

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

УДК 378.6.017.4(043.5)

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВЕЛИКИЙ ЯРЕМА БОГДАНОВИЧ

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ
МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ СЛУЖБИ ПОРЯТУНКУ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

**Подається на здобуття наукового ступеня кандидата
педагогічних наук (доктора філософії)**

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають
посилання на відповідне джерело

Я.Б. Великий

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник Цюприк Андрій Ярославович, кандидат
педагогічних наук, доцент

Вінниця – 2018

АНОТАЦІЯ

Великий Я. Б. Педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.07 “Теорія і методика виховання”. – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2018.

У першому розділі – **“Теоретичні засади та педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку”** – виявлено причини актуалізації проблеми громадянського виховання, проаналізовано теоретичні засади громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, уточнено поняттєвий апарат дослідження.

Здійснено узагальнений аналіз взаємопов’язаних з громадянським вихованням понять (громадянська освіта, громадянська позиція, громадянська відповідальність, громадянська діяльність, громадянська культура, громадянська свідомість, громадянська компетентність, громадянський ідеал, громадянський світогляд, громадянські інтереси, громадянські почуття, громадянські цінності, громадянські знання тощо).

Громадянська вихованість майбутніх офіцерів служби порятунку – це інтегративна якість особистості, яка складається із комплексу якостей, що характеризують особистість як свідомого громадянина та проявляється в діях (у тому числі професійних) на користь суспільству.

Процес громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку відрізняється тривалістю, системністю та наступністю. Особливості громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку полягають в організованому, планомірному, систематизованому, послідовному та цілеспрямованому освітньому процесі, спрямованому на

засвоєння майбутніми офіцерами служби порятунку національних духовних і культурних цінностей, формування національно-патріотичної свідомості, переконань, поведінки, готовності до захисту населення та територій від надзвичайних ситуацій.

Громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку базується на принципах: виховання в курсантів почуття гордості за свою країну, поваги до державної символіки, мови, культури, традицій, виховання на прикладах героїчного минулого видатних постатей нашої держави, історії розвитку справи рятівника, любові до держави та народу, прагнення до милосердя, доброти, поваги, спонукання до самовиховання та самовдосконалення. Запорукою ефективності виховного процесу є органічне поєднання системи принципів виховання в цілісну систему.

У другому розділі – “Педагогічні умови та модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку” – розглянуто концептуальні засади та розроблено модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, обґрунтовано педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

У процесі розробки концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти необхідно дотримуватися суспільних і професійних норм, передбачених у загально державних і галузевих документах; спиратися на історичний досвід та враховувати зарубіжний досвід громадянського виховання; використовувати загальнонаукові підходи (інтегративний, культурологічний, діяльнісний, аксіологічний); забезпечувати єдність національного та громадянського виховання шляхом формування національної свідомості; визначати стратегію громадянського виховання на основі цінностей громадянського суспільства.

Модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти охоплює: мету, педагогічні умови,

концепцію, зміст, засоби, методи та форми; інтегративно-цільову програму, критерії, показники та рівні громадянської вихованості, результат – позитивна динаміка в громадянській вихованості курсантів.

На основі теоретичного аналізу проблеми дослідження обґрунтовано педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку. Реалізація педагогічної умови конструювання змісту громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку з урахуванням специфіки професійної діяльності здійснювалася шляхом конструювання змісту виховної діяльності курсантів під час складання інтегративно-цільової програми виховної роботи, в якій враховувалася специфіка професійної діяльності. Упровадження педагогічної умови розвитку професійно ціннісних орієнтацій курсантів на основі концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку стало можливим завдяки розвитку професійно ціннісних орієнтацій курсантів. Педагогічна умова реалізації форм і методів громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку на основі інтегративного підходу передбачає вибір та використання форм і методів виховної роботи відповідно до компонентів громадянської вихованості.

У третьому розділі – **“Експериментальна перевірка ефективності громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку”**- розроблено критерії, показники та рівні громадянської вихованості майбутніх фахівців, представлено організацію та результати педагогічного експерименту.

Результатом громадянського виховання є сформованість громадянської вихованості. Педагогічною складовою громадянської вихованості є знання, ставлення, вчинки.

Компонентами громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку обрано когнітивний, ціннісно-змістовий і поведінково-діяльнісний.

Когнітивний передбачає засвоєння громадянських знань, доповнення змісту навчання темами громадянського спрямування, збагачення виховних заходів професійним змістом. Ціннісно-змістовий має на меті формування ціннісних орієнтацій курсантів та громадянського світогляду, глибоке опанування національних надбань; усунення негативного ставлення до громадянського виховання; активізацію позитивних складових, формування мотивів; базується на самопізнанні, самоаналізі і усвідомленні фахівцем своєї діяльності. Поведінково-діяльнісний компонент дає змогу за допомогою ситуативних завдань виявляти можливу поведінку майбутніх офіцерів служби порятунку і визначати характеристики громадянської вихованості. Під час практичної реалізації компоненти набули критеріальних ознак. Оцінювання громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку проводилося за когнітивним, ціннісно-змістовим і поведінково-діялісним критеріями.

З метою розподілу майбутніх офіцерів служби порятунку за рівнями громадянської вихованості нами було запропоновано чотири рівні.

Високий рівень характеризується повними громадянськими знаннями, прагненням до їх розширення та поглиблення, високим рівнем усвідомлення громадянського обов'язку, наявністю достатньо стійкої громадянської спрямованості особистості. Достатній рівень характерний для майбутніх офіцерів служби порятунку, які орієнтуються в змісті громадянських знань, для них характерна достатня громадянська спрямованість особистості – в мотиваційній структурі громадські та колективні інтереси значно домінують над особистими. Середньому рівню громадянської вихованості відповідає середній рівень громадянських знань, розуміння і прояву громадянської активності. В мотиваційній структурі особистості суспільні мотиви в незначній мірі домінують над особистісними або ж їх прояви рівні. Початковий рівень відрізняється від

попередніх елементарним рівнем громадянських знань, розумінь і низьким рівнем громадянської активності. В мотиваційній структурі особистісні мотиви домінують над суспільними.

Констатувальна частина експериментального дослідження реалізувалася відповідно до такого плану: ставлення майбутніх офіцерів служби порятунку та викладачів і вихователів до громадянського виховання; оцінювання громадянських знань майбутніх офіцерів служби порятунку; дослідження думки майбутніх офіцерів служби порятунку та експертів щодо необхідності знань про компоненти громадянського виховання; дослідження залежності рівня громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку від кількості виховних справ.

У формульованому експерименті активними педагогічними чинниками були: розробка та впровадження інтегративно-цільової програми громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, вивчення курсантами експериментальних груп вибіркового дисциплін і тем громадянського спрямування; активізація громадської роботи курсантів експериментальних груп в органах курсантського та студентського самоврядування; використання ефективних форм і методів громадянського виховання, розробка науково-методичного забезпечення громадянського виховання.

Дослідження динаміки рівнів громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку довело ефективність запропонованих педагогічних умов, які не лише дають змогу підвищити рівень громадянських знань і практичних навичок, а й мають позитивний вплив на громадянське виховання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* обґрунтовано педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку (конструювання змісту громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку з

урахуванням специфіки професійної діяльності; розвиток професійно ціннісних орієнтацій курсантів на основі концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку; реалізація форм і методів громадянського виховання на основі інтегративного підходу); на основі визначених концептуальних засад розроблено модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти, що охоплює: мету, педагогічні умови, концепцію, зміст, засоби, методи та форми; інтегративно-цільову програму, критерії, показники та рівні громадянської вихованості, результат тощо.

– *уточнено* сутність поняття “громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку” та “громадянська вихованість майбутніх офіцерів служби порятунку”; критерії, показники та рівні сформованості громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку (початковий, середній, достатній, високий).

– *конкретизовано* концептуальні засади громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку;

– *подальшого розвитку* набули теоретичний зміст, форми та методи громадянського виховання у процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів служби порятунку.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці інтегративно-цільової програми громадянського виховання; у підготовці та реалізації цільового проекту “Виховання громадянина”; у підготовці відповідних методичних рекомендацій (“Історичний досвід та традиції громадянського виховання”, “Розвиток громадянської позиції майбутніх офіцерів служби порятунку в контексті національного виховання”); у розробці науково-методичних матеріалів, мета яких – формування громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку.

Ключові слова: громадянське виховання, курсанти, майбутні офіцери, служба порятунку, громадянська вихованість, вищі заклади освіти, навчально-виховний процес, педагогічні умови.

SUMMARY

Pedagogical terms of civic education of future officers of the rescue service. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscripts.

Dissertation for the degree of a candidate of pedagogical sciences (doctor of philosophy) in specialty 13.00.07 "Theory and methodology of education". - Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky. Vinnytsya, 2018.

In the first chapter - "Theoretical principles and pedagogical terms of civic education of future officers of the rescue service" - the causes of actualization of the problem of civic education were revealed, the theoretical principles of civic education of the future officers of the rescue service were analyzed, the peculiarities of civic education of the future officers of the rescue service were revealed, pedagogical conditions of civic upbringing of the future officers of the rescue service

A generalized analysis of the conceptual apparatus and key concepts of research (community, civic responsibility, civic engagement, civic culture, civic consciousness, civic ideal, civic outlook, civic interests, civic feelings, civic values, future salvation officers) have been carried out. Civic education is interpreted as a pedagogical process for the formation of a conscious, responsible and competent citizen-patriot and aimed at self-development and the development of a democratic civil society.

The process of civic education of future officers of the rescue service differs in duration, systematicity and continuity. Civic education of future officers of the rescue service is based on the following principles: education in students a sense of pride in their country, respect for national symbols, language, culture, traditions, education on the examples of the heroic past of prominent

figures of our country, the history of the rescuer work, love for the state and the people, desire for mercy, kindness, respect, motivation to self-education and self-improvement. The peculiarities of civic education are in organized, systematic, consistent and purposeful educational process aimed at mastering by the future officers of the rescue service of national spiritual and cultural values, formation of national-patriotic consciousness, beliefs, behaviour, readiness to protect people and the territories in emergency situations.

The specificity of civic education is determined by the following characteristics: the presence of the goal of civic education is combined with the awareness and activities of a person and society as a whole; civic education is systemic; the process of civic education or self-education must be permanent; civic education involves not only mastering the rules of civil norms of civic knowledge, but also the civil practice of a person, his participation in the transformation of reality.

In The second chapter - "Theoretical grounds and pedagogical terms of civic education of future officers of the rescue service" - conceptual foundations of civic education of future officers of the rescue service, as well as teaching principles of civic education are defined and grounded.

The purpose of civil education of future officers of the rescue service is to form a conscious patriot of the Ukrainian state, an active leader of the national idea, a representative of the Ukrainian national elite through the acquisition of young people's national consciousness, active civic position, high moral qualities and spiritual needs.

The conceptual ideas of civic education of the future officers of the rescue service during their study at a higher educational establishment are revealed: formation of civic education as a necessary component of professional qualities; ensuring awareness of the significance of civic activity in future professional activities; use of general scientific approaches to the civic education of future officers of the rescue service (integrative, cultural, activity, axiological and

creative); identification of the peculiarities of the civic education of future officers of the rescue service; elaboration of the concept of civic education of future officers of the rescue service on the basis of an integrative approach; clarification of the component structure, criteria, indicators and levels of civic education of the individual; integration of the content, forms and methods of civic education of future officers of the rescue service in the complex of educational work.

The pedagogical conditions of civic education of the future officers of the rescue service are substantiated

1. Construction of the content of civic education of future officers of the rescue service, taking into account the specifics of professional activity.

2. Development of professional value orientations of cadets on the basis of the concept of civic education of future officers of the rescue service.

3. Implementation of forms and methods of civic education of future officers of the rescue service on the basis of an integrative approach.

The model of civic education of future officers of the rescue service includes: pedagogical terms, conceptual principles, factors of influence, means, methods and forms; criteria, indicators and levels of civic education.

In the third chapter - "Prediction of the result and experimental testing of the effectiveness of civic education" - the criteria, indicators and levels of civic education have been developed.

The result of civic education is the emergence of an integral socially important quality of civic education - citizenship.

The pedagogical component of civic education includes three components: knowledge, experience, actions. The professional component of the civic education of future officers of the rescue service is based on professional awareness and professional responsibility.

The criteria of civic education of future rescue service officers are:

- cognitive (defines the value attitude towards the Motherland, national identification, understanding and awareness of its place and role in the life of Ukraine, respect for the state attributes and traditions of the Ukrainian people, knowledge of their rights and responsibilities reflected in the laws of Ukraine, knowledge of the main state institutions and the principles of democracy);

- procedural-activity characterizes active participation in high school life, self-governing bodies, tolerant attitude towards representatives of different cultures, nationalities, confessions, readiness to defend the interests of Ukraine and to resist anti-Ukrainian ideology, to defend their rights and their social position;

- the value-content includes the expression of interest to the history and cultural-spiritual heritage of the Ukrainian people, its language, traditions, customs and morals, respect for people living and working in Ukraine, interest in living in the country and working on oneself;

- the reflexive reflects the main motives of patriotism in youth (humanistic, selfish, conformist), which influence the choice of behaviour strategy, self-perception and self-regulation of behaviour, perception of oneself as a citizen and patriot of Ukraine.

The pilot study was intended to test the knowledge of future officers of the rescue service in the field of civic education and was implemented in accordance with the following plan:

- the attitude of future rescue service officers and teachers and educators towards civic education

- assessment of the civic knowledge of future officers of the rescue service;
- studying the thoughts of future rescue officers and experts on the need for knowledge about the components of civic education;

- study of the dependence of the level of civic education of the future officers of the rescue service on the amount of educational work.

In the molding experiment, active pedagogical factors were: programmatic and methodological providing and the concept of civic education of future officers of the rescue service, a complex of educational activities aimed at improving the civic education of future officers of the rescue service (sections, clubs, excursions, training, acting studio).

The study of the dynamics of civic education levels of future officers of the rescue service has proven the effectiveness of the proposed pedagogical terms which not only increase the level of civic knowledge and practical skills, but also have a positive impact on civic education.

Scientific novelty of the obtained results are in:

- the pedagogical terms of civic education of future officers of the rescue service were substantiated for the first time; The model of civic education of future officers of the rescue service was developed, which includes: pedagogical terms, general scientific approaches, factors of influence and means, methods and forms; criteria, indicators and levels of civic education, etc .;

- the essence of the concept of "civic education" is specified; criteria, indicators and levels of formation of civic education of future officers of the rescue service (initial, sufficient, high);

- the general scientific approaches to the civic education of future officers of the rescue service (integrative, cultural, activity and creative) were concretized;

- the theoretical content, forms and methods of civic education in the process of professional training of future officers of the rescue service have been further developed.

The practical significance of the results obtained are in implement the model of the complex of educational affairs, the preparation of appropriate methodological recommendations and scientific and methodological materials, the purpose of which is to form the civic education of future officers of the rescue service.

The results of research can be used in the practice of civic education of future officers, in particular, in development of methodological aids for teachers and educators and educators.

Key words: civic education, cadets, future officers, rescue service, civic education, higher educational establishment, educational process, pedagogical terms.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Великий Я.Б. Особливості національного виховання майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Нові технології навчання: Наук.-метод, зб. / Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2013. – Вип. 79. – С.136 - 141.

2. Великий Я.Б. Проблема громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку/ Я. Б. Великий // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Випуск 39 / Редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2014. – С.168 - 172.

3. Великий Я.Б. Виховання громадянської позиції майбутніх офіцерів служби порятунку : історичний досвід / Я. Б. Великий// Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр.. – Випуск 45 / редкол. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2016. . — С. 158—161.

4. Великий Я.Б. Моделювання процесу громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий// Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр.. – Випуск 47

/ редкол. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2016. . — С. 127—130.

5. Великий Я.Б. Педагогічні умови громадянського виховання офіцерів служби порятунку : концептуальний підхід / Я. Б. Великий // Педагогічний альманах // Зб. наук. пр.. – Випуск 31 – Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016.. — С. 16—22.

6. Великий, Я.Б. Методика та результати експериментального дослідження громадянського виховання офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Педагогічний альманах // Зб. наук. пр.. – Випуск 34 – Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. — С. 22—29.

Опубліковані праці апробаційного характеру

7. Великий Я.Б. Особливості національного виховання майбутніх офіцерів служби порятунку/ Я. Б. Великий // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасні технології навчання у професійній підготовці майбутніх фахівців», 9-10 жовтня 2013 р. [Текст]. – Львів, 2013. – С.146 - 148.

8. Великий Я.Б. Національне виховання як сучасна проблема підготовки майбутніх офіцерів служби порятунку у ВНЗ/ Я. Б. Великий // Збірник статей VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість в екстремальних умовах»: [в 2ч.] – Ч.І. [за ред. О. А.Кривопишиної, Б. І.Шуневича]. – Львів : ЛДУ БЖД, 2013. – С.221 - 225.

9. Великий Я. Б. Використання національних традицій у вихованні майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Педагогічні інновації у фаховій освіті: збірник наукових праць / Ред.кол. : В. І.Кобаль (відпов. редактор), С. Г.Борзенко, Є. А.Іванченко та ін. – Вип.4. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2013. – С.126 - 131.

10. Великий Я.Б. Роль національних традицій у вихованні майбутніх офіцерів служби порятунку/ Я. Б. Великий // Науково-практична конференція Львівського науково-практичного центру Інституту

професійно-технічної освіти НАПН України «Професійна підготовка майбутніх кваліфікованих робітників» [Текст], [25 лютого 2014] : зб. матеріалів. – Львів : СПОЛОМ, 2014. – С.53 - 54.

11. Великий Я. Б. Виховання в майбутніх офіцерів служби порятунку громадянської позиції /Я.Б. Великий // Geneva (Switzerland), the 8th of August, 2014/ Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists “Science”, Geneva, 2014, V. 1, – С.67 – 72.

12. Великий Я. Б. Концептуальний підхід до громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку/Я.Б. Великий // Innovative and Information Space in Educational and Scientific Activity: Issues of Particular Organization, Performance and Perspectives of Development: International Research and Training Conference; November, 19 – 21, 2014. – Košice. – С.378 - 381.

13. Великий Я. Б. Взаємозв'язки громадянського та національно-патріотичного виховання майбутніх офіцерів служби порятунку /Я.Б. Великий// Педагогічні інновації у фаховій освіті: збірник наукових праць. – Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2014. – Вип. 1(5). – 384 с.

14. Великий Я. Б. Формування громадянської позиції майбутніх офіцерів служби порятунку/ Я. Б. Великий // Особистість в екстремальних умовах : зб. статей VII Всеукр. наук.-практ. конф.; 20 травня 2015 р., м. Львів: — Львів : ЛДУ безпеки життєдіяльності, 2015. — С. 123—126.

15. Великий Я.Б. Теоретичні засади громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку / Я.Б. Великий // Філософсько-психологічні аспекти духовності в економіці та управлінні : зб. тез III Всеукр. наук.-практ. конф. З міжнародною участю.; 19 квітня 2017 р., [Текст] / за ред. В.П. Мельник; відповід. за вип. В.В. Яцура, Н.І. Жигайло, Ю.В. Максимець. – Львів : СПОЛОМ, 2017. — С. 37—39.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

16. Великий Я.Б. Розвиток громадянської позиції майбутніх офіцерів служби порятунку в контексті національного виховання: Методичні рекомендації. – Львів: ЛДУ БЖД, 2014. – 24с.

17. Великий Я. Б. Історичний досвід та традиції громадянського виховання: метод. рек. / Я. Б. Великий. – Львів : Сполом, 2015. – 33 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ СЛУЖБИ ПОРЯТУНКУ	26
1. 1. Ідеї громадянського виховання в сучасних педагогічних дослідженнях	26
1.2. Аналіз дослідженості проблеми громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку	53
Висновки до першого розділу	70
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МОДЕЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ СЛУЖБИ ПОРЯТУНКУ	72
2. 1. Концептуальні засади громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку	72
2. 2. Педагогічні умови та модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку	97
2.3. Пріоритетні форми та методи громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку	117
Висновки до другого розділу.....	127
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ	129
3.1. Критерії, показники та рівні громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку	129
3.2. Методика експериментального дослідження	142
3.3. Аналіз результатів експериментального дослідження громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.....	155
Висновки до третього розділу	182
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТКИ	213

Перелік умовних позначень

ДСНС	- Державна служба України з надзвичайних ситуацій
ЕГ	- експериментальна група
ЄС	- Європейський Союз
ЗВО	- заклади вищої освіти
КГ	- контрольна група
КМУ	- Кабінет Міністрів України
ЛДУБЖД	- Львівський державний університет безпеки життєдіяльності
МНС	- Міністерство надзвичайних ситуацій України
МОН	- Міністерство освіти і науки України

ВСТУП

Актуальність і ступінь дослідженості проблеми. Сучасні тенденції розвитку України зумовили зростання актуальності проблеми формування громадянських якостей особистості, яка повинна виконувати не лише конституційні закони й професійні обов'язки, а й відчувати відповідальність за розвиток громадянського суспільства. Сформовані громадянські якості дають людині можливість оцінювати соціальні явища та процеси, свої вчинки та дії з позиції інтересів суспільства.

Особливої уваги вимагає проблема громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, професійна діяльність яких тісно пов'язана з рівнем сформованості їхніх громадянських якостей. Служба порятунку забезпечує реалізацію державної політики у сферах цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки. Доцільно також ураховувати, що значна частина професійної діяльності офіцерів служби порятунку відбувається в екстремальних умовах. Для усвідомлення особовим складом суспільної мети діяльності служби, системи цінностей, які вони захищають, необхідна цілеспрямована виховна робота.

Проблема громадянського виховання завжди привертала до себе увагу філософів, педагогів і психологів. Значна увага громадянському вихованню приділена у працях сучасних вітчизняних науковців (І.Бех, В. Борисов, М.Боришевський, О.Вишневський, П.Ігнатенко, О.Киричук, О.Коберник, М.Коваль, М. Козяр, Н.Косарєв, Л.Крицька, О.Паламарчук, М.Стельмахович, О.Сухомлинська, М.Чепіль, К.Чорна та ін.). Вихованню професійних якостей присвячені праці О. Акімової, Г. Васяновича, А. Коломієць, Л.Корінної, О.Кошопал, Г.Тарасенко, А. Цюприка. Науковці також досліджували шляхи, форми і методи формування громадянських

якостей (П.Вербицька, Н.Дерев'янка, Р.Гуревич, О.Зарічанський, О.Красовська, М.Рудь та ін.). Аналіз психологічної та педагогічної літератури свідчить, що дослідники зосереджуються головним чином на обґрунтуванні загальних теоретичних основ громадянського виховання. При цьому недостатньо уваги приділено змісту, формам і методам громадянського виховання майбутніх фахівців у контексті їхнього особистісного розвитку та конкретної професійної діяльності, що негативно позначається на результатах теорії і практики розв'язання проблеми.

У сучасній практиці громадянського виховання мають місце **суперечності**, котрі потребують розв'язання, а саме між: вимогами суспільства до рівня громадянської вихованості офіцерів служби порятунку та реальним рівнем громадянської вихованості курсантів; теоретично можливим рівнем громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку та недостатньою реалізацією цих можливостей на практиці; вимогами до оновлення змісту, форм, методів і засобів громадянського виховання у закладі вищої освіти майбутніх офіцерів служби порятунку та недостатнім рівнем реалізації цих вимог у практичній діяльності.

Отже, актуальність поглиблення теоретичного і практичного досвіду громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, необхідність модернізації його змісту, форм, методів і засобів, відсутність чітко визначених напрямів подолання виявлених суперечностей, а також фундаментальних досліджень стосовно означеної проблеми зумовили вибір теми дослідження ***“Педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку”***.

Зв'язок роботи з науковими планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт Львівського державного університету безпеки життєдіяльності **“Психолого-педагогічна підготовка фахівців до діяльності в особливих умовах та її психологічний супровід”** (державний реєстраційний номер РК

№ 0116U005307). Тему дослідження затверджено на засіданні вченої ради ДВНЗ “Ужгородський національний університет” (протокол № 732/01-27 від 21.03.2014 р.), узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 29.04.2014 р.).

Мета дослідження – полягає в обґрунтуванні, визначенні та експериментальній перевірці педагогічних умов громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Об’єкт дослідження – громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Предмет дослідження – педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку на основі інтегративного підходу.

Гіпотеза дослідження. Громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку здійснюватиметься ефективніше за таких педагогічних умов: конструювання змісту громадянського виховання з урахуванням специфіки професійної діяльності; розвитку професійно ціннісних орієнтацій курсантів на основі концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку; реалізації форм і методів громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку на основі інтегративного підходу.

Відповідно до мети та гіпотези визначено такі **завдання дослідження:**

1. З’ясувати стан досліджуваної проблеми у педагогічній теорії і практиці та уточнити поняттєвий апарат дослідження.

2. Визначити концептуальні засади та розробити модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти.

3. Обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

4. Уточнити критерії, показники та рівні громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку.

5. Розробити інтегративно-цільову програму та методичне забезпечення громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Для розв'язання поставлених завдань застосовувалися такі **методи дослідження:**

теоретичні: аналіз, узагальнення наукових і літературних джерел для виявлення достовірних фактів про взаємозв'язок між явищами і процесами та закономірні тенденції їх розвитку; порівняння, моделювання, системно-структурні, системно-функціональні методи, що дозволили систематизувати теоретичний матеріал з проблеми дослідження;

емпіричні: опитування, анкетування, тестування, спостереження, експертні оцінювання, моделювання, педагогічний експеримент, методи математичної статистики з метою дослідження громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Експериментальна база дослідження: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, Науково-методичний центр навчальних закладів сфери цивільного захисту, Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», Вище професійне училище Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (м.Вінниця). Педагогічним експериментом на різних етапах було охоплено 480 курсантів та 38 командирів підрозділів і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* обґрунтовано педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку (конструювання змісту громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку з урахуванням специфіки професійної діяльності; розвиток професійно ціннісних орієнтацій курсантів на основі концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку; реалізація форм і методів громадянського виховання на основі інтегративного підходу); на основі визначених концептуальних засад розроблено модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти, що охоплює: мету, педагогічні умови, концепцію, зміст, засоби, методи та форми; інтегративно-цільову програму, критерії, показники та рівні громадянської вихованості, результат тощо;

– *уточнено* сутність поняття “громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку” та “громадянська вихованість майбутніх офіцерів служби порятунку”; критерії, показники та рівні сформованості громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку (початковий, середній, достатній, високий);

– *конкретизовано* концептуальні засади громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку;

– *подальшого розвитку набули* теоретичний зміст, форми та методи громадянського виховання у процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів служби порятунку.

Практичне значення одержаних результатів полягає

у розробці інтегративно-цільової програми громадянського виховання, яка передбачає пізнавально-розвивальний, оздоровчо-тренувальний, суспільно-активний блоки;

у підготовці та реалізації цільового проекту “Виховання громадянина”;

у підготовці відповідних методичних рекомендацій («Історичний досвід та традиції громадянського виховання», «Розвиток громадянської позиції майбутніх офіцерів служби порятунку в контексті національного виховання»);

у розробці науково-методичних матеріалів, мета яких – формування громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку.

Результати дослідження можуть бути використані у практиці громадянського виховання майбутніх офіцерів, зокрема у створенні методичних посібників для викладачів і вихователів.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес: Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (акт про впровадження результатів № 02192/2 від 04.11.2016 р.); Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (довідка № 101-10/1122 від 25.07.2016 р.); Науково-методичного центру навчальних закладів сфери цивільного захисту (акт про впровадження результатів № 152 від 07.06.2016 р.); Державного закладу вищої освіти «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури» (акт про впровадження результатів № 37-13-92 від 07.11.2016 р.); Львівського навчально-наукового центру ДЗВО «УжНУ» (м.Львів) (довідка № 204/16 від 14.11.2016); Вищого професійного училища Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (м.Вінниця) (довідка №113 від 09.02.2017 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дослідження знайшли відображення у доповідях і виступах на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема: міжнародних – «Креативні технології морального і патріотичного виховання молоді як основа успішного розвитку особистості» (Вінниця, 2013), «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (Вінниця, 2014),

«International scientific-practical conference of pedagogues and psychologists «Scientific geneSiS» (Geneva, Switzerland, 2014); «Інноваційний інформаційний простір в освітній і науковій діяльності: проблеми становлення, особливості організації, ефективність та перспективи розвитку» (Кошице, Словаччина, 2014), всеукраїнських – «Сучасні технології навчання у професійній підготовці майбутніх фахівців» (Львів, 2013), «Особистість в екстремальних умовах» (Львів, 2013, 2015), «Педагогічні інновації у фаховій освіті» (Ужгород, 2013, 2014,), «Професійна підготовка майбутніх кваліфікованих робітників» (Львів, 2014), «Філософсько-психологічні аспекти духовності в економіці та управлінні» (Львів, 2017), а також регіональних конференціях і науково-методичних семінарах, педагогічних читаннях.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 17 публікаціях, з яких 6 відображають основні наукові результати, 9 мають апробаційний характер, 2 додатково відображають наукові результати.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (225 найменувань, із них 4 – іноземними мовами), 7 додатків на 56 сторінках. Загальний обсяг – 267 сторінок, із них 186 сторінок основного тексту. Робота містить 14 таблиць, 4 рисунки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ СЛУЖБИ ПОРЯТУНКУ

У розділі виявлено причини актуалізації проблеми громадянського виховання, проаналізовано теоретичні засади громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, уточнено поняттєвий апарат дослідження.

1. 1. Ідеї громадянського виховання в сучасних педагогічних дослідженнях

У час розбудови в Україні суверенної, правової, демократичної, соціальної держави проблема громадянського виховання стала предметом наукових пошуків багатьох учених (І. Бех [9], М. Боришевський [23], І. Василенко [25], Ю. Завалевський [73], І. Зязюн [86], П. Ігнатенко [89], О. П. Кендзьор [99], О. Киричук [103], Н. Ничкало [152], О. Пометун [171], П. Сікорський [184], О. Сухомлинська [193], І. Тараненко [196], М.Чепіль [208], К. Чорна [211] та ін.).

Процес становлення громадянського суспільства в Україні передбачає докорінну трансформацію світоглядних орієнтацій та ціннісних орієнтирів особистості. Йдеться про зміну ставлення людини до самої себе та до інших людей, активізацію самоцінності, значущості власної ролі й особистої відповідальності за майбутнє держави, суспільства, цивілізації.

Аналіз психолого-педагогічної літератури і вивчення сучасного стану громадянського виховання засвідчив об'єктивну потребу в розробці умов, змісту й засобів формування означеного утворення. Це зумовлює активізацію громадянського самовизначення молоді, задоволення потреби у самовизначенні, самоствердження, розвитку позитивної самооцінки й оцінки інших, включення їх у активну пізнавальну діяльність щодо

оволодіння знаннями про сутність, способи прояву громадянського самовизначення, вироблення відповідних поглядів, переконань, почуттів, формування умінь, навичок, звичок поведінки [180, с.16].

Відомий український педагог В. Сухомлинський визначав громадянське виховання як головну педагогічну проблему, а формування громадянськості має здійснюватися на основі людяності, гуманізму [195, с.283-582.]. Формування громадянської культури особистості особливо актуалізується в суспільстві перехідному, де закладаються основи демократичної ментальності, у громадян трансформуються цінності, поняття про права й обов'язки людини, виховується здатність до критичного мислення, вміння відстоювати свої права, інтереси, переконання, усвідомлювати свої обов'язки та виявляти толерантність до поглядів інших людей, керуватися у вияві соціальної активності демократичними принципами [63, с.3].

Українське суспільство прагне сформувати таких громадян, завдяки яким Україна посяде гідне місце у світовому співтоваристві: “вирішувати ці проблеми може зовнішній вертикальний і внутрішній горизонтальний рівні у спосіб комплексності цілей, що вирішують проблеми громадянського виховання, тому що мета — це програмний, плановий результат будь-якої діяльності” [210, с.79]. До цілей, спрямованих на розвиток громадянської особистості, ми віднесли: орієнтовані на розвиток особистісно-смислового ставлення курсантів до громадянського виховання; орієнтовані на розвиток ціннісного ставлення курсантів до навколишнього середовища; пов'язані із забезпеченням розвитку в курсантів інтелектуальної культури; орієнтовані на розвиток у них аналітичного ставлення до процесів, що відбуваються в громадянському суспільстві; пов'язані з розвитком у курсантів культури самоуправління; спрямовані на розвиток їхньої комунікативної культури; спрямовані на розвиток громадянських почуттів, громадянськості.

У дослідженнях О. Дем'яненка розглянута філософсько-педагогічна спадщина сучасних мислителів стосовно громадянської освіти і виховання особистості. Автор вважає, що спільним для всіх цих концепцій є те, що вони дають змогу сучасникам більш повно уявити собі можливі варіанти використання таких засобів соціалізації як громадянська освіта і виховання. В кінцевому результаті стає очевидним зв'язок стану політичної культури з процесами демократизації суспільного життя [61, с.275].

Ю. Омельчук вважає, що громадянська освіта не обмежується інформуванням, вона також формує позиції й стосунки студентів до тих або інших явищ і процесів життєдіяльності суспільства, сприяє становленню в них нових алгоритмів громадянської активності. Не важко помітити, що сукупність поставлених завдань охоплює практично весь спектр особистісного розвитку сучасної людини, а не тільки ракурс громадянськості [156].

Освіту коригують побут і політика, друзі і сусіди, приклади хабарництва і продажності частини педагогів, аморальна поведінка батьків. Забувається давня проста мудрість: твій син робитиме не те, що ти його вчиш, а те, що робиш ти сам. Громадянське виховання повинно базуватися не на гаслах та порожніх намірах. Воно вимагає конкретних результатів.

Прикладом особи високоосвіченої, талановитої, творчої був славнозвісний герой Конан Дойля – професор Моріарті. Це, мабуть, найкраща ілюстрація того, що відбувається з людиною, позбавленою моральності і людяності [109, с.9]. Тому громадянське виховання кожної особистості в цілому впливає на розвиток суспільства. Своєю чергою, суспільні відносини, громадянські цінності, звичаї, традиції впливають на рівень громадянської вихованості людей.

Громадянська освіта інтегрує три основні напрями виховання: політичне, правове, патріотичне [160]. Громадянське виховання — це виховання гармонійно розвиненої особистості і прищеплення їй

громадянської культури. Усі напрями виховної роботи доповнюють і поширюють можливість виховання справжнього громадянина. Основними завданнями виховної роботи А. Галєєва вважає: розвиток високого професіоналізму, який включає глибокі фахові знання і широку гуманітарну підготовку; здатність до самостійного мислення, прийняття нестандартних, оригінальних рішень; висока культура ділового спілкування; формування духовності, яка передбачає становлення високої моральності, естетичних смаків та ідеалів; утвердження почуття громадянськості, що базується, з одного боку, на толерантності, з іншого, на любові до рідної землі та примноженні її багатства [53, с.7].

Ми погоджуємося з позицією Н. Чернухи [210, с.73], що громадянське виховання це процес інтеграції практично всіх напрямів виховання: правового, морального, етичного, трудового, естетичного, фізичного, економічного, політичного, екологічного, розумового, патріотичного, полікультурного виховання тощо.

Низка досліджень, у яких проаналізовано громадянські якості, присвячені саме полікультурним процесам виховання та освіти (В. Бойченко [19], В. Долженко [66], О. Іванкова-Стецюк [87], О. Ковальчук [108], Е. Койкова [112], Л. Перетяга [164], С. Цимбрило [207], Н. Чернуха [209]). В. Бойченко визначає полікультурне виховання як процес цілеспрямованого й планомірного формування й розвитку світогляду, переконань і почуттів особистості, що ґрунтуються на визнанні багатоманітності культур, збагачує її почуття, формує особливе ставлення до навколишнього світу й людей у ньому і супроводжується сприйманням та осмисленням життєво важливих парадигм буття, перетворенням зовнішніх культурних смислів у внутрішній морально-етичний світ [19, с. 7].

Полікультурне виховання – це процес цілеспрямованої соціалізації студентів, спрямований на оволодіння системою національних і

загальнолюдських культурних цінностей, формування комунікативних умінь, що дозволяють студенту здійснювати інтенсивну міжкультурну взаємодію, розуміти інші культури, толерантно ставитися до їх носіїв [188, с.7].

С. Цимбрило визначає полікультурне виховання як педагогічний процес у суспільстві, що характеризується різноманітністю культур; компонент полікультурної освіти; складову професійної підготовки майбутніх фахівців тощо. Воно базується на засадах гуманізму, свободи, рівності, соціальної справедливості, здійснюється на основі концепцій мультикультуралізму, транскультуралізму, культурного плюралізму та національної ідеї [207, с.67].

В. Долженко звертає особливу увагу на необхідність урахування полікультурного простору, в якому відбувається виховання особистості майбутнього фахівця, який буде здатний адекватно сприймати різноманіття культур, створювати необхідні умови для формування толерантності, національної свідомості [66].

У дослідженні Е. Койкової полікультурність визначається як принцип функціонування та співіснування у певному соціумі різноманітних етнокультурних спільнот, з притаманним їм усвідомленням власної ідентичності, що забезпечує їх рівноправність, толерантність та органічність зв'язку з ширшою крос-культурною спільнотою, взаємозбагачення культур, а також наявність та визнання спільної загальнодержавної системи норм та цінностей, які становлять основу громадянської свідомості кожного члена соціуму [112, с.8].

Дотичними до громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку є дослідження присвячені естетичному вихованню та культурно-дозвілльєвій діяльності (І. Бойчев [18], Ю. Деркач [64], О. Дудар [68], І. Зайцева [75], Н. Заячківська [79], Ю. Максимчук [139], Л. Москальова [147], Л. Серих [182] та ін.). Ю. Максимчук визначає естетичне виховання

студентської молоді як: напрям суспільної діяльності, спрямований на зміцнення взаємозв'язку естетичного ставлення студентів до дійсності з найважливішими формами суспільної свідомості та формування у них наукового світогляду, морально-правової свідомості, художньо-естетичного досвіду; умову функціонування цінностей художньої культури, глибокого сприймання та розуміння студентами творів художньої літератури, музики, образотворчого, театрального та інших видів мистецтва; спосіб набуття студентською молоддю необхідного професійного досвіду, розвитку професійних якостей (духовних, психологічних, комунікативних, пізнавальних, організаторських, креативних), здійснення професійної діяльності з урахуванням вимог естетичної культури суспільства; основу самореалізації студентської молоді за законами краси, виявлення естетичної активності та естетичного ставлення до навколишньої дійсності й мистецтва, розвитку естетичних інтересів, потреб, уявлень, знань, понять, умінь та способів естетичної діяльності [139, с.8].

Під поняттям естетичної культури особистості Л. Сєрих розуміє цілісність естетичної свідомості та естетичної діяльності, основою якої є емоційно-почуттєве переживання вражень, знання з мистецтва, що виявляються в різних формах естетичного ставлення (відчуття, оцінювання тощо) і є проявом ціннісної позиції особистості [182, с.7].

Важливим аспектом громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку є екологічне виховання, яке досліджено у роботах Г. Тарасенко [197], О. Паламарчук [159], О. Санфірова [179]. Екологічна свідомість має бути однією з важливих складових і детермінант масової свідомості. Вона повинна сприяти корекції сучасного способу життя людей, зокрема екологічному розвитку виробництва та розвитку стосунків людини з довкіллям загалом, з метою гарантування екологічно безпечних умов існування та розвитку суспільства. В цьому відношенні О. Паламарчук у своєму дослідженні вважає що поняття «екологічна свідомість» повинно

бути доповнене новим поняттям, а саме «еколого-економічна культура». Автор вважає, що еколого-економічна культура є складним соціально-духовним утворенням суспільства, що включає в себе сукупність засобів та механізмів діяльності, спрямованих на регуляцію системи економічних відносин [159, с.7].

Г. Тарасенко вважає, що естетико-екологічна культура це один з вагомих показників рівня професійного розвитку особистості, важливий фактор інтеграції її педагогічної культури із культурою суспільства. Базуючись на різних формах суспільної свідомості, естетико-екологічна культура є репрезентом ціннісного ставлення до природи, мірою освоєння особистістю морально-естетичного смислу екологічних норм і рівнем творчої самовіддачі по впровадженню його в навчально-виховну практику [197].

Педагогіка громадянського виховання виникла у Німеччині в кінці XIX – на початку XX ст., а її представником був визначний німецький педагог Г. Кершенштейнер [100]. Його концепція громадянського виховання, метою якої є підготовка свідомих громадян держави, була максимально наближена до виховних засад, які українські діячі освіти вважали найдоцільнішими для відродження нації.

Складне становище України у складі імперій, а пізніше тоталітарний характер державного устрою не сприяли громадянському вихованню молоді. У “Педагогічному словнику”, виданому в Москві в 1960 р., громадянське виховання трактувалося як реакційний напрям у буржуазній педагогіці епохи імперіалізму, яке ставить за мету виховання підготовку покоління молодих робітників – покірних слуг капіталу. А в педагогічній енциклопедії (1964-1967 рр.) про “громадянське виховання” як педагогічне поняття не згадувалося зовсім.

Теоретичні основи громадянського виховання молодого покоління на засадах гуманістичної педагогіки заклали Г. Ващенко, Б. Грінченко,

А. Макаренко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, П.Юркевич та ін.

Результативність цілеспрямованого громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у педагогічному процесі закладу вищої освіти залежить від його наукового трактування. К. Чорна вважає, що громадянське виховання є одночасно і метою, і засобом громадянського виховання особистості. Це процес залучення особистості до засвоєння вироблених людством цінностей, створення сприятливих умов для реалізації нею свого природного потенціалу та творчого ставлення до життя, спрямований на ствердження суспільно-значущих норм і правил поведінки особистості [211, с.69].

Громадянське виховання визначається як *цілеспрямований педагогічний вплив* на свідомість і почуття вихованців, який виховує у них громадянські якості та спрямованості особистості. На думку Момотюк Л. компонентами громадянського виховання є: формування національної самосвідомості, культури міжнаціональних відносин; правові, моральні знання; патріотизм, гуманність, працелюбність; знання державної мови; поведінка відповідно до прийнятих у суспільстві норм [145, с.18-21].

Процес громадянського виховання спрямований передусім на розвиток політичної культури, культури поведінки, мотивації до праці, усвідомлення своїх прав, свобод, обов'язків, свідоме ставлення до закону, до держави тощо. [2, с. 7].

Громадянське виховання студентів – складний і багатогранний процес, який має на меті виховати розвинуту особистість, сформувати в неї загальнолюдські цінності, політичну зрілість та патріотичну переконаність. На думку О.Гевко, виховний процес у закладах вищої освіти повинно бути спрямовано на формування:

– наукових знань, які розкривають основи національно-патріотичного виховання студентів;

- свідомого ставлення до патріотичної діяльності;
- любові до своєї Батьківщини, свого народу;
- загальнолюдських моральних цінностей і високої педагогічної культури;
- шанобливого ставлення до історичного минулого українського народу, його мови та духовних цінностей своєї держави;
- прагнення підвищення добробуту свого народу, держави;
- вироблення активної життєвої позиції до суспільно-корисної діяльності;
- взаєморозуміння та поваги до інших націй і народів [56, с.47–48.].

О. Бажановська розглядає громадянське виховання як *соціально-педагогічний процес формування якостей особистості*, які забезпечують усвідомлення нею своїх прав та обов'язків перед суспільством, а також її активну участь у суспільному житті [6, с. 21].

У дисертаційному дослідженні “Теоретико-методологічні основи планетарного виховання студентської молоді” Є. Зеленов розглядає виховання як соціально-педагогічний феномен, що має особливий ціннісний статус і виступає в кількох аспектах (державному, соціальному, особистісному) [81, с.17].

В. Зелений у своєму дисертаційному дослідженні визначає педагогічну культуру молодого офіцера як інтегративну особистісну якість, що є складним утворенням з певною усталеністю і, одночасно, гнучкістю. Вона має динамічний характер і виступає показником становлення і розвитку особистості молодого офіцера як педагога і означає певний рівень оволодіння офіцером педагогічною теорією і практикою, педагогічним досвідом, а також ступінь досконалості його навчально-виховної діяльності. Як професійно-педагогічне утворення педагогічна культура містить специфічні психолого-педагогічні і етичні знання про сутність і норми професійно-

культурної поведінки, складні інтелектуальні та комунікативні уміння і навички, а також такі властивості особистості, як військово-педагогічна і гуманістична спрямованість, педагогічний такт, висока моральність та інтелігентність [80, с. 7].

Нам імпонує позиція У. Кецик, яка розглядає громадянське виховання як “багатоаспектне явище, по-перше, як соціально-історичне явище, в якому сконцентровано історію, сучасність і майбутнє особи та держави. По-друге, як один із напрямів української системи виховання. По-третє, як процес формування громадянськості – духовно-моральної цінності, інтегративної якості особистості, що дає можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною. По-четверте, як соціально-педагогічний процес формування громадянських якостей особистості, що забезпечують усвідомлення нею своїх прав та обов’язків перед державою, суспільством, а також її активну участь у громадському житті” [101, с. 34].

Виявлено, що громадянське виховання в сучасній педагогічній науці розглядається на основі різних підходів і позицій: як педагогічний процес взаємодії педагога і вихованців з метою розвитку громадянськості, формування громадянської свідомості; як один із напрямів української системи виховання; як вид педагогічної діяльності, в процесі якої засвоюються громадянські знання, набуваються вміння і формується світогляд; як педагогічний вплив на формування громадянської оцінки навколишньої дійсності; як засіб формування громадянської вихованості, що включає в себе індивідуальні та загальнолюдські цінності; як соціально-педагогічний феномен.

Порівняльний аналіз визначень поняття «громадянське виховання» у педагогічних дослідженнях дозволяє означити це поняття як педагогічний процес. Громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку ми розглядаємо як процес цілеспрямованої виховної та самовиховної діяльності з формування у майбутніх офіцерів служби порятунку

громадянських якостей і дій (у тому числі професійних) на користь суспільству. До таких якостей відносимо: повагу до закону та безперечне підпорядкування йому, усвідомлення своїх прав та обов'язків, розвиток громадянського самопізнання, соціальної та політичної відповідальності, культури міжнаціональних відносин, громадянських почуттів і якостей; патріотизму, національної і расової терплячості, почуття громадянського обов'язку і соціальної відповідальності, готовності захищати свою Вітчизну, відстоювати свої погляди тощо.

Дослідження дає змогу характеризувати дотичні до громадянського виховання поняття, зокрема національно-патріотичне виховання, громадянську освіту.

Національно-патріотичне виховання розглядається Т. Гавлітіною як "...цілеспрямований і свідомо здійснюваний процес організації і стимулювання активно-творчої діяльності, оволодіння знаннями про культурно-історичний досвід українського народу, формування ціннісного ставлення до Батьківщини, суспільства, самих себе та до праці. Національно-патріотичне виховання – це гнучка саморегулююча система, яка оперативно реагує на національні, освітньо-культурні, суспільні та інші потреби особистості, забезпечує культурне і професійне самовизначення, тобто здійснює активний вплив на самобудівництво молодих громадян-патріотів держави" [52, с.17].

Цінною є розроблена К. Чорною модель особистісно орієнтованої системи громадянського виховання. На її думку, виховання громадянина передусім має бути спрямоване на розвиток патріотизму - любові до свого народу, до України. З патріотизмом органічно поєднується національна самосвідомість, яка базується на національній ідентифікації [211, с. 71].

Громадянська освіта розглядається П. Волошиним як система навчально-виховних заходів, спрямованих на формування громадянськості як інтегративної якості особистості, котра усвідомлює свої права і обов'язки

щодо суспільства і держави; прилучення молоді до демократичної системи цінностей; формування індивідуального досвіду активних і відповідальних дій у демократичному суспільстві [51, с. 6].

М. Іванов під громадянською освітою розуміє систему навчально-виховних заходів метою яких є формування свідомого громадянина, здатного спираючись на закон захищати свої права та надавати підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси [88, с. 28].

Громадянська освіта передбачає три основні компоненти: пізнавальний (розуміння прав та обов'язків, моральне та критичне мислення, усвідомлення цінностей), сприймальний (емоції, самоповага, відчуття ідентичності й лояльності) та діяльнісно-поведінковий [183, с. 9]. Завдання громадянської освіти: політико-правові (вивчення правової законодавчої бази, демократичних принципів функціонування політичної системи та державної влади, формування демократичної громадянської позиції, правової відповідальності, навичок участі в політичному житті); культурологічні (оволодіння вітчизняною і світовою історичною та культурною спадщиною, формування культури міжлюдських взаємин); соціальні (розуміння соціальних відносин у суспільстві, формування мотивації соціальної поведінки особистості, набуття соціальних навичок); економічні (розуміння сутності ринкових відносин, основних економічних принципів, системи соціального забезпечення та соціального захисту, формування професійної практики, економічних навичок). Зміст громадянської освіти структурується так: набуття знань; формування власного ставлення до демократичних цінностей; формування системи поглядів; набуття інтелектуальних умінь; при звичаєння до активної участі в суспільному житті. Громадянська освіта покликана поширювати знання та вміння, виховувати повагу до культурної та політичної різноманітності й раціонального аргументу, стимулювати активну участь молоді в суспільному житті [47, с. 235].

П. Кендзьор вивчав інноваційні форми організації громадського виховання та довів, що громадянське виховання буде ефективним і результативним за умови створення на основі традиційних виховних форм впливу на особистість (гуртки, бесіди, зустрічі, екскурсії, художня самодіяльність тощо) нових форм, які охоплюють усю життєдіяльність підростаючої особистості: світоглядну систему, ціннісні установки, стиль поведінки. Реалізація таких форм має на меті створення цілісної системи, яка передбачає наскрізну інтеграцію громадянськочасових елементів у навчальний процес, позааудиторну діяльність. У своїй сукупності ця система спрямована на формування громадянських рис особистості [99, с. 253]

Система громадянського виховання розглядається на основі різних підходів [201]. Нами громадянське виховання досліджується в контексті системного та інтегративного підходів, що є сталим і міцним об'єднанням певним чином взаємопов'язаних елементів. Ефективність громадянського виховання з точки зору їх загальних рис, розходження, специфіки і перспектив розвитку визначається такими критеріями: ефективність; технологічність; культурологічність; відтворюваність; урахування індивідуальних особливостей; координація мети і процесу виховання; використання комплексу мистецтв; керівництво педагогічним процесом.

Досить усталеним у сучасній педагогічній науці є підхід, згідно з яким ідеал виховання розглядається як підґрунтя всього процесу громадянського виховання. На думку А. Вірковського ідеалом громадянського виховання є гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально активна й національно свідомою особистість. Така людина характеризується глибокою громадською відповідальністю, духовністю, патріотизмом, саморозвитком і самовдосконаленням. Гуманістичний ідеал – це самоактуалізована особистість, діяльність якої спрямована на благо інших. Така особистість здатна гармонійно поєднувати духовно-моральні

риси (доброту, повагу до людей, справедливість, співчуття, протидію злу, громадянськість, творчий інтелект, здатність до саморозвитку тощо) та соціально-ділову активність (підприємливість, працелюбність, ініціативність, діловитість, цілеспрямованість тощо). Пріоритетними для неї залишаються духовно-моральні цінності [50, с. 7].

Для формування мотивації досягнення ідеалу виховання доцільно організувати безпосередню активну посильну участь кожного курсанта у процесі виховання і самовиховання, надання допомоги товаришам. Формування поведінки майбутнього офіцера відбувається шляхом коригування, здійснення постійного контролю і керівництво процесом виховання та самовиховання. Тільки той, хто володіє не лише високими професійними, морально-психологічними, духовними якостями, а й національними цінностями, самосвідомістю та патріотизмом, здатний належним чином виконати свій громадянський обов'язок.

У процесі громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку важливими завданнями є виховання громадянських почуттів, характеру, громадянської свідомості, громадянської позиції, громадянської компетентності, громадянської ініціативності.

Громадянські почуття – це почуття любові до рідної землі, свого народу, його мови, мистецтва, культури, звичаїв, традицій та ін.; почуття відповідальності за долю держави, за її майбутнє; почуття обов'язку в додержанні правових і морально-етичних норм в усіх аспектах життєдіяльності людини. О. Кошопал доводить, що вони становлять той емоційний фон, на якому визрівають і проявляються громадянська воля та поведінка людини. Громадянські почуття тісно пов'язані також із такими моральними категоріями, як обов'язок, честь, совість [124, с. 9]. Вони виникають у результаті узагальнення емоційного громадянського досвіду особистості. Їх предметами стають ті явища та умови, від яких залежить розвиток значущих для особистості подій і які сприймаються нею емоційно.

Л. Левицькою [135, с. 94] доведено, що виховання характеру є головним завданням громадянського виховання, а зміцнення волі і виховання характеру є справою, важливішою від навчання. Дослідження показало, що існує стійка взаємозалежність характеру нації та її представників. Систематизація дефініції “характер” у працях науковців дозволила проаналізувати це поняття як процес виховання, формування та як результат, що дозволяє виділити такі підходи до його тлумачення: 1) етнопсихологічний, що тлумачить характер як психологічний феномен, який виявляється у способі мислення та поведінки; 2) релігійно-моральний, що визначає сутність характеру в процесі опанування людиною своїх пристрастей в ім'я вищих ідеалів, які вона бере собі за директиви і які відповідають “моральному праву” даної епохи; 3) педагогічний, який вказує на важливість педагогічного впливу на процес його формування; 4) етнокультурний, що визначає характер як результат мистецького поєднання духовних вартостей українського народу.

В. Плахтєєвою визначено сутність громадянської свідомості як сукупності суспільно значущих поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, що формують реальні відносини соціальних та національних груп, окремої людини до інших соціальних, національних груп і осіб, яка спрямована на забезпечення докорінних інтересів людей, досягнення загальнолюдських цілей [170, с. 9]. Сформованість громадянської свідомості зумовлює мотиви поведінки й діяльності, дозволяє критично оцінювати себе, цілеспрямовано формувати особистісні якості й риси характеру такі, як громадянська гідність, обов'язок, відповідальність, мужність, діловитість. Громадянська свідомість знаходить вияв у вміннях проблемно і перспективно мислити, задалегідь визначати можливі труднощі і шляхи їх подолання, системно охоплювати всі боки справи і враховувати фактори, що впливають на неї, відрізняти дійсні факти від суб'єктивних думок, оцінок, поєднувати переваги накопиченого досвіду з оригінальними, новаторськими методами

керівництва; оперативно, швидко реагувати на зміни, що відбуваються у виробничій і господарчій сферах, приймати самостійно найбільш раціональні рішення в умовах дефіциту часу; свідомо, послідовно і цілеспрямовано йти до поставленої мети; самокритично оцінювати свої дії, максимально використовувати позитивний досвід інших, удосконалювати професійні знання і навички тощо.

Актуальним напрямом педагогічних досліджень стало виховання громадянської відповідальності у працях Н. Кибальної [98], О. Міщені [141], К. Пекач [163], В. Примака [167] та ін.. Громадянська відповідальність На думку К. Пекач, громадянська відповідальність – це «особистісне утворення, що включає громадянську самоідентифікацію, інтериоризовані громадянські цінності, готовність свідомо виконувати громадянські обов'язки та здійснювати громадянські права, з метою персональної самореалізації в системі «громадянин-держава» [163, с. 144],.

В. Примак дає визначення громадянської відповідальності офіцера – це «інтегральна моральна якість, що охоплює властивості характеру, мотиви поведінки, світогляд, високорозвинене усвідомлене ставлення до виконання громадянських обов'язків і високу правову культуру, вміння передбачати наслідки своєї діяльності, готовність відповідати за свої дії перед собою, іншими людьми, колективом і суспільством, відстоювати національні інтереси й бути непримиренним до антигромадських і антидержавних проявів» [167, с. 15].

Таким чином, важливим для громадянського виховання є формування моральності особистості. Вона включає гуманістичні риси, що становлять собою єдність національних і загальнолюдських цінностей: доброту, увагу, чуйність, милосердя, толерантність, совість, чесність, повагу, правдивість, працелюбність, справедливість, відповідальність, гідність, терпимість до людей, повагу і любов до своїх батьків, роду.

Названі моральні якості визначають громадянську поведінку особистості. Тому значне місце у змісті громадянського виховання посідає формування культури поведінки особистості, що виявляється у сукупності сформованих соціально значущих якостей особистості, заснованих на нормах моралі, закону, вчинки людини. Культура поведінки виражає, з одного боку, моральні вимоги суспільства, закріплені в нормах, принципах, ідеалах закону, а з другого – засвоєння положень, що спрямовують, регулюють і контролюють вчинки та дії людини.

У науково-довідковій літературі позиція визначається як „точка зору, ставлення до чого-небудь, дія, поведінка, що зумовлює це ставлення”, „точка зору, принципове ставлення до чого-небудь, що визначає характер поведінки, дії”, „кут зору, ставлення до чого-небудь, що визначає характер поведінки, дії”; як складна інтерактивна якість, що проявляється як система відносин людини до себе, своєї діяльності, до вибору власного життєвого і професійного шляху, до праці .

Громадянську позицію обов’язково характеризують глибокі переконання, принципове ставлення, почуття, що зумовлюють дії, вчинки особистості. Позиція визначає лінію поведінки суб’єкта і способи, напрями реалізації його життєвих прагнень, ціннісних орієнтацій. Сформована позиція актуалізує особистісний і професійний розвиток людини [153, с. 9].

Визначаючи громадянську позицію як важливу цінність особистості, учені розглядають її як:

- ініціативність та усвідомленість поведінки (Н. Корпач [122]);
- моральний принцип (В. Борисов [22], Г. Васянович [26]);
- готовність і прагнення діяти задля громадянських та професійних інтересів (Н.Нікітіна [153]);
- систему ціннісних і соціальних орієнтацій та ставлень, що характеризують людину як громадянина країни та суспільства

(О. Сухомлинська [193], К. Чорна [211]);

- результат, вищий ступінь громадянського виховання (А. Сігова [183]);

- вияв громадянської спрямованості (М. Боришевський [23]);

- стан, інтегрована якість особистості, ставлення суб'єкта до зовнішнього світу, діяльності, навколишніх людей і самого себе; як умову власного розвитку особистості і результат виховних зусиль (Т. Корінна [120], Н. Кудикіна [128]).

Складовими громадянської позиції є органічно поєднані громадянська свідомість, морально-вольові якості і почуття (основа громадянських чеснот), а також чітко виражені громадянські вчинки, дії, поведінка [153, с. 16].

У нашому дослідженні ми підтримуємо трактування громадянської позиції як складного соціального, психологічного, педагогічного утворення, що може розглядатися з погляду змісту, суспільної значущості, дієвого вияву в життєдіяльності особистості. Громадянська позиція майбутніх офіцерів служби порятунку виявляється у здатності аналізувати сучасні процеси та ситуації, обирати адекватні форми і способи дії у непередбачуваних ситуаціях, відповідальності за результати власної діяльності, послідовності і виваженості власної позиції, у прагненні молодої людини не дотримуватися усталених формулювань, у змозі виявити самостійність суджень і самостійність мислення, відстоювати власні переконання, у цілеспрямованості, дисциплінованості, самостійності, наполегливості тощо; характеризується вміннями практичного характеру, що спостерігаються під час виконання доручень, які виявляються, формуються в системі відносин у колективі і виступають стимулами розвитку самооцінки, самопізнання, умовами самореалізації, саморозвитку,

а також активними і конкретними діями, вчинками громадянського спрямування.

Важливе місце у змісті громадянського виховання посідає освітня складова, у вигляді громадянської компетентність, яка доповнюється й розширюється вихованням у душі громадянськості, що передбачає розвиток в особистості здатності усвідомлювати провідні моральні цінності. Визначальною характеристикою громадянської зрілості як результату системи громадянського виховання є розвинена правосвідомість.

Поняття “компетентність” В. Петрук розглядає як здатність застосовувати знання та вміння ефективно й творчо в міжособистісних стосунках-ситуаціях, що передбачають взаємодію з іншими людьми в соціальному контексті так само, як і в професійних ситуаціях. Компетентність – поняття, що логічно походить від ставлення до цінностей і від знань до умінь [166, с.247].

Громадянська компетентність – це якісний рівень громадянської культури особистості, який виявляється в здатності та готовності індивіда до адекватної участі в суспільно-громадських процесах. Цей рівень характеризується наявністю знань про суспільні явища, сутність та тенденції суспільного розвитку, ефективними способами набуття таких знань та їх поповнення, ціннісно, моральною позицією індивіда, вміннями реалізовувати свої права та обов’язки в конкретних соціальних ситуаціях. Громадянська компетентність, на думку В. Шахрай, характеризується балансом активного включення в суспільно-громадські процеси в період посилення їх значущості у житті як окремих громадян, так і в житті всього суспільства (громади) та певною часткою пасивності при відносній неактуальності таких процесів. Це такий рівень громадянської культури, який відзначається спрямуванням до згоди, консенсусу, толерантності, прагненням не лише давати оцінку суспільним явищам, але і здійснювати посильні дії щодо їх удосконалення, сприйняттям соціального світу

більшою мірою раціональними, ніж афективно-почуттєвими способами (хоча позитивна емоційно-почуттєва складова є важливою в громадянській компетентності особистості) [212, с.125].

Громадянська компетентність майбутніх фахівців, на думку М. Михайліченко, є складним, інтегрованим утворенням у цілісній структурі особистості фахівця, складовою його професійної культури та професійної компетентності; результатом оволодіння професією; загальною категорією, що уособлює розвиток громадянськості як особистісної якості, яка визначає громадянську й життєву позицію, соціальну зрілість і суспільно корисну діяльність особистості та готовність до ефективного розв'язання завдань громадянської освіти в процесі професійної діяльності на основі сформованих знань, вмінь, навичок, ціннісних орієнтацій, професійно важливих якостей і здібностей [142, с. 8]. Тому ми беремо за основу таке визначення: громадянська компетентність майбутніх офіцерів служби порятунку є інтегральним утворенням, яке поєднує особистісний аспект (особистісна якість) та професійний аспект (професійно важлива якість). Громадянська компетентність майбутніх офіцерів служби порятунку має змістовну і функціональну специфіку в залежності від характеристик їхньої фахової діяльності і утворюється сукупністю знань, умінь, навичок, якостей і здібностей.

Громадянська ініціативність трактується у роботі Т.Немцевої як інтегрована якість особистості, що характеризується усвідомленням способів генерування громадянських ініціатив та власних потенційних можливостей для їх здійснення, прагненням самореалізації у процесі досягнення самостійно поставлених суспільно значущих цілей, надситуативною активністю у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життя громадянського суспільства. Виховання громадянської ініціативності як цілеспрямованої педагогічної взаємодії, що забезпечує усвідомлення молоддю важливості генерування й реалізації

громадянських ініціатив для демократичного розвитку країни, своїх здібностей і можливостей у цьому аспекті, опанування способів прояву ініціативності в усіх сферах суспільного життя та набуття досвіду реалізації вихованцями суспільно корисних ініціатив у різних видах діяльності громадянського спрямування, а також самовиховання цієї інтегрованої якості громадянина [151, с. 38].

Громадянська зрілість – наступна складова громадянського виховання – має на меті збереження української мови, ґрунтовне володіння нею. Важливе місце в змісті громадянського виховання посідає формування міжетнічних стосунків. До найважливіших складових громадянського виховання відноситься політична культура, бережливе ставлення до природи, моральність особистості, культура поведінки, мотивація.

Під час визначення узагальненого результату громадянського виховання дослідники звертаються до аналізу поняття “громадянськість”. Громадянськість трактується вченими як духовно-моральна цінність (М. Боришевський [23], О. Сухомлинська [193]). Автори праць, які звертаються до аналізу цієї проблеми І. Василенко [25], П. Вербицька [47], П. Волошин [51], О. Дем’яненко [61], Н. Дерев’янка [63], Ю. Завалевський [73], Ю. Ївженко [93], О. Кошолуп [124], Л. Крицька [127], М. Кузякіна [129], в основному дотримуються схожих позицій. Це висока моральна якість, що проявляється в обов’язку служити суспільству, інтегрована єдність, комплекс особистісних якостей і рис людини.

Багатоаспектність поняття “громадянськість” обумовлює різні позиції вчених щодо його розуміння. В. Поплужний [89, с.183] визначає громадянськість як стан свідомості особистості, неформальне ставлення громадянина до своєї держави, підкреслюючи, що якщо громадянство надається, то громадянськість виховується. Громадянськість охоплює внутрішню свободу і повагу до державної влади, почуття самоповаги та культуру міжнаціонального спілкування [69, с. 16].

Ю. Ївженко визначає почуття громадянськості як комплекс емоцій особистості, які фіксують патріотичне ставлення до своєї держави, її потреб і норм суспільного життя, до її символів, культури, мови, історії, що відображається у громадськозначущих діях, вчинках, спрямованих на забезпечення життєвих інтересів і прав людини, і впливає на зміну соціального середовища, відповідно до актуальних суспільних проблем [93, с.114].

Н. Косарева [123, с.38], Л. Крицька [127, с.59]. зазначають, що громадянськість є продуктом і наслідком соціально-економічних і духовно-культурних процесів, аргументуючи це тим, що державне життя проймає всі вияви особистості: сприймання, мислення, пам'ять, емоції тощо. Як результат цих процесів і утворюється громадянськість.

С. Гончаренко зазначав, що громадянськість – це інтегративна якість, яка дає можливість індивіду відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатним. До основних елементів громадянськості належить моральна й правова культура, яка виражається в почутті власної гідності, внутрішньої свободи особистості, дисциплінованості, в повазі й довірі до інших громадян і до державної влади, здатної виконувати свої обов'язки, в гармонічному поєднанні патріотичних, національних та інтернаціональних почуттів [57, с.75]. Інші дослідники визначають поняття громадянськість як духовно-моральну цінність, світоглядно-психологічну характеристику людини (В. Оржехівський [157]); цілісне особистісне утворення, що виявляється у складових – особистісних якостях (Н. Косарева [123]); складне психологічне утворення (І. Бех [9]).

За трактуванням В.Оржехівського [157, с. 26], громадянськість – це насамперед світоглядно-психологічний стан людини, що характеризується відчуттям себе громадянином конкретної держави, лояльним ставленням до її інституцій і законів, усвідомленням себе громадянином не тільки за формально-юридичним статусом, а й за станом морально-психологічної

вартості.

Л. Рехтета визначає громадянськість як інтегративну якість особистості, а до її основних компонентів відносить правові, політичні й моральні знання; патріотизм; правосвідомість; культуру міжнаціональних відносин; виконання моральних норм, прийнятих у суспільстві; знання державної мови; працелюбність. У відповідності з цим визначено зміст громадянського виховання, а саме: любов до Батьківщини, інтерес до її героїчного минулого, сучасного і майбутнього; розуміння морального смислу основних громадянських прав і обов'язків, гарантованих Конституцією України; повага до захисників Вітчизни та борців за громадянські права, прагнення готувати себе до захисту Батьківщини; повага до законів держави і виконання їх; розуміння особистої відповідальності за свої дії та вчинки; усвідомлення морального ідеалу громадянина України; почуття поваги до культури інших народів, що населяють Україну [176, с. 182].

У праці Л. Момотюк зроблено обґрунтування основних аспектів громадянськості вихованців: пізнавального, структурними компонентами якого є відповідні соціально-психологічні, правові та інші поняття (держава, суспільство, етнос, нація, народ та інші); емоційного, який включає в себе групу вищих особистісних почуттів (патріотичних, гуманних, правових, екологічних), в яких відображається ставлення українських громадян будь-якої національності до своєї державної спільноти, її життєдіяльності та перспектив розвитку; діяльнісно-поведінкового, який характеризує практичний бік громадянськості і значною мірою залежить від ситуацій, які складаються в житті нації та держави [145, с. 17].

На думку М. Рудь, громадянськість є інтегративною єдністю якостей і властивостей особистості, що визначають її соціальну спрямованість, готовність до досягнення особистих соціально значимих інтересів, цілей

відповідно до наявних у суспільстві, державі умов, особистих потреб і можливостей, прийнятих у суспільстві моральних норм. Громадянські якості особистості являють собою певну систему, цілісне особистісне утворення. Кожна громадянська якість – це єдність емоційного і поведінкового компонентів. Аналіз відповідної формально-логічної процесуальної системи громадянського виховання особистості дозволив автору визначити певні громадянські якості особистості (патріотизм, інтернаціоналізм, демократизм, громадянська свідомість, громадянська самосвідомість і самовизначення, громадянське мислення, громадянська відповідальність, почуття громадянської гідності, громадянські обов'язки, громадянська совість, громадянська мужність, громадянська діловитість, національна та полікультурна зрілість) [178, с. 8].

О. Красовська у своєму дисертаційному дослідженні визначає поняття “громадянська самосвідомість” як складний процес усвідомлення особистістю своєї громадянської сутності, оцінювання себе як патріота незалежної України, що проявляється в соціально-значущій діяльності, спрямованій на розвиток Батьківщини. Система громадянського виховання повинна охопити процес формування усіх складових громадянської самосвідомості у тісній взаємодії. Громадянська самосвідомість – це властивість особистості, що виявляється в єдності таких компонентів: пізнавального (розвиненість інтелектуальної сфери, прагнення свідомого поповнення своїх знань; наявність світогляду громадянина України, що включає систему знань та норм і правил поведінки у суспільстві; усвідомлення необхідності застосовувати їх на практиці; розуміння свого генезису, державно-патріотичний рівень національної свідомості), емоційно-ціннісного (сформованість національних та патріотичних почуттів, переживання особистістю позитивного емоційного ставлення до національної духовної та матеріальної культури, інтерес і бажання постійно поповнювати свої знання про твори національного мистецтва, здатність

відгукуватись на прояви прекрасного в житті; особисте занепокоєння проблемами національного державотворення; здатність оцінювати явища та прояви сучасного суспільного життя в Україні, свою та чужу поведінку, взаєморозуміння, взаємоповага до інших націй), праксеологічного (сформованість виконавських вмінь та навичок, здатність застосовувати знання та вміння в різних видах практичної діяльності, дотримання норм і правил поведінки в родині та суспільстві; спрямованість своїх прагнень у майбутнє, наявність ідеї української державності, прагненням до соціальної творчості, здатність приймати цінності загальнолюдські та національні до власної системи життєвих орієнтирів та керуватися ними в діяльності) [126, с.8].

Громадянськість студентів – інтегративна якість особистості, яка складається із комплексу громадянських якостей, що характеризують особистість студента як громадянина-патріота, громадянина-професіонала і громадянина-демократа та проявляється в інтелектуальній (сукупність професійних, політичних, правових, соціологічних, економічних, історичних знань), емоційно-ціннісній (сукупність громадянських поглядів, переконань, почуттів, ціннісних орієнтацій студентської молоді, ставлення до інститутів держави, настанов влади), діяльнісній (громадянська активність) сферах та цілеспрямовано формується в процесі громадянського виховання [189, с. 9].

О. Кошолар розглядає “громадянськість” як інтегрований комплекс якостей особистості, що визначають її соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально-значущої та індивідуально-необхідної мети у відповідності з наявними в суспільстві можливостями і дотриманням існуючих морально-правових норм. Як цілісне особистісне утворення громадянськість виступає у вигляді її складових – громадянських якостей, у кожній з яких поєднується пізнавальний, емоційний і поведінковий компоненти. Основою громадянськості є громадянська самовідданість,

почуття національної гідності, громадянського обов'язку й відповідальності, громадянська мужність, орієнтація на загальнолюдські цінності [124, с. 9].

Проведений аналіз показав, що у більшості досліджень громадянськість – інтегральна риса особистості, що характеризується відчуттям себе громадянином конкретної держави, лояльним ставленням до її інституцій і законів, почуттям власної гідності у стосунках з представниками держави, знаннями та поважаннями прав людини, чеснот громадянського суспільства, відповідним ставленням до своїх обов'язків перед державою, патріотизмом.

Н. Чернуха під інтеграцією в процесі формування громадянськості студентів розуміє “систему дій, яка ґрунтується на єдиних цілях і завданнях щодо громадянського виховання, має методологічне, методичне й програмне забезпечення та передбачає взаємодію всіх соціальних інститутів, що входять до загальної функціональної системи виховання” [210, с. 71].

Громадянськість виявляється в активному прояві у житті сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, її інтеграції в культурній і соціально-економічній структурі суспільства. Вона як риса особистості відбиває: патріотичну свідомість, громадянську відповідальність, суспільну ініціативність й активність, готовність працювати для розвитку Батьківщини, захищати її, підносити її міжнародний авторитет; повагу до Конституції, законів держави, прийнятих у ній правових норм, сформованість потреби в їх дотриманні, високій правосвідомості; досконалі знання та володіння державною мовою, турботу про піднесення її престижу; повагу до батьків свого родоводу, традицій та історії рідного народу, усвідомлення своєї належності до нього як його представника, спадкоємця та наступника; дисциплінованість, працьовитість, завзятість, почуття дбайливого господаря своєї землі,

піклування про її природу, екологію; гуманність, шанобливе ставлення до культури, традицій, звичаїв національних меншин, що проживають у країні, високу культуру міжнаціонального спілкування.

На основі аналізу підходів до визначення результату громадянського виховання у дослідженні нами було використане близьке до “громадянськості” поняття “громадянська вихованість”. У вихованні особистості притаманний процес постійного самовдосконалення, високий рівень національної свідомості, знання культури й історії рідної країни, гуманістична мораль, знання і виконання обов'язків, соціальна відповідальність, високий професійний рівень, стійкі переконання. До якісних сторін громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку належать: любов до Батьківщини і рідної мови, рідного краю, людяність, милосердя, доброта, чесність, відповідальність, працьовитість. Громадянська вихованість майбутніх офіцерів служби порятунку припускає відповідний рівень громадянської самосвідомості, світогляду, наявність патріотизму, політичної і правової культури, соціальної активності.

Громадянська вихованість майбутніх офіцерів служби порятунку розглядається нами як результат громадянського виховання. Громадянська вихованість визначається знаннями, поглядами, вчинками гармонійно і всебічно розвинутої людини з гуманістичним світоглядом. Громадянська вихованість майбутніх офіцерів служби порятунку це інтегративна якість особистості, яка складається із комплексу якостей, що характеризують особистість як свідомого громадянина, та проявляється в діях (у тому числі професійних) на користь суспільству. Громадянська вихованість майбутніх офіцерів служби порятунку цілеспрямовано формується в процесі громадянського виховання, що має багатокомпонентну структуру (когнітивний, ціннісно-змістовий та поведінково-діяльнісний компоненти).

1.2. Аналіз дослідженості проблеми громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку

У середині 90-х років минулого сторіччя зі складу Збройних сил України було виведено і сформовано воєнізований підрозділ з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій – Міністерство надзвичайних ситуацій України (Закон України №556-XIV, 1999; Закон України №1281-XIV, 2000), діяльність якого спрямована на ліквідацію наслідків природних і техногенних катастроф, пожеж, а також розпочато підготовку відповідних фахівців у військових закладах вищої освіти.

Аналіз літературних джерел виявив поодинокі праці, спрямовані на вдосконалення змісту організаційно-методичних і програмно-нормативних основ виховання майбутніх фахівців з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на сучасному етапі їх підготовки у вищих військових навчальних закладах. Водночас, незважаючи на розширення функцій, збільшення завдань рятувальних підрозділів, реорганізацію їхніх управлінських структур, недостатньо конкретизовано завдання громадянського виховання курсантів цього фаху. Професійна підготовка та виховання майбутніх офіцерів, зокрема служби порятунку, досліджувалися у працях А. Афанасьєва [5], Ю. Беца [11], О. Бикової [13], М. Варія [24], О. Горохівського [60], О. Зарічанського [77], В. Зоня [83], М. Коваля [110], М. Козяра [111], Ю. Красильника [125], М. Нещадима [150], І. Овчарука [154], О. Парубка [162], О. Торічного [199], В. Ягупова [217].

Незважаючи на загальні ознаки навчально-виховного процесу, у курсантів військових закладів вищої освіти він має чітко виражену професійну спрямованість, що відображає особливості громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

До особливостей навчально-виховного процесу у військових закладах вищої освіти слід віднести, передусім, те, що вона регламентується

вимогами статутів, положенням про організацію навчально-виховного процесу, наказами, інструкціями й іншими документами, усім укладом життя й побуту курсантів. Пізнавальна діяльність курсантів здійснюється й функціонує під час планових занять, самостійної й методичної підготовки, спеціальних психологічних, тактичних та інших тренажів, навчальної практики, стажування, роботи в курсантських товариствах, у процесі факультативів та інших елементів навчально-виховного процесу [60, с. 47].

Навчальний процес, що ґрунтується на активній позиції студента, уможлиблює його підготовку до самостійної професійної діяльності з опорою на особисту ініціативу і власні сили, забезпечує йому свободу професійних дій і вчинків [220, с. 173].

Специфіка професійної підготовки майбутніх офіцерів служби порятунку призводить до того, що організація навчального-виховного процесу в ЗВО під час планових занять має різний характер. Практичні заняття спрямовані на розвиток рухових навичок і вмінь у курсантів, які будуть їм необхідні для практичної діяльності. Діяльність курсантів на теоретичних заняттях спрямована на розвиток внутрішніх якостей особистості фахівця цивільного захисту (професійні знання, мислення, уява, пам'ять і т.ін.). Формування особистісних якостей здійснюється не лише в процесі планових занять, а й у позанавчальній діяльності. На громадянське виховання істотний вплив мають і спосіб організації життя колективу, система взаємин, морально-психологічний клімат; традиції, звички й стереотипи поведінки тощо.

О. Горохівським виокремлено особливості організації навчально-пізнавальної діяльності курсантів. У процесі пізнавальної діяльності вирішуються конкретні завдання: поточні й перспективні. Поточні завдання пов'язані із засвоєнням програми навчання згідно з обраною майбутньою спеціалізацією. Перспективні завдання передбачають засвоєння вмінь і навичок організаторської, виховної й професійної діяльності у практичних

підрозділах МНС України, тому що випускники повинні мати навички й уміннями у керуванні бойовими підрозділами пожежно-рятувальних частин, уміти правильно встановлювати взаємини з підлеглими; досконало знати й уміло використовувати спеціальну рятувальну техніку; мати здатності до дій в екстремальних ситуаціях при ускладненні оперативно-службової обстановки і т.ін.

Будь-яка пізнавальна діяльність має свою специфічну систему організації навчально-виховного процесу, виходячи з конкретних завдань навчання й особливостей діяльності випускників ЗВО. Навчальний день курсантів у порівнянні із студентами цивільних навчальних закладів освіти має більшу насиченість за рахунок вартових планових занять, методичних занять, факультативів, фізичної зарядки, що також проводиться у формі навчального заняття. Якщо прорахувати загальний об'єм тільки планованого навчального часу протягом дня, то він складе 10-11 академічних годин, що є свідченням зовнішньої активності навчального процесу. Звідси пізнавальна діяльність курсантів проходить в умовах високих розумових, морально-психологічних, фізичних і емоційних навантажень.

Об'єктом пізнавальної діяльності курсантів є зміст навчальних предметів. Виходячи із завдань навчання, загального обсягу навчального часу, вибудовується змістова сторона навчально-виховного процесу: характер і зміст навчальних предметів, тем занять, методичних годин, самопідготовки, факультативів іт.д.

Пізнавальна діяльність у закладах вищої освіти ДСНС України завжди мотивована насамперед такими мотивами, як прагнення курсантів одержати спеціальне звання – сержант, зайняти провідне становище у підрозділі. Ці мотиви суттєво впливають на загальну тенденцію їхньої пізнавальної діяльності протягом усього періоду навчання.

Пізнавальні потреби, мотиви й інтереси визначають способи й

прийоми пізнавальної діяльності курсантів, реалізація яких відбувається шляхом порівняння пізнаваного матеріалу із уже наявним (тезаурусом курсанта), а також самооцінкою й самоконтролем [60, с.62-63]

В умовах існування незалежної Української держави в системі підготовки майбутніх офіцерів служби порятунку важливого значення набувають питання виховання у молоді як почуття поваги до інших народів, так і почуття любові до Батьківщини. Під впливом різних соціальних і політичних обставин з'явився новий соціальний тип особистості. У цих умовах важливим є становлення оновленої системи національно-патріотичного виховання у закладах вищої освіти. Воно становить важливу проблему, яка для свого розв'язання за нинішніх соціально-економічних і культурних перетворень потребує науково-теоретичного вивчення, адже саме національне виховання сприяє розвитку національної свідомості, формує ціннісне ставлення людини як до навколишньої дійсності, так і до майбутньої професійної діяльності. Сьогодні в Україні триває період реформування в галузі Державної пожежної охорони, що увійшла до складу Міністерства з питань надзвичайних ситуацій, а згодом у Державну службу з надзвичайних ситуацій (ДСНС). Відповідно Законів України “Про пожежну безпеку” та “Про правові засади цивільного захисту” створюється служба цивільного захисту з аварійними та пожежними підрозділами.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 році, питаннями цивільного захисту та оборони, ліквідації наслідків та попередження надзвичайних ситуацій, захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, гасіння пожеж та пожежної безпеки займалися три окремих відомства: Штаб Цивільної оборони, Міністерство у справах захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС та Головне управління пожежної охорони МВС України.

У 1996 році Указом Президента на базі Штабу Цивільної оборони та Мінчорнобиля було створено єдине відомство — Міністерство з питань

надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (МНС України), яке стало провідним органом у системі виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільної оборони, рятувальної справи, створення та функціонування систем страхового фонду документації, поводження з радіоактивними відходами, захисту від надзвичайних ситуацій, попередження ситуацій і реагування на них, ліквідації їх наслідків та наслідків Чорнобильської катастрофи, здійснює керівництво дорученою йому сферою управління та несе відповідальність за її стан і розвиток.

В підпорядкуванні МНС України перебували угруповання військ Цивільної оборони чисельністю 10 218 осіб (9550 — військовослужбовці). Війська цивільної оборони були призначені для захисту населення і територій у разі виникнення надзвичайних ситуацій [8, с.51].

У 2011 році сталося розділення Міністерства у справах надзвичайних ситуацій України на 4 окремих відомства: Міністерство надзвичайних ситуацій України, Державну інспекцію техногенної безпеки, Державне агентство зони відчуження та Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки. Особовий склад залишився на службі цивільного захисту.

Державні пожежні частини отримали статус «рятувальних» і були підпорядковані територіальним органам МНС. 24 Грудня 2012 Указом Президента України Міністерство надзвичайних ситуацій та Державна інспекція техногенної безпеки України були реорганізовані в єдину Державну службу України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України), як центральний орган виконавчої влади, що координується і направляється Міністерством оборони.

Було затверджено Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, сформовані управління ДСНС. Міністерство оборони урегулювало свою взаємодію зі Службою. 1 Липня 2013 року

набув чинності Кодекс цивільного захисту України.).

Працівники ДСНС у процесі професійної діяльності ризикують своїм здоров'ям і життям. Гострі екстремальні ситуації змушують їх діяти на межі своїх фізичних і психічних можливостей. У Тимчасовій настанові з організації професійної підготовки працівників підрозділів МНС України визначалися основні положення організації професійної підготовки майбутніх офіцерів служби порятунку.

Метою професійної підготовки працівників підрозділів ДСНС є досягнення високого рівня професіоналізму. Завдання професійної підготовки обумовлені специфікою професійної діяльності пожежників і спрямовані на: оволодіння спеціальними знаннями, вміннями й навичками; розвиток професійно важливих якостей поряд з особистісними моральними якостями (ціннісних орієнтацій, мотивів діяльності, уявлень про себе як фахівця, у тому числі здатності до постійного самоаналізу, до самовдосконалення) [91, с. 411]. Таким чином, важливим компонентом професійної підготовки пожежників є громадянське виховання як умова, що дозволяє фахівцю пожежної охорони ефективно виконувати професійну діяльність.

Проблема виховання тривалий час досліджується в філософії, соціології, психології та педагогіці. Основну увагу концептуальним основам національно-патріотичного виховання приділяють такі вчені, як Г. Ващенко [28], О. Вишневський [49], П. Сікорський [184], Б. Ступарик [192], В. Сухомлинський [195], М. Чепіль [208]. Саме В. Сухомлинський закликав жити долею Вітчизни: з болем і гордістю, з хвилюванням і захопленням, з роздумами про особисту причетність до долі народу читати й перечитувати кожний рядок героїчної історії народу [195].

У наукових працях останніх років: І. Беха [185], В. Галузинського та М.Євтуха [55], М. Зубалія [85], Р. Петронговського [165], О. Сухомлинської [194], М. Сметанського [186], Г. Темка [198] та ін. – досліджені проблеми

патріотизму та національних цінностей. Дослідження педагогічних умов морального і патріотичного виховання військовослужбовців здійснювали О. Барабанщиков [7], В. Вдовюк [29], А. Галімов [54], Д. Іщенко [92], М. Кабачинський [94], М. Нецадим [150], О. Пометун [171], Г. П'янковський [158], О. Торічного [199], В. Ягупов [218]. Проте недостатньо дослідженими залишаються проблеми громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку під час підготовки у закладах вищої освіти.

На нашу думку, особливості громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку під час підготовки у закладах вищої освіти полягають в організованому, планомірному, систематизованому, послідовному та цілеспрямованому освітньому процесі, спрямованому на засвоєння майбутніми офіцерами служби порятунку національних духовних і культурних цінностей, формування національно-патріотичної свідомості, переконань, поведінки, готовності до захисту населення та територій від надзвичайних ситуацій. Тільки той офіцер служби порятунку, який володіє не лише високими професійними, морально-психологічними, духовними якостями, а й патріотизмом, здатен виконати свій громадянський обов'язок.

В умовах сучасної системи освіти виховний процес майбутніх офіцерів служби порятунку є неперервним процесом, який включає комплекс організаційних, соціологічних, педагогічних, психологічних, інформаційно-пропагандистських, правових, культурно-просвітницьких, соціальних та індивідуальних виховних заходів, спрямованих на усвідомлення особовим складом політичної мети діяльності служби, системи цінностей, які вони захищають.

Враховуючи те, що служба порятунку в Україні виконує завдання, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, реагуванням на них, підготовка фахівців у даній сфері повинна здійснюватися на найвищому

рівні, де разом з набуттям фахових вмінь майбутній рятувальник здобуває високий рівень національно-патріотичної свідомості. [195, с. 285]. Тому на сьогодні залишається актуальною проблема підвищення ефективності національного виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, формування у них національного світогляду, а також їхньої підготовки до національного виховання студентів, курсантів та підлеглих у майбутній професійній діяльності.

Згідно з концепцією, національне виховання студентської та курсантської молоді ґрунтується на таких принципах: демократичності – визнанні академічною спільнотою права кожного на свободу виявлення своєї творчої індивідуальності, усунення авторитарних методів виховання; гуманізації – створенні умов для особистісної самореалізації, формуванні людяної, щирої, доброзичливої, милосердної особистості; єдності навчальної та виховної діяльності – консолідації студентства та науково-педагогічних працівників у єдину академічну спільноту, об'єднану спільною мораллю та ідеями; послідовності, системності і наскрізності – привнесенні виховних аспектів у всі форми освітнього процесу, зв'язок виховання з життям, трудовою діяльністю народу та продуктивною працею; диференціації та індивідуалізації виховного процесу – врахуванні у виховній діяльності рівнів фізичного, духовного, психічного, соціального, інтелектуального розвитку студентів, стимулюванні їхньої активності та розкритті творчої індивідуальності; єдності теорії та практики – реалізації набутих студентами знань, умінь і навичок на практиці, включаючи самоврядну та громадську діяльність; природовідповідності – врахуванні багатогранної і цілісної природи людини, вікових та індивідуальних, соціально-психологічних особливостей студентів; пріоритету правової свідомості – вихованні поваги до конституційних прав та свобод людини [118].

На нашу думку, національне виховання майбутніх офіцерів служби порятунку повинно базуватися на принципах: виховання в курсантів почуття гордості за свою країну, поваги до державної символіки, мови, культури, традицій, виховання на прикладах героїчного минулого видатних постатей нашої держави, історії розвитку справи рятівника, любові до держави та народу, прагнення до милосердя, доброти, поваги, спонукання до самовиховання та самовдосконалення. Цей процес розуміється як взаємне потенціювання (когеренцію, підсилення) особистісних і професійних аспектів та вихід на вищий рівень професійних якостей майбутнього офіцера. Саме комплексне вивчення проблеми національного виховання майбутніх офіцерів служби порятунку має привести до нових наукових результатів.

Патріотизм визначається як одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури [57]. Він виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів. Це одне з найглибших почуттів, яке закріплювалося століттями.

Соціальні психологи визначають патріотизм як певне моральне ставлення й оцінку особистістю елементів Вітчизни [65, с. 5]. Це соціально-політичне явище, якому притаманні природні витоки, власна внутрішня структура, що в процесі суспільного розвитку наповнювалася різним соціальним, національним і класовим змістом [102, с. 11].

На думку Г. Васяновича: "...виховання моральності, патріотизму повинне ґрунтуватися на піднесенні громадського почуття, яке закладене в людині генетично, проте воно позитивно розвивається чи деформується залежно від соціального оточення" [26, с. 19].

У дослідженні Ю. Красильника зроблено висновок про те, що патріотизм має декілька пластів. Перший – поверховий – природна любов

до свого народу як до себе, своєї родини, любов до рідного слова, до рідної природи. Другий, глибший пласт патріотизму, – усвідомлення особистістю свого обов'язку, відповідальності перед народом [125, с. 16].

Аналіз та узагальнення існуючих поглядів на визначення “патріотизму” у роботах не лише вітчизняних, а й зарубіжних вчених (R. Curren [223], Б. Хейнс [224], J. Westheimer [225]) дає підстави стверджувати, що виховання патріотизму є важливим завданням громадянського виховання.

Реалізації цього завдання сприяє військово-патріотична підготовка. Динамічний розвиток технологій військово-патріотичної підготовки має спиратись на сукупність установок, постулатів, загальноприйнятих положень духовності, котрі дозволяють розкрити зміст військово-патріотичної підготовки особистості, який визначається його метою і завданнями, зумовлюється особливостями, динамікою та рівнем розвитку нашого суспільства, станом його економічної, духовної, соціально-політичної та інших сфер життя, проблемами формування підростаючого покоління, головними тенденціями розвитку цього процесу [84, с. 53].

Одним з напрямів національно-виховної діяльності є національно-патріотичне виховання, яке, на думку М. Пантюка [160], передбачає:

- формування національної свідомості й відповідальності за долю України;
- виховання любові до рідної землі, її історії, відновлення і збереження історичної пам'яті;
- культивування кращих рис української ментальності (працелюбності, індивідуальної свободи, глибокого зв'язку з природою та ін.);
- виховання бережливого ставлення до національного багатства країни, мови, культури, традицій.

Процес патріотичного виховання – це процес вироблення в особистості чіткого уявлення про закономірності розвитку патріотичних ідей, усвідомлення нею ролі та значення знань про свою країну, народ, його традиції і звичаї, набуття людиною стійких патріотичних почуттів, переконань та вмінь відстоювати їх в умовах реальної дійсності. Основою патріотичного виховання курсантів є формування гуманістичних аспектів патріотичних почуттів, поглядів і переконань, які розвиваються та закріплюються у процесі навчально-пізнавальної і суспільно корисної діяльності. Патріотичне виховання в навчально-виховному процесі починається із засвоєння особистістю духовних надбань українського народу, цілісного пізнання його духовно-творчих традицій на заняттях з окремих предметів і переростає в стратегічний напрямок діяльності вищих навчальних закладів [65, с. 7].

Навчальні заклади передбачають: створення єдиного навчально-виховного середовища з необхідними формами і методами військово-патріотичної підготовки студентів – майбутніх офіцерів; запровадження цілісного системно-діяльнісного підходу до організації навчально-виховного процесу на кафедрі військової підготовки цивільного закладу вищої освіти; оптимальне поєднання традиційних і нових форм і методів навчання та виховання [84, с. 49].

Національна свідомість офіцера передбачає сформованість у нього національної самосвідомості, яка включає такі елементи: усвідомлення себе часткою певної національної спільноти; оцінку себе як носія національних цінностей; самореалізацію як суб'єкта соціальної дійсності. Національна самосвідомість як інтегративна якість особистості може втілюватися у різних формах національної ідеї, яка передбачає готовність особистості зміцнювати українську державу, зацікавленість і повагу до потреб і розвитку нації, прагнення до збереження власних національних традицій тощо. Національна свідомість майбутніх офіцерів – це особливе утворення,

яке знаходить своє втілення у соціальних, політичних, економічних, естетичних, філософських, релігійних та інших поглядах, національно-патріотичних якостях, моральних і національних цінностях, національному характері, розвинутій національній ідентичності, почутті любові до Батьківщини, самовідданості та готовності поступитися власними потребами, бездоганному виконанні службового обов'язку. Основою змісту національної свідомості є мова, національний характер, національна ідентифікація, національні цінності [10, с. 219].

У дослідженнях Л. Білас “національна самосвідомість” розглядається як процес осмислення особистістю власної етнічної ідентичності, опанування нею морально-світоглядними цінностями, усвідомлення власної ролі у житті національної спільноти та вияву готовності до національно-культурної рефлексії [14, с. 16].

Н. Ревнюк визначає національну самосвідомість як сукупність поглядів і оцінок, думок і ставлень, що зумовлюють зміст, рівень і особливості уявлень особистості про історію своєї нації, сучасний стан і перспективи особистісного розвитку, а також про своє місце серед представників інших національностей і характер взаємин з ними [175, с.7].

Національне виховання передбачає засвоєння особистістю духовних надбань українського народу, цілісного пізнання його духовно-творчих традицій на заняттях з окремих предметів і переростає в стратегічний напрям діяльності вищих навчальних закладів. Його основою є формування гуманістичних аспектів патріотичних почуттів, поглядів і переконань, які розвиваються та закріплюються у процесі навчально-пізнавальної і суспільно корисної діяльності.

Патріотичне виховання розглядається як складова національного виховання, але як більш вузький, специфічний її напрямок, що відображає готовність особистості до активних проявів. Патріотичне виховання – це процес вироблення в особистості чіткого уявлення про закономірності

розвитку патріотичних ідей, усвідомлення нею ролі та значення знань про свою країну, народ, його традиції і звичаї, набуття людиною стійких патріотичних почуттів, переконань та вмінь відстоювати їх в умовах реальної дійсності [65, с. 16].

Національне виховання розвиває особистісні якості майбутніх офіцерів. Воно будується на основі чітко визначених моральних, національних і військових цінностей, які знайшли свій відбиток у загальнолюдських цінностях, військових статутах, воїнському етикеті, гуманістичній парадигмі національного виховання.

Ці цінності визначають ідеал військового виховання, обумовлюють основні якості особистості курсанта та курсантського колективу. Для формування мотивації досягнення ідеалу виховання доцільно організувати безпосередню активну посильну участь кожного курсанта у процесі виховання і самовиховання, надання допомоги товаришам [82, с. 273].

Формування поведінки майбутнього офіцера відбувається шляхом коригування, здійснення постійного контролю і керівництва процесом виховання та самовиховання. Тільки той, хто володіє не лише високими професійними, морально-психологічними, духовними якостями, а й національними цінностями, самосвідомістю та патріотизмом, здатен виконати свій обов'язок.

В Україні існував позитивний досвід залучення студентів до волонтерської діяльності, під час якої у них закладається фундамент професійного світосприйняття, досвіду професійної діяльності, практичних умінь і навичок, професійно значущих якостей особистості, ставлення до майбутньої професії. Саме молодь є надійним потенціалом суспільства, який призводить до позитивних зрушень.

Аналіз стану дослідженості проблеми громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку дає змогу зробити висновок, що за сучасних умов соціально-економічного і культурного розвитку суспільства

актуалізувалось теоретичне обґрунтування педагогічних умов громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, потребує уточнення поняття громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку та розробки конкретних методик громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

У процесі дослідження здійснено узагальнений аналіз поняттєвого апарату та ключових понять дослідження (громадянська свідомість, громадянський ідеал, громадянський світогляд, громадянські інтереси, громадянські почуття, громадянські цінності, майбутні офіцери служби порятунку). До цілей, спрямованих на розвиток громадянської особистості, відносять: орієнтацію на розвиток особистісно-смислового ставлення до громадянського виховання, аналітичного ставлення до процесів, що відбуваються в громадянському суспільстві; спрямовані на розвиток громадянських почуттів, громадянськості.

Хочемо зазначити, що цей аспект виховної роботи закладів освіти реалізується під впливом дії закону залежності соціальної спрямованості виховання підростаючого покоління у його інституційних формах від суспільно-політичної організації суспільства. Цей закон репрезентує незмінну й однакову для всіх суспільно-історичних формацій залежність соціальної спрямованості виховання підростаючого покоління від того вектора державної влади (демократичного або недемократичного), що реалізується у суспільно-політичній організації суспільства [128, с. 197]. Громадянська освіта не обмежується інформуванням, вона також формує позиції й стосунки студентів до тих або інших явищ і процесів життєдіяльності суспільства, сприяє становленню в них нових алгоритмів громадянської активності [183, с. 6].

Процес громадянського виховання нерозривно пов'язаний з закладом освіти, де він відбувається у межах загальної професійної підготовки як невід'ємна та обов'язкова її складова, та змістом громадянської освіти [120,

с. 9]. Тому зміст громадянської освіти має бути спрямований на одержання курсантами досвіду громадянських вчинків і переживань, основних громадянських умінь.

Громадянське виховання позбавляється своєї перспективи поза суспільною системою виховання. Ядром та внутрішнім рушієм громадянського виховання є суспільний ідеал. Передумови, що зумовлюють спрямованість громадянського виховання, мають об'єктивний характер, оскільки залежать від конкретних історичних реалій. Тому в безправному суспільстві завжди є загроза маніпулювання суспільною свідомістю з використанням прийомів та методів громадянського виховання. Мету громадянського виховання неможливо відокремити від цілей інших процесів формування особистості, бо громадянське виховання – обов'язковий елемент функціонування усієї сукупності духовного багатства індивіда.

Процеси модернізації суспільства певною мірою зумовлюють зміни світогляду людини, її духовних орієнтирів, починають домінувати тенденції руйнування людської душі, дисбалансу її складників, почуття і розуму, утвердження жорсткого типу особистості. На думку В. Антонюка це призводить до зміцнення суб'єктивних духовних аспектів життя як окремої особистості, так і людських спільнот. З погляду на ці дестабілізуючі фактори саме базисні громадянські цінності суспільства мають стати перешкодою на шляху руйнівних процесів [4, с. 7].

Громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку базується на принципах: виховання в курсантів почуття гордості за свою країну, поваги до державної символіки, мови, культури, традицій, виховання на прикладах героїчного минулого видатних постатей нашої держави, історії розвитку справи рятівника, любові до держави та народу, прагнення до милосердя, доброти, поваги, спонукання до самовиховання та

самовдосконалення. Запорукою ефективності виховного процесу є органічне поєднання системи принципів виховання в цілісну систему.

Реалізація даних принципів під час здійснення навчально-методичного, науково-практичного та виховного процесів у підготовці майбутніх офіцерів служби порятунку, забезпечить нашій державі висококваліфікованих, патріотичних, національно свідомих, спеціалістів, які завжди будуть готові до дій за призначенням, незважаючи на ризик для власного життя.

Спираючись на викладене вище, ми виявили що у процесі дослідження громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку необхідно враховувати такі характеристики: наявність мети громадянського виховання, котре поєднане з усвідомленням та діяльністю людини і суспільства в цілому; мета громадянського виховання не обмежується формуванням громадянського ставлення: кінцевий його результат пов'язаний з формуванням особистості, яка є творчою, самоцінною та соціально цінною; громадянське виховання є системним; механізм громадянського виховання може бути визначений як передача досвіду та навичок, що здобуло суспільство, причому результативність цього процесу зумовлена усією сукупністю соціальних якостей особистості та суспільства; форми громадянського виховання мінливі залежно від розвитку насамперед структури знань та суспільних відносин, але ефективні лише тоді, коли не перериваються ні в особистому, ні у суспільному житті, тобто процес громадянського виховання або самовиховання має тривати постійно; громадянське виховання пов'язане з іншими аспектами розвитку суспільства; зокрема кризи, соціальна невлаштованість людей, хвороби, відсутність гарантованих основних людських прав перешкоджають неперервності процесу громадянського виховання; громадянське виховання передбачає не тільки освоєння правил, громадянських норм, громадянських

знань, а й громадянську діяльність людини, її участь у процесі перетворення дійсності.

Авторська ідея полягає у побудові системи виховної роботи, де домінантним є громадянське виховання (як найбільш ємна та глибинна складова виховання) із врахуванням специфіки професійної підготовки офіцерів служби порятунку. Процес громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку відрізняється тривалістю, системністю та наступністю. Особливості громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку полягають в організованому, планомірному, систематизованому, послідовному та цілеспрямованому освітньому процесі, спрямованому на засвоєння майбутніми офіцерами служби порятунку національних духовних і культурних цінностей, формування національно-патріотичної свідомості, переконань, поведінки, готовності до захисту населення та територій від надзвичайних ситуацій.

Громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку в закладі вищої освіти містить когнітивний, ціннісно-змістовий і поведінково-діяльнісний компоненти. Вони визначаються такими положеннями: 1) професійна підготовка майбутніх офіцерів служби порятунку обумовлена специфікою професійної діяльності. Вона спрямована на оволодіння спеціальними знаннями, уміннями й навичками, які забезпечують можливість успішної професійної діяльності (когнітивний компонент); 2) основним компонентом професійної підготовки пожежників є громадянські цінності та громадянська свідомість як умова, що дозволяє фахівцю ефективно виконувати професійні обов'язки (ціннісно-змістовий компонент); 3) показником ефективності громадянського виховання пожежників є громадянські дії та вчинки (поведінково-діяльнісний компонент).

Висновки до першого розділу

Виявлено, що громадянське виховання в сучасній педагогічній науці розглядається на основі різних підходів і позицій: як педагогічний процес взаємодії педагога і вихованців з метою розвитку громадянськості, формування громадянської свідомості; як один із напрямів української системи виховання; як вид педагогічної діяльності, в процесі якої засвоюються громадянські знання, набуваються вміння і формується світогляд; як педагогічний вплив на формування громадянської оцінки навколишньої дійсності; як засіб формування громадянської вихованості, що включає в себе індивідуальні та загальнолюдські цінності; як соціально-педагогічний феномен.

Розглянуто взаємозв'язок громадянського виховання та інших видів виховання. Громадянське виховання, як багатоаспектне явище, є інтеграцією практично всіх напрямів виховання: правового, морального, етичного, трудового, естетичного, фізичного, економічного, політичного, екологічного, розумового, патріотичного, полікультурного виховання тощо.

Здійснено узагальнений аналіз взаємопов'язаних з громадянським вихованням понять (громадянська освіта, громадянська позиція, громадянська відповідальність, громадянська діяльність, громадянська культура, громадянська свідомість, громадянська компетентність, громадянський ідеал, громадянський світогляд, громадянські інтереси, громадянські почуття, громадянські цінності, громадянські знання тощо).

Громадянська вихованість розглядається як результат громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку. Громадянська вихованість визначається знаннями, поглядами, вчинками гармонійно і всебічно розвинутої людини з гуманістичним світоглядом. Громадянська вихованість майбутніх офіцерів служби порятунку – це інтегративна якість особистості, яка складається із комплексу якостей, що характеризують

особистість як свідомого громадянина та проявляється в діях (у тому числі професійних) на користь суспільству.

Процес громадянського виховання нерозривно пов'язаний з закладом освіти, де він відбувається в межах загальної професійної підготовки. Процес громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку відрізняється тривалістю, системністю та наступністю. Розпочата громадянська освіта в загальноосвітніх закладах освіти у вищій школі поглиблюється, розширюється, наповнюється конкретним професійним змістом.

Основні результати розділу викладені у публікаціях [32], [38], [39], [40], [42], [46].

РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МОДЕЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ СЛУЖБИ ПОРЯТУНКУ

У розділі розглянуто концептуальні засади та розроблено модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, обґрунтовано педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

2. 1. Концептуальні засади громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку

Процес громадянського виховання повинен продовжуватись безперервно, протягом всього життя людини. Розпочата громадянська освіта у загальноосвітніх навчальних закладах, у закладі вищої освіти має поглиблюватися, розширюватися, наповнюватися конкретними прикладами із життя. Важливий власний приклад викладацько-офіцерського складу закладу освіти. Теоретичним підґрунтям є авторські концепції громадянського виховання молоді І. Беха [9], О. Вишневського [49], Т. Гавлітіної [52], Т. Дем'янюк [62], О. Киричука [103], В. Кузя, Ю. Руденка, З. Сергійчука [130], О. Сухомлинської [117], К. Чорної [211] та ін.

Концептуальні засади громадянського виховання Т. Гавлітіна розглядає як сукупність поглядів на мету, завдання, зміст, засоби, форми і методи його здійснення, що поглиблює взаємодію виховних впливів на ціннісно-орієнтаційну діяльність та поєднує у взаємодії їх інтереси у вільному саморозвитку, потреби суспільства і життєву активність особистості, зацікавленість держави у формуванні свідомого патріота, здатного сприймати реалії життя і забезпечити прогресивний поступ нації

[52, с. 10].

Перша концептуальна засада громадянського виховання полягає в тому, що у процесі громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку необхідно дотримуватися вимог, які передбачено в нормативно-правових документах: Конституції України, Законах України «Про освіту» «Про вищу освіту», «Про громадянство України», Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті, Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020», «Концепції громадянсько-патріотичного виховання» [173], «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» [117], «Концепції громадянського виховання студентської молоді» [118], «Концепції військової освіти в Україні» [119] та ін..

Процес формування сучасного громадянина є невід’ємною частиною гуманізації освіти, мета якої полягає в тому, щоб сприяти утвердженню людини як найвищої цінності, найповнішому розкриттю її здібностей та задоволенню її різноманітних освітніх потреб, забезпеченню пріоритетності загальнолюдських та професійних цінностей [6, с. 37].

Суспільна потреба у вихованні свідомих громадян України регламентована нормативно – правовими документами, а саме: загальнодержавними (Конституція України, Закон України “Про громадянство України”; молодіжними (Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні ”, Укази Президента України: “Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян”, “Про додаткові заходи щодо посилення турботи про захисників Вітчизни, поліпшення військово-патріотичного виховання молоді”); педагогічними (Закон України “Про освіту”, Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття), Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні, Концепція виховання

дітей та молоді у національній системі освіти, Національна програма патріотичного виховання населення, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, Національна доктрина розвитку освіти); Тимчасова настанова з організації професійної підготовки працівників підрозділів МНС України.

У Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті громадянське виховання визначається як один з пріоритетів і компонентів розвитку освіти і має спрямовуватися на формування у молоді сучасного світогляду, ідей, поглядів та переконань, що базуються на ключових надбаннях вітчизняної і світової культури, принципах гуманізму, демократизму, наступності та спадкоємності поколінь.

У Концепції національного виховання студентської молоді [118] зазначено, що держава повинна забезпечити виховання особистості, яка усвідомлює і цінує свою належність до українського народу, з повагою ставиться до національних святинь, шанує українську мову, поважає історію та культуру всіх корінних народів і національних меншин, а національна система освіти має бути зорієнтована на забезпечення умов для вільного розвитку і саморозвитку особистості. З огляду на це пріоритетним завданням вітчизняної системи освіти є виховання національно свідомих громадян держави, з почуттям людської гідності, патріотизму, громадянської відповідальності, бережливого ставлення до національного багатства країни, мови, культури, традицій.

Актуальність проблеми спричинила до розробки “Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” [117]. У цій Концепції громадянин визначається як людина, яка ідентифікує себе з певною країною, де вона наділена відповідним юридичним статусом, що є основою для користування певними правами та додержання обов'язків, а громадянське виховання розглядається як формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дає

можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною. Громадянська культура розглядається як ставлення індивідів до інституцій держави та настанов влади, їхня законослухняність та критична вимогливість.

Під громадянською культурою як феноменом суспільного життя Р. Мохнюк розуміє вид духовної культури, що поєднує суспільні і державні цінності та ідеали з творчою суспільною діяльністю членів суспільства, громадян, забезпечуючи їх гармонійне існування в системі “людина-суспільство-держава”. Основними її функціями є: гносеологічна, реалізація якої забезпечує пізнання і самопізнання суспільством та особистістю правил, норм, цінностей, ідеалів співжиття в суспільстві; інформаційна, яка передбачає трансляцію соціальних норм і правил поведінки, досвіду людей та адекватність взаєморозуміння суб’єктів суспільного життя; аксіологічна або ціннісно-орієнтаційна, що задає певну систему громадянських та життєвих цінностей, в яких існує і на які орієнтується суспільство і особистість; нормативно-регулююча або управлінська, яка проявляється в тому, що громадянська культура виступає засобом контролю суспільства за життєдіяльністю людини [148, с.8].

Сутність другої концептуальної засади полягає в тому, що громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку повинно спиратися на історичний досвід громадянського виховання. Проблема виховання громадянина значно загострилася на початку 90-х років ХХ століття, що зумовлювалося створенням і початком розбудови незалежної, суверенної, правової Української держави. Проте, як засвідчують результати досліджень історичних аспектів цієї проблеми (О. Кошолуп [124], О. Рацул [174]), “...громадянське виховання тривалий період здійснювалося занадто повільно” [124, с.11]. Значною мірою це пояснюється відсутністю досвіду, суспільних традицій громадянського виховання молоді, духовною спустошеністю, політичною і загальною

життєвою апатією окремих громадян українського суспільства. На відміну від інших розвинених країн, де громадянське виховання майже повністю базується на політичній та правовій сфері діяльності громадянського суспільства, в Україні на сучасному етапі її розвитку громадянське виховання “багато в чому базується на морально-етичних засадах, тобто морально-етичні імперативи й цінності виступають головним критерієм ефективності громадянського виховання” [115, с. 49].

Формування творчої, ініціативної, національно свідомої особистості вимагає наповнення всіх ланок навчально-виховного процесу, зокрема у вищій педагогічній школі, змістом, який би відображав справжню історію, мистецтво, культуру, символіку, природу рідного краю, всієї України та забезпечував можливості постійного духовного самовдосконалення особистості, формування її інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності суспільства. Ознайомлення з творами народного мистецтва пробуджує в підростаючого покоління яскраві образні уявлення про Батьківщину, її культуру, національний колорит, сприяє вихованню патріотичних почуттів [56, с. 47].

Виховання громадянина має бути спрямоване передусім на розвиток патріотизму. Патріотизм є проявом особистістю любові до свого народу, поваги до національних традицій, відчуття своєї належності до України, усвідомлення власної долі з долею Батьківщини, досконале володіння українською мовою [9, с. 301]. Велике значення у вирішенні поставлених завдань має виховання поваги до батьків, свого роду, до традицій та історії рідного народу, усвідомлення своєї належності до нього як представника, спадкоємця і наступника. З патріотизмом органічно поєднуються національна самосвідомість, громадянська відповідальність і мужність, суспільна активність й ініціативність, готовність працювати для розквіту Батьківщини.

Підвищення ефективності громадянської позиції студентської молоді, формування у них громадянського світогляду кардинально змінили національну свідомість українців, їх громадянську позицію. Враховуючи надзвичайну насиченість подій останніх років, їх масштабність і їх суттєвий вплив на свідомість громадян, цей період заслуговує спеціального дослідження.

Нижня хронологічна межа збігається з початком століття та назріванням суттєвих політичних змін у суспільстві, створенням передумов формування українців як свідомої нації. Верхня хронологічна межа – з перебігом подій в Україні, які призвели до серйозних змін та зрушень, зростання громадянської позиції. Вона зумовлена модернізаційними перетвореннями в освіті та нормативно-правовим їх забезпеченням (Закон України “Про вищу освіту”, проект Закону України “Про освіту” (2014)), процесами демократизації суспільного життя, збалансованістю нових освітніх завдань.

Ми пропонуємо в історії громадянського виховання офіцерів служби порятунку на початку ХХІ століття розрізнити п'ять етапів:

Пропедевтичний етап як актуалізація історичного досвіду, в першу чергу, досвіду козацької педагогіки (1991-2003 р.р.).

Національно-визвольний рух українського козацтва заманіфестував найвищий злет виховного ідеалу, зорієнтованого на формування свідомого українця-патріота з національною гордістю, людською гідністю, розумного, освіченого, витривалого, кмітливого, мужнього і благородного козака-лицаря, будівничого і захисника незалежної України, відданого рідній землі, християнській вірі, народу і Батьківщині. Український народ прославляє козаків за їхні звитяжні подвиги, виділяє такі їхні типові риси, як вірність обов'язку, відвага, загартованість, витривалість, вільнолюбство, здатність до переборення труднощів, незалежність натури, лицарська гідність, порядність, непокірність, невибагливість, військова вправність,

шана до Бога, вірність присязі, чесність, справедливість. Козаки – надійні товариші, щирі друзі, вірні в коханні, сумлінні в збереженні честі родини [146, с. 73]. Козацька педагогіка – це частина народної педагогіки у вершинному її вияві, яка формувала синівську вірність рідній землі, незалежній Україні. Це народна виховна мудрість, яка ставила метою формування козака-лицаря, мужнього громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю та самосвідомістю [213, с. 9]. Провідними в національній системі виховання в добу козацтва були такі ідеї козацького руху, як свобода і незалежність України, непорушність прав людини і народу, суверенітет особистості, народовладдя.

Становлення громадянської позиції в період піднесення національної свідомості в період “помаранчевої революції” (2004-2005 рр.);

На цьому етапі формується інноваційний поняттєвий апарат власне української громадянської позиції, визначаються національні пріоритети, спостерігається чіткий поділ населення на прихильників існуючого ладу та революційно настроєної частини населення.

Спад громадянської активності (2006-2012 р.р.).

На цьому етапі спостерігається тимчасове затишся, втрата інтересу частиною населення та політичних подій і громадянського руху, пов’язані з розчаруванням та падінням ідеалів «помаранчевої революції». Водночас у суспільстві різко наростає незадоволення правлячим режимом, що зароджує нову хвилю заворушень і зростання громадянської свідомості.

Революція гідності. Військова агресія Росії (2013-2015 рр.)

Цей період характеризується небувалим піднесенням громадянської та національної свідомості, відродженням ідеалів козацької держави та стрімким зростанням усвідомлення національної гідності.

Період 2010 – 2015 рр. характеризується тенденціями: організаційно – процесуальними (підвищення уваги Міністерства освіти і науки України до діяльності органів студентського самоврядування, моделювання освітнього

простору на європейських засадах), структурно – змістовними (активізація студентської ініціативи щодо функціонування студентського самоврядування, що знайшло відображення в законотворчій діяльності представників громадських організацій та студентського самоврядування, більш активному обстоюванні своїх прав і свобод, протидії корупції), актуально – визначальними (активізація просвітницької роботи з питань самоврядування зі студентськими лідерами; підвищення вагомості студентського самоврядування при прийнятті управлінських рішень у закладі вищої освіти). У процесі дослідження встановлено, що оптимальною формою студентського самоврядування закладу вищої освіти є така, що обрана студентами в демократичний спосіб, а не визначена керівництвом; студентське самоврядування є дієвим за умов підтримки молодіжних ініціатив керівництвом закладу вищої освіти; співробітництво студентів із адміністрацією закладу вищої освіти забезпечує участь студентів у керівництві навчальними установами на засадах партнерства, взаємодопомоги та розуміння. На основі аналізу досвіду європейських країн визначено характерні риси студентського самоврядування: партнерські взаємини студентських лідерів із керівництвом закладу вищої освіти; широка представленість студентів у керівних органах закладу вищої освіти; значний вплив органів студентського самоврядування на вирішення питань життєдіяльності закладу вищої освіти; багатопланова діяльність студентського самоврядування у різних сферах із урахуванням потреб, нахилів та уподобань студентів; значна матеріальна підтримка органів студентського самоврядування з боку адміністрації закладу вищої освіти; наявність матеріальної бази для функціонування органів студентського самоврядування; відсутність студентських профспілок; прямі таємні вибори до органів студентського самоврядування [200, с.207].

Україна у цей період стає у центрі світових подій, що підсилює національну гордість, зростають зв'язки з діаспорою. Характерним для

цього періоду є волонтерський рух.

Залучення курсантів до волонтерської діяльності, під час якої у них закладається фундамент професійного світосприйняття, сформував позитивний досвід для майбутньої професійної діяльності, практичних умінь і навичок, професійно значущих якостей особистості, ставлення до майбутньої професії. Волонтерська практика допомагає визначитися із професійною придатністю та майбутньою спеціалізацією, бо саме вона відображає потреби суспільства і особисті інтереси, загальнолюдські цінності (емпатія, толерантність, милосердя тощо) [71, с.326].

На думку Н. Яремчук [221, с. 13]., волонтером вважається фізична особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно-корисний характер, а його діяльність розглядається як інструмент соціального, культурного, економічного та екологічного розвитку. Волонтерство породжує потребу та ініціативність у діяльності, систему загальнолюдських цінностей і норм як складника культури. Взаємодія на суб'єкт-суб'єктних засадах формує відповідальність та свободу вибору, що є умовою самовиховання. Зрештою, самовиховання як процес саморегулювання стає органічним складником самовдосконалення, самоствердження, самореалізації, що вимагає практичного доповнення самоуправління, самоконтролю і саморозвитку – формування самостійності як необхідної умови індивідуальності та творчості.

Як основний ресурс громади волонтери реалізують суспільно корисну працю, сприяючи зростанню “соціального капіталу”, під яким розуміють “потенціал взаємної довіри та взаємодопомоги, що формується в міжособистісному просторі” [12, с. 60]. Організаційною умовою такої діяльності може бути як потреба вдосконалення професійної діяльності, так і внутрішня альтруїстична мотивація суб'єкта, мотивами якої є моральний обов'язок та мотив співчуття [97, с. 47].

Водночас в умовах зовнішньої військової агресії волонтери піднімаються на вищий щабель громадянської свідомості, волонтерська діяльність охоплює широкі верстви населення різного віку. В Україні існує давня традиція суспільної праці, взаємодопомоги, піклування про ближнього. Осіб, які працювали у цій сфері, називали громадськими діячами, альтруїстами, добродійцями, добровольцями тощо. Настали нові часи, і по-іншому стали називати таких людей — волонтери. У Законі України “Про соціальні послуги” поняття соціальні послуги - це комплекс заходів з надання допомоги особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, з метою розв’язання їхніх життєвих проблем. Волонтер добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно корисний характер. Таким чином, волонтерська діяльність – це добровільна діяльність курсантів-волонтерів, яка спрямована на надання допомоги особам, котрі перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, і сприяє самореалізації волонтера.

Становлення європейської Української держави (2015 р. і далі).

Етап, який розпочався, спрямований на розвиток України як цивілізованої європейської держави. Такий хід подій можливий власне за рахунок патріотичної громадянської позиції більшості населення країни, зокрема східного та південного регіонів. Це вимагає від освітніх установ відповідного педагогічного забезпечення, формування позитивних громадянських якостей викладачів та студентів. На цьому етапі формуються концептуальні ідеї щодо формування громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку під час навчання у закладі вищої освіти, зокрема: формування громадянської вихованості як необхідної складової професійних якостей; забезпечення усвідомлення значущості громадянської діяльності у майбутній професійній діяльності; використання

загальнонаукових підходів до громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку (інтегративний, культурологічний, діяльнісний, аксіологічний та креативний); виявлення особливостей громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку; розробка концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку на основі інтегративного підходу; уточнення компонентної структури, критеріїв, показників і рівнів громадянської вихованості особистості; інтеграція змісту, форм та методів громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у комплексі виховних справ.

Отже, в історії розвитку громадянської позиції офіцерів служби порятунку на початку XXI століття нами запропоновано розрізнити п'ять етапів: пропедевтичний етап як актуалізація історичного досвіду, першою чергою, досвіду козацької педагогіки (1991-2003 рр.); становлення громадянської позиції у період піднесення національної свідомості в період “помаранчевої революції” (2004-2005 рр.); спад громадянської активності (2006-2012 рр.); Революція гідності та військова агресія (2013-2015 рр.); становлення європейської Української держави (2015 р. і далі).

Сутність третьої концептуальної засади полягає в тому, що громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку повинно враховувати зарубіжний досвід громадянського виховання.

В умовах сьогодення європейська освіта спрямована на утвердження демократії та гуманізму. Цей підхід передбачає потребу формування таких рис особистості, як толерантність, активна громадянська позиція, пріоритет загальнолюдських цінностей, повага до закону, прагнення до соціальної гармонії тощо.

Важивим є досвід громадянського виховання Франції, проаналізований у дослідженнях О. Алексеєвої [3], О. Бажановської [6] О. Локшиної [137]. У роботі О.Локшиної [137] виділено три взаємозалежні складові змісту громадянського виховання: 1) базові знання про суспільство

та його функціонування, про правову державу та її інститути, про економічні, політичні й адміністративні процеси цього суспільства; 2) громадянська компетентність, тобто навички й уміння застосовувати свої знання на практиці. Виховання громадянськості асоціюється з розвитком уміння критично мислити, спілкуватись, розуміючи іншого, вести переговори, мирно розв'язувати конфліктні ситуації в рамках громадянської суперечки; 3) одвічні загальнолюдські цінності, завдяки яким демократичне управління суспільством має сенс (права людини; релігійна, етнічна, расова й культурна толерантність, плюралізм, солідарність, колективна відповідальність, громадянське співіснування та ін.).

На заняттях з курсу “Громадянське виховання” О. Бажановська пропонує засвоєння словника громадянськості, формуванню оцінок і критичного мислення [6, с. 12].

У Франції відбувається інтенсивний розвиток молодіжних громадянських рад, що супроводжується створенням подібних організацій і в інших країнах Європи, а також загальноєвропейських молодіжних структур. У Франції виступили з ініціативою організації в країні “класів спадщини” як нової форми проведення позааудиторної роботи. Основні цілі організації:

1) досягти європейського зближення молодих людей на основі ідей громадянськості, толерантності й довіри один до одного;

2) показати надзвичайне культурне розмаїття Європи й привернути увагу до того, що воно інтегрується в єдине ціле; ця інтеграція повинна стати чинником взаємного розуміння між націями й зміцнення миру;

3) пробудити в молоді допитливість;

4) сприяти розвиткові творчих здібностей, самостійності й критичної свідомості;

5) розвивати наявні громадянські навички й уміння [6].

Таким чином, з досвіду громадянського виховання Франції доцільно використати ідею впровадження курсу “Громадянське виховання” та інноваційних форм проведення позааудиторної роботи.

У Британії громадянське виховання розвивається у трьох напрямках: політичної грамотності, соціальної та моральної відповідальності, суспільної зайнятості (задіяності у спільнотах). Британські педагоги головний акцент роблять на оволодінні громадянськими вміннями: обробляти інформацію; формувати власні судження; запитувати; творчо мислити; оцінювати. Стратегія громадянського виховання полягає в удосконаленні роботи у таких основних напрямках: підготовка детальних рекомендацій та вказівок щодо громадянської освіти та виховання (для учнів і педагогів); створення ресурсів для громадянської освіти; заохочення росту та розвитку професійних і тренувальних “спільнот для практикування”; побудова потужної інформаційної та дослідницької бази для громадянознавства. Поширеною формою громадянського виховання у Британії є студентське самоврядування, існування студентських рад, волонтерських груп, роботи у групах, та ін. [59].

Досвід організації громадянського виховання в американській освіті, проаналізований у працях В. Жуковського [72], Є. Захарової [78], є цінним джерелом для осмислення й запозичення його позитивних надбань. Суспільство загалом, опинившись на порозі глобалізації, має справу з проблемами, які були притаманні американським виховним інституціям на різних етапах розвитку. Цікавим є досвід американських педагогів щодо морально-етичного виховання, основні пріоритети якого скеровані на досягнення плюралізму моральних цінностей в умовах полікультуралізму. Ідеться передусім про застосування ефективних форм і методів виховання, використання потенціалу навчального плану та самої атмосфери школи, різноманітних засобів виховання, залучення школярів до волонтерської

праці тощо. В сучасному американському суспільстві знову мова зайшла про використання виховної ролі громади [72, с. 11].

Процес виховання постійно напружувався на труднощі, оскільки доводилось працювати з молоддю, яка належала до різних соціальних груп і сповідувала різні моральні цінності. Чинився опір будь-яким спробам прищеплювати уніфіковану систему моралі. Серед педагогів все ще не було узгодженості щодо того, які моральні норми слід засвоювати вихованцям. Тим самим було актуалізовано питання підготовки людини до життя в полікультурному та багатонаціональному середовищі. Нині ця тенденція стала визначальною і є чи не найбільшим завоюванням сучасної американської педагогіки та системи освіти. Школи задовольнялися прищепленням молоді переважно світських морально-етичних чеснот та формуванням методів прийняття ситуативних моральних рішень. Цінність історичного досвіду американської освіти у сфері морально-етичного виховання для інших країн, зокрема для української, визначається тим, що американське суспільство, як жодне інше, на всіх етапах свого розвитку характеризувалося надзвичайною різноманітністю етносів, культур, конфесій та інших складників і чинників, а тому являло собою природну лабораторію, в якій практично ставились і реально розв'язувались у свій час, власне, всі ті проблеми і суперечності, які згодом довелося долати іншим країнам як у галузі виховання, так і в суміжних сферах життєдіяльності [72, с. 13]. Це однак не означає, що з американського досвіду можна взяти готові шаблони і механічно перенести на український ґрунт для розв'язання аналогічних проблем сучасної української освіти.

Узагальнюючи зарубіжний досвід, доцільно виділити такі домінуючі форми організації громадянської освіти та виховання: громадянська освіта як окремий навчальний предмет у старших класах (у більшості європейських країн, США); інтеграція основ громадянської освіти в курси інших дисциплін (Норвегія, Данія, Швеція, Бельгія, Великобританія);

громадянська освіта у формі міждисциплінарного модуля, сконцентрованого на специфічних проблемах (Німеччина, Нідерланди, Іспанія, Чехія, Франція).

Сутність четвертої концептуальної засади полягає в тому, що громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку спрямоване на формування національної (громадянської) свідомості. Вперше в українській педагогіці поняття “національна свідомість” вжито і обґрунтовано С.Томашівським (1905 р.). За його висновком, національна свідомість – це ясне і свідоме почуванє моєї тісної приналежності до всієї маси мого народу, тісної зв'язи всіх моїх потреб з вимогами загальнонародними. Чинниками формування національної свідомості визначено сім'ю, школу, церкву, громаду.

Лише після 1991 р. українські дослідники звернулися до питань нації та національної свідомості. Треба відзначити доробки вчених-педагогів А. Бойко [17], О. Вишневського [49], В. Галузинського та М. Євтуха [55], А. Капської [97], О. Коберника [105], В. Кононенка [116], І. Матюші [140], М.Стельмаховича [190], Б. Ступарика [192], Д. Тхоржевського [202], Г. Філіпчука [204], М. Фіцули [205], М. Чепіль [208]. На сьогоднішній день не втратило актуальності питання усвідомлення етнічної й національної ідентичності та самосвідомості особистості. Особливо це важливо у процесі виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Під національною самосвідомістю розуміють:

– усвідомлення індивідумом національних пріоритетів і свого ставлення до них, ствердження своєї приналежності до певної національної спільноти й своєї відмінності від членів іншої етнічної спільноти (Й.Вирост [48], І.Снежкова [187]);

– основний компонент духовного світу особистості, який несе в собі усвідомлення кожною людиною себе як представника певної нації, носія національної культури (В.Кузь, Ю.Руденко, З.Сергійчук [130]);

– усвідомлення людиною себе представником певного народу, носієм його культури, тим, без чого не може існувати жодна нація (Л.Кандиба [96], П.Щербань [216]);

– складне утворення психіки, яке дає можливість відчувати та усвідомити свою національну сутність, своє місце серед інших націй та народів світу (М.Пірен [168]);

– усвідомлення народом власної гідності, традиційних цінностей культури, потреби власного розвитку, готовності служити інтересам своєї Вітчизни (К.Чорна [211]).

В. Борисовим [22] з'ясовано, що національна свідомість як унікальний феномен духовного життя українського суспільства розвивається за своєю внутрішньою логікою, демонструючи багатство виявів і форм, глибину думок і почуттів, життєздатність у самостверженні, надзвичайну силу націотворення. З позицій методологічного плюралізму ним визначено, що індивід пізнає етнонаціональний світ, діючи в ньому, взаємодіючи з етносами, націями та іншими індивідами як їх представниками. Системний аналіз національного світу забезпечив виділення його елементів (“Я”, “Нація”, “Час”, “Середовище”), що розглядаються як своєрідні “результати” процесу пізнання і є основою національної самосвідомості.

У праці А. Фрідріх [206, с. 88]. було уточнено визначення поняття “національна самосвідомість” як складного соціально-психічного утворення особистості, що є самоусвідомленням причетності до нації, готовністю сумлінно й творчо працювати на благо Вітчизни, зміцнювати єдність свого народу, Українську державу, спонукає до національної самореалізації. Виховання національної самосвідомості особистості відбувається протягом трьох етапів: етнічного самоусвідомлення; національно-патріотичного самоусвідомлення та державно-патріотичного самоусвідомлення. На цьому підґрунті було доведено, що особливість виховання студентської молоді

полягає в тому, що при відповідній роботі у студентів з низьким рівнем національної самосвідомості можуть одночасно формуватися риси, які відбивають як їх етнічне, так національно-патріотичне й державно-патріотичне самоусвідомлення.

М. Чепіль зроблено висновок, що для формування національної свідомості необхідним є поєднання у виховному процесі загальнолюдського і національного. Без виховання у молодій людини любові до Бога і Нації неможливим буде гармонійне життя українців, нездійсненним - завдання побудови самостійної Української держави [208, с. 179].

Враховуючи соціальну сутність, філософський підхід до визначення, а також психологічну компоненту національної самосвідомості розглядаємо її як інтегративну якість, яка означає усвідомлення особистістю себе представником національної спільноти, одиниці якої об'єднані спільністю походження, історичного минулого, території проживання, традицій, волею до збереження нації та до державотворення; емоційно-ціннісне ставлення до себе як до представника політичної нації-держави, носія матеріальних і духовних цінностей; здатність до поведінки, вчинків, дій відповідно до суб'єктивно значущих цілей, почуття обов'язку, які виникли внаслідок інтеріоризації морально і суспільно значущих принципів, вимог національної спільноти [21, с. 9].

Національна свідомість у праці О. Колоскіної розглядається як продукт суспільно-історичного розвитку нації, національного виховання і самовиховання, що виступає у формі психічного відображення особистістю національних цінностей на рівні самоцінних, особистісно значущих і забезпечує високий рівень усвідомлення нею гордості за приналежність до своєї нації й активності в національному культуротворенні. Національна самосвідомість – це результат повороту свідомості особистості уже на своє “Я”, формування нею образу “Я” як національно свідомої людини. Структурними елементами цього образу є знання рідної мови, українських

звичаїв, обрядів та традицій, усвідомлення себе як представника певної нації, національної культури та історії [114, с. 27].

А. Корнієнко уточнено зміст поняття «національна самосвідомість» як самоідентифікації особистості, що виражається в усвідомленні приналежності до поліетнічної української нації, осягненні національних цінностей, історії, традицій, мови й звичаїв свого народу, спільності історичної долі та майбутнього [121, с. 9].

У дослідженні Т. Авксентьевої [1, с. 138] воно визначається як складна, інтегративна особистісна якість, що синтезує моральні поняття, цінності та способи морального мислення, які визначають загальний підхід до розв'язання особистістю моральних проблем, а також її здатність до моральної саморегуляції й вибору адекватних способів поведінки в ситуаціях соціальної взаємодії.

Національна ж свідомість становить складну, діалектичну єдність двох її рівнів: буденної свідомості як стихійного і підсвідомого відображення дійсності і теоретичної свідомості, що є результатом систематизації й узагальнення буденної свідомості широких національних мас [104, с. 44].

Теоретичні засади, які було покладено в основу дослідження, полягають у тому, що сучасне тлумачення національного передбачає розуміння його в єдності змістовних рівнів відповідно до рівнів розвитку: етнічного, культурно-історичного та громадянського [155, с. 7].

У процесі вивчення сутності поняття «національна свідомість» було встановлено взаємозв'язок таких понять як “свідомість”, “самосвідомість” та “національна свідомість” і “національна самосвідомість”. Змістом національної свідомості є єдність загальнолюдського і національного. Було виявлено певну тавтологічність у розумінні та використанні понять свідомості й самосвідомості. Тому ми використовуємо терміни “національна свідомість” та “національна самосвідомість” як ідентичні

поняття.

На основі аналізу цих понять ми проаналізували різні трактування національної свідомості у наукових працях.

Таблиця 2.1

Аналіз сутності національної свідомості

Національна свідомість, це	Автори
усвідомлення індивідумом приналежності до певної національної спільноти й своєї відмінності від членів іншої етнічної спільноти	Й.Вирост, Л.Дробіжева, І.Снежкова
самоусвідомлення приналежності до поліетнічної української нації	А. Корнієнко
усвідомлення людиною себе представником певного народу, носієм його культури	Л.Кандиба, П.Щербань
основний компонент духовного світу особистості	В.Кузь, Ю.Руденко, З.Сергійчук
складне утворення психіки, яке дає можливість відчутти та усвідомити свою національну сутність	М.Пірен
формування народом традиційних цінностей, культури, потреби власного розвитку	О.Докукіна, К.Чорна
унікальний феномен духовного життя українського суспільства	В.В. Борисов
готовність служити інтересам своєї Вітчизни здатність до моральної саморегуляції й вибору адекватних способів поведінки	Т.А Авксентьєва

ціннісне ставлення до себе як до представника політичної нації-держави, носія матеріальних і духовних цінностей	Т.Є.Бондаренко
продукт суспільно-історичного розвитку нації, національного виховання і самовиховання	Колоскіна О. А.
єдність загальнолюдського і національного, в якій загальнолюдське проявляється в неповторному бутті нації	В.Горбатенко, М.Кляшторний, О. Олійник, М. Чепіль

Всі наведені дефініції “національної свідомості” науково виважені, проте відображають різні якості духовного стану суспільства та особистості. Тому виникає потреба уточнення даного поняття у соціально-педагогічному аспекті.

Якщо філософія вивчає національну свідомість в основному в її розвинених формах, то педагогіка прагне дослідити і процес її генезису: появлення, розвиток і становлення, а також принципи, методи, засоби, форми і умови формування. Ми дослідимо особливості формування національної свідомості як на рівні спільноти, так і на рівні особистості.

В. Борисов [22] визначає методологічні принципи та підходи до аналізу національної свідомості: єдності свідомості і діяльності, історизму, розвитку, особистісного і системного підходів. Зміст методологічного принципу єдності свідомості і діяльності полягає у твердженні опосередкованості характеру функціонування самосвідомості, бо воно виникає і формується в діяльності людини, в її спілкуванні з іншими людьми. Відповідно до вимог цього принципу, самосвідомість особистості опосередкована всіма об’єктивними відносинами людини в етнонаціональному середовищі. Згідно з принципом розвитку, національна самосвідомість генетично і функціонально вторинна порівняно з відносинами особистості, що

мають прояв у діяльності. Принцип історизму реалізовано в положенні: філогенетично національна самосвідомість зумовлена процесом історичного розвитку особистості в національному просторі і часі. Ним виокремлено групу чинників, які впливають на розвиток національної самосвідомості (історичних, соціальних, культурних, геополітичних).

Реалізація історичного підходу обумовила розгляд розвитку теорії національної самосвідомості в трьох напрямках. Перший – це еволюція концепції самосвідомості в широкій історичній перспективі, аналіз якої дозволив зрозуміти самосвідомість як рефлексивний рівень свідомості. Другий – визначення соціальної детермінації самосвідомості. Третій – місце національної самосвідомості в метасистемах.

У процесі формування національної самосвідомості важливим є пізнання і усвідомлення національних цінностей. Система категорій, асоційованих з цінностями, - важливий і стійкий фактор пізнання етнонаціональної дійсності. Важливою є соціально-моральна самооцінка національної приналежності

Отже, аналіз впливу громадянського виховання на національну свідомість може здійснюватися за окремими параметрами і характеристиками, такими, як:

- феномен об'єктивної реальності;
- універсальна характеристика спільноти;
- каузальний імператив;
- система;
- вияв національної психології;
- ідентифікаційне поле;
- процес переосмислення понять для адекватного вираження нових реалій і різних аспектів буття нації.

П'ята концептуальна засада полягає в тому, що стратегія громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку визначається цінностями громадянського суспільства.

Громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку відбувається на засадах аксіологічного підходу, який окреслює систему цінностей, що визначають стратегію громадянське виховання.

Термінальні цінності (людина-громадянин, громадянське суспільство, свобода, рівність, справедливість, добробут) виражають найважливіші ідеали і смисли життя особистості в умовах демократичного суспільства. Інструментальні цінності (права і свободи людини-громадянина, рівність можливостей, верховенство закону, конституціоналізм, довіра до демократично обраної влади, самоорганізація та самоврядування, солідарність, вільні засоби масової інформації та інші) відображають засоби досягнення мети життєдіяльності особистості у демократичному суспільстві. Усвідомлені та прийняті людиною-громадянином термінальні й інструментальні цінності демократії є джерелом оперативних цінностей (громадянська, національна і власна гідність; здатність до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії; готовність до усвідомленого вибору, до взаємодії з представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування; неприйняття корупції, свавілля та фальсифікацій; спроможність захищати права і свободи, виконувати обов'язки та інші), які проявляються у реальній поведінці й діяльності особистості як суб'єкта демократичної взаємодії [149, с. 79].

У праці Л. Корінної виділено провідні напрями формування громадянських цінностей: *визначення* стратегічних цілей формування громадянських цінностей, враховуючи необхідність врівноваження уніфікованого (загальносоціального) та диференційованого (індивідуально-

особистісного) начал громадянського процесу; *виокремлення* завдання формування громадянських цінностей в особливий напрям професійно-педагогічної та соціально-педагогічної діяльності (вказаний напрям, з одного боку, буде структурним компонентом соціалізації, з іншого – окремою багатоаспектною системою, у якій формування громадянських цінностей є складовою; *окреслення* системи формування громадянських цінностей як багатофакторного взаємовпливу суспільства і держави, коли обов’язково варто взяти до уваги такі характеристики, як відносна некерованість, спонтанність дії різних соціокультурних, соціально-економічних і соціально-політичних чинників; *виявлення* і впорядкування вказаної спонтанності є головною операційно-тактичною метою формування громадянських цінностей, яка має враховувати індивідуальний рівень соціальної активності особистості та її внутрішню свободу [120, с. 16].

У дослідженні І. Лебідь [134] виділено важливе положення: цінності засвоюються на основі емоційного переживання. Згідно з цим положенням розглянута сфера ціннісного, яка включає в себе: ціннісні уявлення, ціннісну ситуацію, ціннісну позицію, ціннісне відношення, ціннісну свідомість, ціннісну процесуальність, ціннісне осмислення, ціннісне значення, ціннісні ідеали, ціннісну спрямованість, ціннісне самовизначення, самоусвідомлення, усвідомлення ціннісного змісту життя, ціннісну картину світу. Ціннісна сфера піддається “суспільним виховним впливам” та “локальним виховним впливам”, під якими ми розуміємо дію суспільства і виховних закладів, чия дія здійснює безпосередній вплив на формування системи цінності, але для цього необхідною є і власна діяльність самого індивіда. Цінності не первинні, вони похідні від співвідношення світу і людини, вони виражають те, що є у світі, і те, що створює людина у процесі історії, що є значущим для людини. Цінностями є те, що отримує статус загальної суспільної значущості, ними може бути будь-яке матеріальне чи

ідеальне явище, яке має таке значення, заради якого індивід витрачає в тій чи іншій мірі свої зусилля, своє життя. Тому цінності виконують роль регулятора в діяльності людини, формують структуру особистості, оскільки є внутрішньо, емоційно засвоєними індивідом орієнтирами його діяльності, і повинні сприйматися ним як його власна духовна інтенція.

Визначено, що цінності – це багатомірне, складноцілісне утворення, яке відображає специфічну сферу відношень суб'єкта і об'єкта, осмислених з точки зору цілей, інтересів і потреб індивіда, а також відображає об'єктивний характер значущості суб'єкта для об'єкта і об'єкта для суб'єкта і передбачає креативне відтворення суб'єктом ціннісних якостей об'єкта. Національні цінності визначені І. Лебідь як складно побудоване утворення, що виявляється у сфері суб'єктно-об'єктних відношень, що відображають позитивну значущість символів, знаків, явищ, міфів, котрі є визнаними певною спільнотою і несуть у собі духовно-енергетичний заряд, присутній у психічному світі самих культуроносців, який завдяки емоційному насиченню сприймається ними як їх власна духовна інтенція [134, с. 15].

У дослідженні В. Бірулі ціннісні орієнтації розглядаються як вибіркова, відносно стійка система спрямованості особистості на певні соціальні цінності, яка формується та реалізується в кожному акті її життєдіяльності і включає потреби, інтереси, мотиви, установки, цілі, самосвідомість та ін [16, с. 8].

О. Рудіна визначає ціннісні орієнтації як одну з найважливіших характеристик особистості, вони висвітлюють активність людини, прагнення до самовдосконалення, рівень її досягнень, сподівань, тобто всі стосунки особистості з оточуючим світом значною мірою залежать від того, яким цінностям вона віддає перевагу: як ставиться до самої себе, тобто чи є власне “Я” людини цінністю для неї; чи цінує вона іншу особистість; чи є ціннісним її ставлення до держави, громадянином якої вона є; до природи,

що її оточує; до сім'ї, яку вона має створити; до професії, яка забезпечить їй успіх у житті [177, с. 8].

- У дослідженні Л. Корінної [120, с. 10] виділено основні компоненти громадянських цінностей:

- соціальні надії, що є спільними для всіх громадян певної держави; вони стосуються майбутнього держави й відіграють важливу роль у структуруванні соціального досвіду особи. З цим пов'язане психологічно-просвітницьке завдання – надати молоді реалістичне уявлення про існуючі у суспільстві соціальні проблеми і довести перспективність намірів держави розв'язати їх;

- соціальна впевненість: молодь усвідомлює цінності свого суспільства, вважає їх важливими і прямо чи опосередковано підтримує їх. За такого підходу вихованці мають бути впевнені у наявності поваги до людини у суспільстві, свободи волі, справедливості і свободи слова; така впевненість є надійним захистом від соціальних маніпуляцій ними як громадянами суспільства;

- громадянська мужність: підготовка молоді до виконання своїх громадянських обов'язків, вміння піклуватися про добробут інших людей;

- громадянська самоповага: уявлення про себе як про добродішну людину, котра має право вимагати ставлення до себе як до рівної іншим співгромадянам;

- громадянська самооцінка: внутрішня впевненість у тому, що людина має соціально адекватні життєві цілі і здатна досягати їх;

- громадянська довіра, зокрема до громадянських інститутів держави (політичної структури, судової системи, системи соціального захисту тощо).

Таким чином, основними цінностями громадянського виховання вчені вважають: демократію, відповідальність, толерантність, повагу, рівність, громадянськість, суверенітет особи, повагу до приватної власності,

самовідповідальність, правову свідомість, права, свободи і обов'язки людини, ставлення до праці.

Проведене дослідження дозволило виявити концептуальні засади громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку: необхідно дотримуватися суспільних і професійних норм, передбачених у загально державних і галузевих документах; спиратися на історичний досвід та враховувати зарубіжний досвід громадянського виховання; використовувати загальнонаукові підходи (інтегративний, культурологічний, діяльнісний, аксіологічний); забезпечувати єдність національного та громадянського виховання шляхом формування національної свідомості; визначати стратегію громадянського виховання на основі цінностей громадянського суспільства. Ними ми керувалися під час обґрунтування педагогічних умов, розробки концепції та моделі громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти

2. 2. Педагогічні умови та модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку

Наступним етапом дослідження було обґрунтування педагогічних умов громадянського виховання:

А. Литвин визначає педагогічні умови як комплекс спеціально спроектованих генеральних (стрижневих, системотвірних) чинників впливу на зовнішні та внутрішні обставини навчально-виховного процесу й особистісні параметри його учасників [136, с. 10].

Тому, на основі попереднього теоретичного аналізу проблеми дослідження, обґрунтуємо такі педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку:

1. Конструювання змісту громадянського виховання майбутніх

офіцерів служби порятунку з урахуванням специфіки професійної діяльності.

2. Розвиток професійно ціннісних орієнтацій курсантів на основі концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

3. Реалізація форм і методів громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку на основі інтегративного підходу.

Для реалізації цих умов нами були розроблені концепція громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, інтегративно-цільова програма громадянського виховання та цільовий проект “Виховання громадянина”. Цільовий проект забезпечуватиме педагогічну підтримку саморозвитку громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку.

Першою педагогічною умовою є конструювання змісту громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку з урахуванням специфіки професійної діяльності. Реалізація цієї умови здійснювалася шляхом конструювання змісту інтегративно-цільової програми виховної роботи у закладі вищої освіти, у якій враховувалася специфіка професійної діяльності майбутніх офіцерів служби порятунку (див. Додаток Б). У програмі відображено зміст виховної роботи за такими напрямками: вивчення історії професії, закладу, прапора тощо. Виховні заходи проводяться відповідно до календарного плану виховної роботи закладу освіти. Циклічність передбачає організацію виховної роботи на основі повторення виховних заходів у певній послідовності за конкретний період часу (заходи, присвячені певним урочистостям, – відзначення пам’ятних дат, участь у фестивалях, проведення конференцій). Ця умова реалізовувалася шляхом проведення різноманітних заходів громадянського спрямування.

Виховний процес майбутніх офіцерів служби порятунку здійснюється в системі службової підготовки за допомогою соціально-гуманітарної роботи, яка є неперервним процесом, що містить комплекс організаційних, соціологічних, педагогічних, психологічних, інформаційно-пропагандистських, правових, культурно-просвітницьких, соціальних та індивідуальних виховних заходів, спрямованих на усвідомлення особовим складом політичної мети діяльності служби, системи цінностей, які вони захищають, розвиток та підтримання професійно необхідних психологічних якостей, сприяння реалізації встановлених державою соціально-економічних та правових гарантій щодо забезпечення високої готовності сил, статутного порядку, згуртованості колективів для виконання завдань за призначенням.

Конструювання змісту громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку з урахуванням специфіки професійної діяльності передбачає розроблення специфічних планів спільної взаємодії учасників виховного процесу на основі визначення освітніх проблем та формулювання відповідних цілей. Використання інтегративного підходу до організації виховного процесу вимагає науково-обґрунтованого прогнозування результатів запровадження інтегративно-цільової програми виховної роботи у закладі вищої освіти; постійний моніторинг ефективності запровадження програми; врахування реальних ресурсів і можливостей закладу освіти та учасників виховної взаємодії; організація освітнього простору, спрямованого на досягнення виховної мети.

Інтегративно-цільова програма виховної роботи у закладі вищої освіти – це наступний крок теоретичного представлення змісту виховання після концептуального осмислення проблеми та моделювання досліджуваного процесу. Це науково обґрунтована система педагогічних дій, що забезпечує поетапне досягнення прогнозованого результату: від визначення проблеми – до оцінки досягнутих результатів. Програмою

передбачено сукупність взаємопов'язаних підходів, спрямованих на досягнення бажаного результату протягом чітко визначеного періоду часу.

Іншими словами, цільова виховна програма висвітлює мету, зміст, план і методи виховання, а також форми роботи, розподілені у певному проміжку часу. Розроблення інтегративно-цільової програми виховної роботи базується на уявленні про виховну взаємодію як сукупність складних процесів, для управління якими необхідні такі умови, як-от: цільова орієнтація, дотримання принципу цілісності, реалізація принципу продуктивного планування, цільовий розподіл наявних ресурсів, забезпечення зворотного зв'язку та коригування змісту й інтенсивності педагогічних зусиль [151, с. 20].

Інтегративно-цільова програма виховної роботи у закладі вищої освіти складається з обґрунтування актуальності, концептуальних засад, мети і завдань, кадрового забезпечення, управління, змісту діяльності, механізмів реалізації, методичного забезпечення, очікуваних результатів. З огляду на це, ми розглядаємо зміст інтегративно-цільової програми як своєрідний стратегічний маршрут виховної діяльності, що надає можливість організувати ефективну модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Під час реалізації інтегративно-цільової програми ми використовували досвід розробки програм громадянського виховання, зокрема І. Беха та К. Чорної ("Система патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізаційних суспільних змін") [185], О. Коберніка [106], Т. Немцевої [151], Г. Пономарьової [172] та ін.

Програма громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку складається з таких блоків:

ПІЗНАВАЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНИЙ БЛОК

1. Інформаційно-пропагандистське забезпечення.
2. Індивідуально-виховна робота та профілактика правопорушень.

3. Культурно-просвітницька робота.

ОЗДОРОВЧО-ТРЕНУВАЛЬНИЙ БЛОК

1. Спортивно-масова робота.

СУСПІЛЬНО-АКТИВНИЙ БЛОК

1. Організаційно-методична робота.

2. Соціальна робота.

3. Гуманітарна підготовка .

4. Формування та розвиток професійних здібностей.

5. Соціально-психологічне забезпечення навчально-виховної діяльності.

Реалізація інтегративно-цільової програми відбувається на основі використання механізмів внутрішнього і зовнішнього стимулювання. Програма забезпечує розвиток такого рівня активності вихованців, який спонукає їх до проявів громадянської вихованості, самопізнання та самореалізації

Інтегративно-цільова програма виховної роботи у закладі вищої освіти спрямована на сприяння проявам громадянської вихованості на суспільному рівні на основі взаємодії командирів, педагогів, курсантів, а також співпраці із громадськими організаціями, органам самоврядування тощо.

Мета програми – сформувати національно свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людину, якій притаманні особистісні якості і риси характеру, світогляд та спосіб мислення, почуття, вчинки та поведінка, спрямовані на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні. Вони мають органічно поєднуватися з виконанням завдань професійної діяльності майбутніх офіцерів служби порятунку.

Мета програми конкретизується системою взаємопов'язаних завдань:

- удосконалювати систему громадянського виховання у вищих закладах освіти, що готують майбутніх офіцерів служби порятунку;
- сприяти оволодінню майбутніми офіцерами служби порятунку

знаннями про свої права і обов'язки;

- формувати у майбутніх офіцерів служби порятунку здатність критично мислити, протистояти антиморальним впливам, співпрацювати з іншими людьми;

- сприяти виховній діяльності у вищих закладах освіти, спрямованої на підвищення рівня громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку;

- виховувати повагу до закону, норм колективного життя;

- розвивати громадянську відповідальність як найважливішу рису особистості;

- формувати почуття національного рівноправ'я, повагу до культури і прав інших;

- створити оптимальні умови для вияву ініціативи, творчості, бажання брати участь у суспільно-політичному житті;

- формувати національну свідомість, почуття приналежності до рідної землі, народу, визнання духовної єдності поколінь, культурної спадщини;

- виховувати почуття патріотизму, відданості, служіння Батьківщині, поваги до Конституції України, законодавчої сфери, державної мови;

- формувати повагу до таких цінностей, як свобода, рівноправ'я, справедливість;

- розвивати політичну культуру засобами громадянської освіти, дати знання про політичну систему і владу на всіх рівнях суспільного життя, про закони і законодавчу систему [183, с. 12].

Мета і завдання інтегративно-цільової програми виховної роботи у закладі вищої освіти визначає відбір таких складових змісту виховання, який забезпечить передумови для формування особистості на цінностях національної культури як невід'ємної складової культури загальнолюдської.

Змістом програми передбачено забезпечення педагогічних умов для формування громадянської вихованості.

Основними видами діяльності, що реалізуються в межах цієї програми ми визначаємо: пізнавально-інформаційну (збагачує уявлення студентів та курсантів про навколишню дійсність, формує громадянський світогляд, розширює кругозір); ціннісно-орієнтаційну (розкриває молодому поколінню духовні та соціально значущі цінності, орієнтує їх на соціально бажану поведінку і прийняття активної громадянської позиції); соціально-комунікативну (розвиває потребу в соціальній взаємодії, дозволяє в емоційно привабливій формі засвоїти знання, форми і способи поведінки, формує ставлення до Батьківщини і кожної окремої людини). Під час організації виховної роботи курсантів враховується необхідність опори на цілісну структуру: потреби – мотиви – мета – засоби – реалізація – результат.

Програма передбачає такі напрями виховної взаємодії:

Культурно-просвітницька робота синтезує навчально-розвивальну, інформаційно-комунікативну та творчо-прикладну діяльність курсантів і реалізується у різноманітних формах: клуби, гуртки, фестивалі творчості, олімпіади, колективні творчі справи, екскурсії;

Гуманітарна підготовка передбачає інтерактивні форми виховання (дискусії, дебати, “мозкові штурми”, веб-квести, перфоманси тощо).

Спортивно-масова робота передбачає створення умов для фізичного та інтелектуального розвитку, а також емоційного розвантаження курсантів. Реалізується через такі форми: спортивні секції, змагання, ігри, походи, акції, флеш-моби (див. Додаток Д) тощо.

Соціальна робота спрямовує курсантів на різні види діяльності, які розвивають самоврядування, інтегрують взаємодію в колективі, мають суспільно корисний характер та організовуються в соціальній, культурній,

економічній та політичній сферах. Реалізується через різні види проектної діяльності, у тому числі – волонтерської.

Індивідуально-виховна робота виявляє стан службової дисципліни, причини порушень, недоліки в роботі з особовим складом, передбачає заходи з попередження порушень дисципліни і законності.

Інформаційно-пропагандистське забезпечення передбачає виховні заходи за тематикою визначних подій українського державотворення, суспільно-політичного життя в Україні та за кордоном.

Очікуваними результатами від реалізації інтегративно-цільової програми виховної роботи у закладі вищої освіти є:

формування свідомого, високоосвіченого, соціально активного громадянина України;

успадкування духовних надбань українського народу;

набуття курсантами соціального досвіду;

формування і розвиток готовності до участі в процесах державотворення;

підготовка майбутніх офіцерів служби порятунку до життя в демократичній правовій державі, громадянському суспільстві;

розвиток у курсантів здатності до самостійної та відповідальної поведінки;

формування свідомого громадянина, патріота, професіонала.

Отже, реалізація умови конструювання змісту громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку з урахуванням специфіки професійної діяльності здійснюється шляхом впровадження інтегративно-цільової програми виховної роботи у закладі вищої освіти.

Другою педагогічною умовою є розвиток професійно ціннісних орієнтацій курсантів на основі концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Впровадження другої педагогічної умови є можливим завдяки

розвитку професійно ціннісних орієнтацій курсантів передбачає необхідність корекції, перегляду власної ціннісної позиції курсанта; урахування особливостей майбутньої професійної діяльності; розвиток здатності засвоєння професійної інформації на індивідуально-значущому рівні; розвиток мотивації курсантів до привласнення базових моральних цінностей; розвиток пізнавального інтересу до цінностей загальнолюдських та професійних, усвідомлення розбіжності наявного й ідеального змісту ціннісних орієнтацій; реалізацію інтегративного підходу для формування системи професійно ціннісних орієнтацій.

У дослідженні М. Пірен зазначено, що у суспільній свідомості нині відбувається процес, який можна назвати світоглядним переворотом. Основним рушієм цього процесу є інформація, що поширює уявлення про принципи свободи, гуманізму, демократії [169].

О. Сухомлинська у своїй статті «Громадянське виховання: спадщина і сучасність» наголошує, «що виховання громадянських якостей – це емоційно-почуттєве прилучення до різних форм знання, розуміння, діяльності й поведінки, спрямованих на прояви громадянськості. До громадянських якостей належать: любов до свого народу, краю, вітчизни, толерантність, демократизм, громадянська свідомість, громадянська гідність, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність, громадянська мужність, громадянська діловитість, працелюбність, повага до законів держави, чужої думки тощо» [194, с. 4].

В освіті необхідне наповнення всіх ланок навчально-виховного процесу національним змістом, в якому відображені історія, мистецтво, культура, символіка нашого народу. На думку І. Зязюна громадянське виховання у закладі вищої освіти повинно формувати у студентів:

– патріотичну свідомість, громадянську відповідальність і мужність, суспільну ініціативність і активність, готовність трудитися для розвитку Батьківщини, захищати її, підносити міжнародний авторитет;

- повагу до Конституції, законів Української держави, дотримання правових норм, почуття обов'язку;
- високу патріотичну переконаність та самосвідомість;
- досконале знання державної мови, постійне піклування про піднесення її престижу й функціонування в усіх сферах суспільного життя й побуту;
- повагу до батьків, старшого покоління, свого родоводу, культури, історії, традицій, звичаїв, символіки та мистецтва, духовних надбань рідного народу, усвідомлення своєї належності до нього, як представника, спадкоємця й наступника;
- дисциплінованість, працьовитість, завзятість, творчість, почуття дбайливого господаря своєї землі, піклування про природу, екологію, економіку;
- фізичну досконалість, моральну чистоту, високу художньо-естетичну вихованість і смак;
- гуманність, шанобливе ставлення до культури, традицій, звичаїв та духовних надбань інших народностей, що населяють Україну, високу культуру міжнаціонального спілкування [86, с. 10].

В основу розробленої нами Концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку (див. Додаток А) покладено ідею розвитку української державності як консолідуючого чинника розвитку українського суспільства та української політичної нації.

Ми погоджуємося з думкою, що головною метою громадянського виховання є формування свідомого громадянина-патріота Української держави, активного провідника національної ідеї, представника української національної еліти через набуття молодим поколінням національної свідомості, активної громадянської позиції, високих моральних якостей та духовних запитів [160, с. 25]. Тому пріоритетним завданням громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку є

виховання національно свідомих громадян держави, з почуттям людської гідності, патріотизму, громадянської відповідальності, бережливого ставлення до національного багатства країни, мови, культури, традицій; формування національної свідомості, гідності громадянина, виховання поваги й любові до рідної землі й українських традицій; вироблення чіткої громадянської позиції, прищеплення молодим людям віри у верховенство закону, який є єдиною гарантією свободи; забезпечення високого рівня професійності та вихованості молодшої людини, сприяння розвитку індивідуальних здібностей, таланту та самореалізації тощо.

Метою громадянського виховання Б. Ступарик визначає формування українського патріотизму, що передбачає турботу про благо народу, сприяння становленню й утвердженню України як правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти її незалежність [191].

Концепція спрямована на формування національних та європейських цінностей: повага до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України); участь у громадсько-політичному житті; повага до прав людини; верховенство права; толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей; рівність всіх перед законом; готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України.

Концепція громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку забезпечує виконання таких завдань:

- утвердження в свідомості і почуттях студентів патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;
- виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки;
- підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до солдата як до захисника вітчизни, героя;

- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- сприяння набуттю студентською молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;
- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;
- утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;
- культивування кращих рис української ментальності - працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;
- формування мовленнєвої культури;
- спонукання студентської молоді до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму.

Концепція громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку розкриває мету, напрями та зміст громадянського виховання, визначає рівні організації виховної роботи, стратегічні напрями виховання, основні шляхи реалізації громадянського виховання у закладі вищої освіти, окреслює критерії оцінювання ефективності виховної діяльності та соціальну ефективність громадянського виховання.

Ефективність громадянського виховання залежить від спрямованості виховного процесу, форм і методів його організації. Тому важливою складовою даного процесу є громадянська освіта. Провідна роль належить предметам соціально-гуманітарного циклу: історії, географії,

природознавству, суспільствознавству, літературі; активним методам навчання, спрямованим на самостійний пошук, формування критичного мислення, ініціативи, творчості та ін. [13, с.23].

Отже, умова розвитку професійно ціннісних орієнтацій курсантів реалізується за допомогою концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Третьою педагогічною умовою є ралізація форм і методів громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку на основі інтегративного підходу. Вона передбачає вибір форм і методів відповідно до компонентної структури громадянського виховання та забезпечує набуття громадянських знань, розвиток громадянської свідомості, особистісне присвоєння громадянських цінностей, формування досвіду громадянської поведінки (табл.2.2).

Таблиця 2.2

**Вибір форм і методів громадянського виховання відповідно до
компонентної структури громадянського виховання**

Компоненти виховання	Напрями виховної роботи	Методи громадянського виховання	Форми громадянського виховання	Результат громадянського виховання
Когнітивний	Інформаційно-просвітницька робота	Організаційно-пізнавальні (переконування, диспут, дискусія, розповідь, лекція, бесіда, доведення, приклад)	Лекції, інформаційні години, бібліотечні заходи	Засвоєння громадянських знань
Ціннісно-змістовий	Реалізація особистісних можливостей, професійне особистісне самоутвердження	Стимулювання (заохочення, змагання, підтримання сприятливого клімату в колективі) Самовиховання (самооцінка, самоаналіз, самоконтроль, порівняння з громадянським ідеалом або прикладом значущих людей)	Органи самоврядування, клуби, творчі вечори, національно-патріотичні свята	Розвиток громадянської свідомості й культури особистісне присвоєння громадянських цінностей
Поведінково-діяльнісний	Здійснення громадянських функцій, надання соціальної допомоги	Формування досвіду громадянської поведінки (вправляння, тренування, доручення, вимога)	Цільовий проєкт, волонтерська робота	Громадянська активність, дотримання норм громадянської поведінки

Результативними напрямками виховної роботи є підготовка курсантів до здійснення громадянських функцій (цільовий проект); реалізація особистісних можливостей, що сприяє розширенню кола своїх інтересів, професійному й особистісному самоутвердженню (участь в органах самоврядування, Євроклуб); надання соціальної допомоги (волонтерська робота); інформаційно-просвітницька робота (бібліотечні заходи).

Курсантам пропонувалися різноманітні форми організації виховної роботи. Зокрема для розвитку мотивації організовувалися перегляди відеофрагментів, розроблялися проекти; з метою поглиблення знань курсанти залучалися до конкурсів; до роботи гуртків, клубів, до походів, екскурсій, змагань. На відміну від аудиторних форм організації навчання, ці заходи більше враховують індивідуальні бажання курсантів, актуалізують їх творчий потенціал та активність.

Ефективній організації громадянського виховання сприяє оптимальний добір методів роботи: організаційно-пізнавальні (переконування, дискусія, приклад); формування досвіду громадянської поведінки (доручення, вимога); стимулювання (заохочення, змагання); самовиховання (самооцінка, самоконтроль).

Основними завданнями цільового проекту “Виховання громадянина” є:

- підготовка курсантів до здійснення громадянських функцій
- реалізація особистісних можливостей, що сприяє розширенню кола своїх інтересів, професійному й особистісному самоутвердженню (участь в органах самоврядування, Євроклуб);
- надання соціальної допомоги (волонтерська робота)
- інформаційно-просвітницька робота (бібліотечні заходи).

Для реалізації цієї умови нами було розроблено цільовий проект “Виховання громадянина”. Цільовий проект забезпечуватиме педагогічну підтримку саморозвитку громадянської вихованості

майбутніх офіцерів служби порятунку.

Проект передбачає таку організацію діяльності: поєднання перспективності та актуальності запланованих видів роботи; різноманітність змісту, форм і методів, оптимальне поєднання інформованості та організації діяльності курсантів; реальне врахування індивідуальних особливостей курсантів, рівня їхньої підготовленості до умов життя; громадянська освіта не нав'язується «зверху», а передбачає особистісну зацікавленість учасників виховного процесу в цій діяльності; наступність, систематичність і послідовність в організації процесу громадянського виховання особистості; підтримка самостійності і створення вільної атмосфери, розвиток індивідуальної і колективної сприйнятливості; цілеспрямованість і конкретність виховних завдань; гнучкість плану, можливість змінювати тривалість і послідовність видів роботи, форм занять.

Отже, умова реалізації форм і методів громадянського виховання на основі інтегративного підходу здійснюється шляхом впровадження цільового проекту «Виховання громадянина».

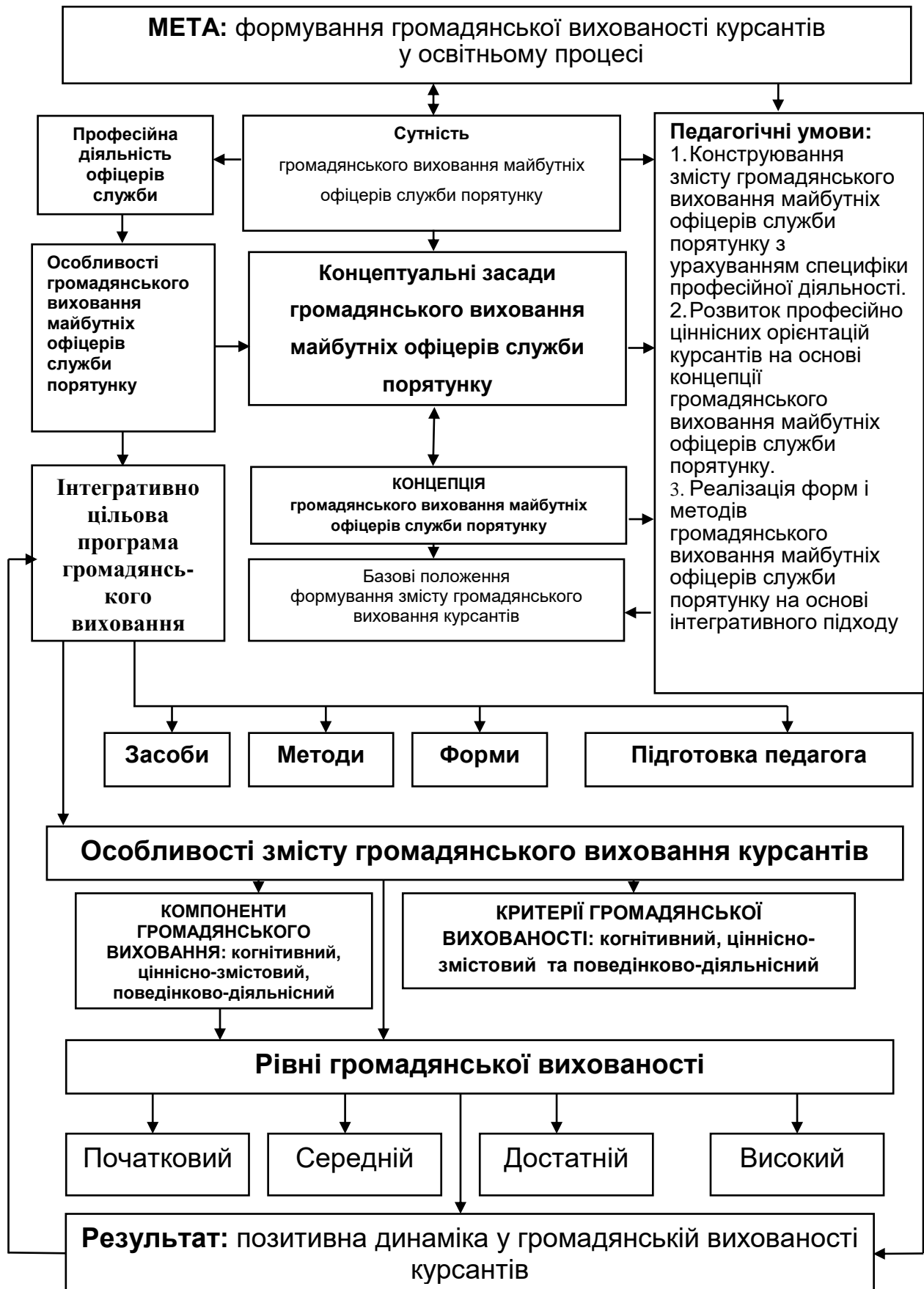
Наступним етапом дослідження є моделювання процесу громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку. У широкому аспекті моделювання наявне майже в усіх видах діяльності фахівців різних спеціальностей. Сутність моделювання «полягає у встановленні подібності явищ (аналогій), адекватності одного об'єкта іншому в певних відношеннях і, на цій основі, перетворення простішого за структурою і змістом об'єкта в модель складнішого (оригінал)». В. Штофф визначає модель як «уявно чи матеріально реалізовану систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінювати його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт» [215, с.7].

Під моделлю громадянського виховання Л. Момотюк визначено загальну схему функціонування структурних компонентів громадянського виховання [145, с. 19].

Урахуванням концептуальних засад громадянського виховання та особливостей виховання майбутніх офіцерів служби порятунку дозволило нам розробити модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти. Вона спрямована на формування громадянської вихованості як необхідної складової професійних якостей; забезпечення усвідомлення значущості громадянської діяльності у майбутній професійній діяльності; використання загальнонаукових підходів до громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку (інтегративний, культурологічний, діяльнісний, аксіологічний та креативний); виявлення особливостей громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку; впровадження концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти; уточнення компонентної структури громадянського виховання, критеріїв, показників і рівнів громадянської вихованості особистості; інтеграції змісту, форм та методів громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Структуру моделі складають педагогічні умови; особливості громадянського виховання; засоби, методи та форми; критерії, показники та рівні громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку. Модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти представлена на рис.2.1. Розглянемо її детальніше.

Рис.2.1. Модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти

Модель розкриває напрями та зміст виховної взаємодії, окреслює концепцію та інтегративно-цільову програму громадянського виховання, визначає педагогічні умови громадянського виховання, визначає критерії, показники та рівні громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку.

Громадянське виховання має відбуватись із дотриманням специфічних принципів виховання: принцип культуровідповідності, гуманізації та особистісної орієнтації виховної взаємодії, суб'єкт-суб'єктної партнерської взаємодії всіх учасників освітнього процесу, рівних прав суб'єктів освітньої діяльності, посилення діяльнісного складника освітнього процесу, врахування впливу демократизації суспільного життя на спосіб організації освітньої діяльності закладу освіти.

Суб'єктами громадянського виховання є: майбутні офіцери служби порятунку, які здобувають певний рівень громадянської вихованості; педагоги та командири, які сприяють громадянському вихованню майбутніх офіцерів служби порятунку; а також інститути громадянського суспільства, органи студентського та курсантського самоврядування.

Шляхами реалізації моделі громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти є:

- проведення заходів, спрямованих на реалізацію громадянського виховання курсантів;
- підтримка та сприяння волонтерським проектам, іншої громадської діяльності та самоорганізації студентів та курсантів, спрямованої на заохочення до благодійних, соціальних, інтелектуальних та творчих ініціатив і проектів;

- створення умов для популяризації кращих здобутків національної культурної і духовної спадщини, героїчного минулого і сучасного українського народу, підтримки професійної й самодіяльної творчості;
- активне залучення до патріотичного виховання студентів та курсантів учасників бойових дій, бійців АТО та їхніх сімей, діячів сучасної культури, мистецтва, науки, спорту, які виявляють активну громадянську і патріотичну позицію;
- залучення студентів та курсантів до участі у збереженні і підтримці єдності українського суспільства, у громадському русі задля громадянського миру і злагоди;
- сприяння спортивній і фізичній підготовці, спрямованій на утвердження здорового способу життя студентів та курсантів;
- активізація виховної роботи у поза навчальній діяльності;
- висвітлення заходів громадянського виховання на сайті закладу освіти;
- проведення моніторингу системи громадянського виховання за допомогою соціологічних опитувань, анкетування, психологічного тестування студентів та курсантів;
- створення банку історичного та передового педагогічного досвіду з питань громадянського виховання;
- вивчення навчальних дисциплін, теоретичний і практичний матеріал яких дозволяє здійснювати відповідний вплив;
- у процесі опанування різних форм пошукової, науково-дослідної роботи, які дозволяють розвивати світогляд, удосконалювати світосприймання, світорозуміння;
- під час проведення позааудиторних виховних заходів, що передбачають наповнення соціально значимим змістом, піклування про природу, свою землю;
- під час участі в громадській роботі патріотичного спрямування.

У результаті впровадження моделі громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти очікується:

- забезпечення у молодого покоління розвинутої патріотичної свідомості і відповідальності, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про спільне благо, збереження та шанування національної пам'яті;

- зацікавленість щодо служби порятунку, готовність до захисту України та виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, з метою становлення її як правової, демократичної, соціальної держави;

- збереження стабільності в суспільстві, соціальному та економічному розвитку країни, зміцнення її обороноздатності та безпеки;

- повагу до Конституції, законів держави, прийнятих у ній правових норм, сформованість потреби в їх дотриманні, високій правосвідомості;

- досконалі знання і володіння державною мовою, турботу про піднесення її престижу;

- увагу до батьків, свого родоводу, традицій та історії рідного народу, усвідомлення своєї незалежності до нього як його представника, спадкоємця і наступника;

- дисциплінованість, працьовитість, завзятість, почуття дбайливого господаря своєї землі, піклування про її природу, екологію;

- гуманність, шанобливе ставлення до культури, традицій, звичаїв національних меншин, що проживають у країні, високу культуру міжнаціонального спілкування.

2.3. Пріоритетні форми та методи громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку

Методи, прийоми і засоби виховання перебувають у діалектичному зв'язку і створюють певну систему впливу на вихованців.

Внутрішня змістовна сутність методів, прийомів і засобів виховання, їх використання зумовлюються метою і завданнями виховання. Метод виховання несе в собі визначений *засіб виховання* – явища навколишньої дійсності, які вихователь підпорядковує своєму впливу та використовує у вихованні. Засоби виховання — це здобутки матеріальної і духовної культури (художня і наукова література, радіо, телебачення, предмети образотворчого, театрального, кіномистецтва та ін.), форми і види виховної роботи (збори, бесіди, конференції, гуртки, ігри, спортивна діяльність), які використовуються у процесі дії того чи іншого методу [132, с. 247]. Важливе місце у системі засобів виховання, які підвищують дієвість тих чи інших методів, посідають: праця, природа, національні здобутки (легенди, пісні, обряди, звичаї та ін.). До засобів виховання відносять: природу, мистецтво, традиції, різноманітну діяльність, слово, книгу, кіно тощо.

Метод виховання визначається цілями і змістом виховання. Він є способом впливу вихователя на свідомість, волю і поведінку вихованця з метою формування у нього стійких переконань і певних норм поведінки. Серед методів виховання найефективнішими вважають такі: метод переконання як засіб формування знань, поглядів, ціннісних орієнтацій; бесіди-обговорення переглянутих вистав, творчих зустрічей з митцями тощо; використання сучасних відео- та аудіоматеріалів; підготовка екскурсій силами курсантів; створення тематичних виставок, альбомів, стендів, випуск студентської газети тощо.

Серед методів та форм громадянського виховання пріоритетна роль належить активним методам, що базуються на демократичному стилі взаємодії й спрямовані на самостійний пошук істини, сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів належать: ситуаційно-рольові ігри, соціограма, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони,

«мозкові атаки», метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, ігри-драматизації, метод проектів тощо [129]. Крім цих методів доцільно долучати також традиційні: бесіди, диспути, лекції, семінари, різні форми роботи з книгою, з періодичною пресою, самостійне рецензування тощо [15]. Методи громадянського виховання спрямовані на вироблення умінь міркувати, аналізувати, ставити питання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему; робити власні висновки, брати участь у громадському житті, набувати умінь та навичок адаптації до нових суспільних відносин адекватної орієнтації; захищати свої інтереси, поважати інтереси і права інших, самореалізовуватися тощо [145].

Важливе місце у процесі виховання займають інформаційні технології [90], [95], [107], [113]. Сьогодні інформаційно-комунікаційні технології активно залучаються в процес виховної роботи. Вони дозволяють привабливо і більш повноцінно розкрити результати самостійної роботи студентів. Інформаційно-комунікаційні технології надають можливість студентам виявляти власні помилки й оцінювати один одного. Крім того, застосування таких технологій є ефективним методом розвитку пізнавальних якостей студентів, умінь презентації шляхів вирішення професійних ситуацій, навичок професійної комунікації тощо. Непрямий вплив педагога шляхом застосування інформаційно-комунікаційних технологій при самостійній роботі є важливим для мотивації особистісного та професійного зростання майбутніх фахівців [90, с. 208].

Важливою формою громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку є органи самоврядування. Самоврядування – це найвища, найскладніша форма педагогічного керівництва. Це – дієвий метод досягнення широкого спектру виховних завдань – громадської активності, соціальної відповідальності, набуття всебічного морального досвіду.

За результатами аналізу здійсненого К. Трибулькевич [200, с. 47] студентське самоврядування визначено як форму демократичного устрою,

за якої студенти беруть активну участь у керівництві справами колективу закладу вищої освіти, студентської спільноти на рівні академічної групи, курсу, студентського об'єднання, закладу вищої освіти в цілому, міста, країни; як права і можливості студентів вирішувати питання навчання і побуту, захисту прав та інтересів студентів, а також брати участь в управлінні закладом вищої освіти.

Ефективній організації студентського самоврядування сприяє оптимальний добір методів роботи зі студентами таких, як:

- організаційно-пізнавальні методи (переконавання, диспут, дискусія, розповідь, лекція, бесіда, доведення, приклад);

- методи формування досвіду громадянської поведінки (вправа, доручення, проектування, регламентування, нормування, вимога, розпорядження, інструктаж, наказ);

- методи соціально-психологічного стимулювання та корекції поведінки (заохочення, покарання, змагання, перспективних ліній, навіювання, створення та підтримання сприятливого морально – психологічного клімату в колективі);

- методи самовиховання (цілепокладання, самооцінка, самоконтроль, самозвіт, самоспостереження, самоаналіз, самонаказ, самонавіювання, самовправляння, самоінструктування, порівняння своєї поведінки і діяльності з прикладом значущих людей, самозаохочення).

Основними формами студентського самоврядування є загальноуніверситетські збори, студентський парламент, студентська рада, сенат, колегія, студентські спілки та комітети, ради старост, студентські профспілкові комітети та бюро, молодіжні громадські організації, штаби, сектори, центри, спілки студентів та аспірантів, наукові спілки; студентські загони, клуби за інтересами, творчі об'єднання, студентські ради в гуртожитках, школи. Головним у функціонуванні студентського самоврядування є не форма устрою, а забезпечення кожному студенту

можливості самореалізації в особистісно значущій добродійній діяльності на основі добровільності та бажання самовдосконалення [67, с. 59].

Формами самоврядування є: загальноуніверситетські збори, студентський парламент, рада, сенат, колегія, студентські спілки та комітети, ради старост, профспілкові комітети та бюро, молодіжні громадські організації, штаби, сектори, центри, спілки студентів та аспірантів, наукові спілки; загони, клуби за інтересами, творчі об'єднання, студентські ради в гуртожитках) та методи (організаційно – пізнавальні, формування досвіду управлінської поведінки, соціально – психологічного стимулювання та корекції поведінки, самовиховання) діяльності студентського самоврядування.

Ще однією формою громадянського виховання є клубна робота, яка активно відроджується закордоном [222] та має глибокі вітчизняні традиції. У педагогічній спадщині В. Сухомлинського зустрічаємо опис клубної роботи, зокрема «вечорів юних мислителів». Молодь збиралася для обговорення проблем, що завжди хвилювали юнацтво: про людину і суспільство, про обов'язок і свободу, про взаємовідносини особистості і колективу. У процесі такої роботи формується особисте ставлення до Батьківщини; духовний порив та бажання утвердити її гідність, велич, честь, славу, могутність. Пізнаючи ідею Батьківщини, переживаючи почуття любові, вдячності, захоплення, тривоги, турботи за її нинішнє й прийдешнє [195, с. 178].

Клуб дозволяє реалізувати одне з головних завдань – підготовку до життя в громадянському суспільстві. Прикладом клубної форми виховної роботи є Євроклуб. Його призначення – полікультурний аспект громадянського виховання випускника, який буде поширювати свої знання про Європу, свідомо брати участь у дискусіях про місце України на континенті та ролі держави в процесі європейської інтеграції.

В клубі діє самоуправління, є свій статут, емблема. У євроклубі курсанти мають змогу сформувавши позиції та світогляд сучасного громадянина України, випускника третього тисячоліття, проявити власну ініціативу, набути організаторських здібностей, набути навичок співпраці в колективі й культури дискусії. Головним елементом громадянської освіти є обізнаність з європейською культурою, освітою, життям людей в об'єднаній Європі.

Мета євроклубу :

- сприяння процесам євроінтеграції, підтримка курсу України на інтеграцію в Європейські структури;
- розширення знань про Європу, країни Європейського Союзу;
- інформування про ЄС, євроінтеграційні процеси та співпрацю України та ЄС;
- поширення інформації про Україну, її місце на Європейському континенті та роль в процесі євроінтеграції;
- сприяння становленню активної громадянської позиції, створення сприятливих умов для самореалізації молоді;
- вироблення нового стилю відносин, поведінки, мислення; підготовка молоді до життя в об'єднаній Європі.

Завдання Євроклубу:

- вивчення та поширення інформації історії, культури, мови, звичаїв та традицій як країн Європейського Союзу, так і України як невід'ємної частини європейської цивілізації;
- проведення зборів, зустрічей, засідань, конкурсів, конференцій з метою обміну досвідом та обговорення актуальних проблем;
- встановлення культурних, освітніх та ділових контактів між молоддю України та країн ЄС;
- сприяння вивченню іноземних мов;

- підготовка та проведення круглих столів, дебатів, диспутів, конференцій та інших форм діяльності, спрямованих на підвищення інтелектуального рівня та обізнаності молоді щодо принципів діяльності ЄС та його структур;
- участь в обласних, всеукраїнських та інших конкурсах, фестивалях тощо.

Пропонується залучення курсантів до волонтерської діяльності. Сутність самого поняття „волонтерська робота” - різновид добродійної діяльності індивідів або груп, що здійснюється на основі загальних цілей, спрямованих на вирішення соціальних проблем людини для забезпечення добробуту й процвітання спільнот і суспільства загалом [20, с. 29].

Під час волонтерської діяльності у курсантів закладається фундамент професійного світосприйняття, досвіду професійної діяльності, практичних умінь і навичок, професійно значущих якостей особистості, ставлення до майбутньої професії. Волонтерська практика допомагає визначитися із професійною придатністю та майбутньою спеціалізацією, бо саме вона відображає потреби суспільства й особисті інтереси, загальнолюдські цінності (емпатія, толерантність, милосердя тощо).

Основні вміння, якими мають оволодіти курсанти: аналізувати та оцінювати складні життєві ситуації; вибирати доцільні форми, методи та засоби волонтерської роботи (див. Додаток Ж); застосовувати етичні норми під час волонтерської роботи тощо. Практико-орієнтована підготовка курсантів до волонтерської роботи є засобом громадянського виховання.

Особливим є той аспект, коли функції волонтерської роботи тісно пов'язані з майбутньою спеціальністю, і в нашому випадку волонтерство виступає як засіб фахової підготовки. Найважливіше в роботі волонтера, звичайно ж, це усвідомлення необхідності власної діяльності та наявність бажання працювати. Головна перевага волонтерів полягає в тому, що вони виконують роботу, яка їм подобається, й отримують задоволення від

результатів [21, с. 11].

Так, прикладом організованої роботи з підготовки студентів до волонтерської діяльності за умов ЗВО може бути волонтерський загін. Метою діяльності загону є сприяння розвитку соціальних ініціатив, допомога соціально вразливим категоріям. Одним із завдань волонтерського загону є робота з ветеранами служби порятунку.

Забезпечення когнітивного, ціннісно-змістового і поведінково-діяльнісного компонентів громадянського виховання здійснюється за допомогою інтегративно-цільової програми виховної роботи, в якій окреслено комплекс виховних заходів:

- засвоєння громадянських знань: лекції: «День соборності», «Вшанування героїв КРУТ», науково-практичні конференції «Українська держава і суспільство: історія, сучасність та перспективні напрями розвитку патріотизму»;

- розвиток громадянської свідомості й культури : фестивалі «Традиції українського козацтва», круглі столи «Визначні постаті в історії України», науково-практичні конференції «Проблеми громадянського виховання у сучасному суспільстві», «Політичний і економічний розвиток сучасної України»;

- особистісне присвоєння громадянських цінностей: національно-патріотичні свята «Оберіг для військового», «День пам'яті і примирення», «День Перемоги», волонтерська допомога, акції: «Напиши листа захиснику», «Новорічна ялинка для військових», «Віддай форму військовому – допоможи захистити Україну», «День боротьби з тоталітаризмом», «День рідної мови», «День жалоби за загиблими на майдані», конкурси «Патріотична пісня», «З Україною в серці» (фотоконкурс), арт-подорож: «Мальовнича Україна»;

- долучення особистості до системи відповідальної залежності й морального вибору в умовах суспільства: виховні заходи «Виховання

патріотизму у молоді», «Мій вибір життя!», літературно-тематичні вечори: «День пам'яті жертв голодомору» (див. Додаток 3), вебінар «Європейський вибір – новий стандарт для України»;

– формування норм громадянської поведінки курсантів, що реалізовувалося шляхом обговорення в навчальних групах матеріалів періодичної преси, ознайомлення із законодавчими актами України, проведення таких видів занять як лекції «Що значить дотримуватися «букви закону», «Закон і право», «Сім'я та її роль у вихованні та житті людини», «Чесність, справедливість, моральна чистота майбутнього педагога», «Соціальний захист і профілактика правопорушень серед молоді», «Конституція України – проблеми й завдання правового виховання студентства» та інші; круглих столів та диспутів «Правове суспільство, яким йому бути?» тощо.

У результаті реалізації інтегративно-цільової програми громадянського виховання у студентів формується громадянська позиція, вони демонструють політичну та громадянську зрілість, що припускає високий рівень демократичної свідомості, прихильність демократичним цінностям і загальнолюдським ідеалам, відкритість світу, політичну і правову компетентність, усвідомлення і прийняття своїх прав і обов'язків як членів суспільства, активну долученість до суспільно- політичного життя.

Інформаційне забезпечення виховного процесу здійснює бібліотека. Бібліотекар, плануючи комплекс заходів з громадського виховання, має чітко орієнтуватись в термінах – громадянин, громадянськість, громадянське суспільство, громадянське виховання. Громадянин реалізує і захищає свої права і свободи, дотримується існуючого порядку і разом з тим вимогливо ставиться до влади, бере активну участь у громадському суспільно – політичному житті держави з метою захисту демократичних цінностей і громадянських свобод. Вихованню саме такого громадянина має сприяти сучасна бібліотека. Сьогодні ставить перед бібліотекарем

важливе і невідкладне завдання – виховати свідомого громадянина, патріота рідної землі, який володіє всіма перерахованими вище якостями.

Актуальними є інформаційні місячники, декади, тижні громадянської тематики, предметні дні, дні нової книги тощо. В передвиборчий період радимо організувати в бібліотеці інформаційно – консультаційний пункт “Молодому виборцю”. Бібліотечний фонд необхідно розкривати за допомогою книжкових виставок, тематичних полиць: “Конституція – паспорт держави”, “Ми – українці”, “В родиннім колі ми усі єдині”, “Колись історія назве наш час народженням людини”, “Мій отчий край ні в чому не повторний”, “Держава. Молодь. Закон”, “Україна: утвердження незалежної держави” та інші. Важливу роль у формуванні громадянина відіграє залучення його до участі у громадських акціях та ініціативах (благодійна допомога, екологічні та соціальні проекти тощо).

Також важливим є розробка навчальних посібників з цієї актуальної проблеми. Підготовлені викладачами навчальні програми, програми виховних заходів, методичні рекомендації з метою громадянського виховання сприяють формуванню громадянських знань, цінностей та поведінки майбутніх офіцерів служби порятунку.

Таким чином застосування наведених форм та методів на основі інтегративного підходу забезпечують когнітивний, ціннісно-змістовий і поведінково-діяльнісний компоненти громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку в закладі вищої освіти.

Висновки до другого розділу

У процесі розробки концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти необхідно дотримуватися суспільних і професійних норм, передбачених у загально державних і галузевих документах; спиратися на історичний досвід та враховувати зарубіжний досвід громадянського виховання; використовувати загальнонаукові підходи (інтегративний, культурологічний, діяльнісний, аксіологічний); забезпечувати єдність національного та громадянського виховання шляхом формування національної свідомості; визначати стратегію громадянського виховання на основі цінностей громадянського суспільства.

Модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти охоплює: мету, педагогічні умови, концепцію, зміст, засоби, методи та форми; інтегративно-цільову програму, критерії, показники та рівні громадянської вихованості, результат – позитивна динаміка в громадянській вихованості курсантів.

На основі теоретичного аналізу проблеми дослідження обґрунтовано педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку. Реалізація педагогічної умови конструювання змісту громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку з урахуванням специфіки професійної діяльності здійснювалася шляхом конструювання змісту виховної діяльності курсантів під час складання інтегративно-цільової програми виховної роботи, в якій враховувалася специфіка професійної діяльності. Упровадження педагогічної умови розвитку професійно ціннісних орієнтацій курсантів на основі концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку стало можливим завдяки розвитку професійно ціннісних орієнтацій курсантів. Педагогічна умова реалізації форм і методів громадянського виховання

майбутніх офіцерів служби порятунку на основі інтегративного підходу передбачає вибір та використання форм і методів виховної роботи відповідно до компонентів громадянської вихованості.

Основні результати розділу викладені у публікаціях [30], [31], [33], [35], [41], [44], [45].

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ

У третьому розділі розроблено критерії, показники та рівні громадянської вихованості майбутніх фахівців, представлено організацію та результати педагогічного експерименту.

3.1. Критерії, показники та рівні громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку

Важливою умовою ефективності громадянського виховання виступає прогнозування результатів виховного впливу, тобто громадянської вихованості.

Національне виховання розвиває особистісні якості майбутніх офіцерів. Воно будується на основі чітко визначених моральних, національних і військових цінностей, які знайшли свій відбиток у загальнолюдських цінностях, військових статутах, воїнському етикеті, гуманістичній парадигмі національного виховання. Ці цінності визначають ідеал військового виховання, обумовлюють основні якості особистості курсанта та курсантського колективу.

Результатом громадянського виховання є сформованість інтегральної соціально-важливої якості громадянської вихованості. Громадянська вихованість майбутніх офіцерів служби порятунку має внутрішню й зовнішню сторони виявлення. Внутрішня сторона громадянської вихованості становить знання сутності громадянського виховання та уміння його осмислювати. Зовнішня сторона громадянської вихованості проявляється через громадянську позицію, постановку питань і виступів на занятті; уміння обґрунтовувати громадянські принципи, доводити, виділяти головні ідеї; потребу надавати допомогу іншим тощо.

Громадянська вихованість характеризується ступенем розвиненості мови; характером міжособистісних відносин, емоційною реакцією.

Оцінити рівень внутрішньої сторони громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку можна методом самооцінки через систему тестів, анкет і опитувальників. Внутрішня складова громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку базується на професійній свідомості та професійній відповідальності. Відповідальність виникає на основі соціальних норм і реалізується як через певні форми контролю (громадська думка, статут, закон), так і через усвідомлення суб'єктами своєї суспільної ролі. Професійна відповідальність – це зобов'язання особистості щодо виконання встановлених соціальних завдань і зобов'язань, а також необхідна міра моральної, матеріальної, адміністративної, карної або іншої відповідальності за їх невиконання.

Професійна самосвідомість може втілюватися у різних формах національної ідеї, яка передбачає готовність особистості зміцнювати українську державу, зацікавленість і повагу до потреб і розвитку нації, прагнення до збереження власних національних традицій тощо [13, с. 7].

У процесі дослідження визначено, що важливою умовою ефективності громадянського виховання виступає прогнозування результатів виховного впливу, тобто громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку. З огляду на це було розроблено критерії визначення рівнів громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку, а саме: понятійний рівень громадянськості, громадська спрямованість особистості, якості особистості, громадянська активність.

Педагогічна складова громадянської вихованості містить у собі три компоненти: знання, переживання, вчинки. Щоб виховати майбутнього фахівця справжнім громадянином, треба передусім ознайомити його зі змістом громадянських понять і категорій. Тобто громадянська освіта посідає важливе місце і передбачає насамперед політичну, економічну,

правову освіченість та здатність керувати відповідними громадянськими знаннями в сучасних умовах. Співвідношення складових громадянської вихованості – знання, переживання, вчинки – можна образно подати у вигляді перевернутого конуса. Його широка основа вбирає в себе знання громадянського змісту. Ці знання, спускаючись по стінках конуса, набувають емоційного забарвлення. А вихід конуса громадянської вихованості – це вчинки, поведінка, практичні дії.

О. Шестоपालюк вважає, що широкому розумінні громадянськість характеризується як інтегральна якість особистості, якою поєднуються окремі складові громадянської компетентності, у вузькому розумінні – як окрема риса серед інших громадянських рис особистості. Серед основних елементів громадянськості виділяються моральна і правова культура, які виявляються в почутті власної гідності, внутрішньої свободи особистості, дисциплінованості, повазі й довірі до інших громадян і до державної влади, в здатності виконувати свої обов'язки, гармонійно поєднувати й виявляти свої патріотичні, національні та інтернаціональні почуття [214].

У роботі О. Жаровської [73, с. 16-17] вихованість розглядається як інтегральна цінність та духовно-моральна якість особистості, що виявляється в почутті любові до України, до її мови і традицій народу, у відчутті духовного зв'язку з ним, у моральній відповідальності за долю Батьківщини і готовності її захищати, у вільному національному самовизначенні особистості, здатної до успадкування культурних надбань українського народу та свідомого збереження та примноження національних духовних цінностей, здатності до діяльності з розбудови держави.

Професійна складова громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку базується на професійній свідомості та професійній відповідальності. Професійна відповідальність – це зобов'язання особистості щодо виконання встановлених соціальних завдань і

зобов'язань, а також необхідна міра моральної, матеріальної, адміністративної, карної або іншої відповідальності за їх невиконання.

Професійна свідомість офіцера передбачає сформованість у нього самосвідомості, яка включає такі елементи: усвідомлення себе часткою певної національної спільноти; оцінку себе як носія національних цінностей; самореалізацію як суб'єкта соціальної дійсності. Самосвідомість може втілюватися у різних формах національної ідеї, яка передбачає готовність особистості зміцнювати українську державу, зацікавленість і повагу до потреб і розвитку нації, прагнення до збереження власних національних традицій тощо. Професійну свідомість майбутніх офіцерів служби порятунку ми вивчаємо на основі сформованості громадянських позицій та поглядів, громадянських та професійних цінностей, самовідданості та готовності до громадянської діяльності та поведінки.

Компонентами громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку обрано когнітивний, ціннісно-змістовий і поведінково-діяльнісний.

Когнітивний передбачає засвоєння громадянських знань, доповнення змісту навчання темами громадянського спрямування, збагачення виховних заходів професійним змістом.

Ціннісно-змістовий має на меті формування ціннісних орієнтацій курсантів та громадянського світогляду, глибоке опанування національних надбань; усунення негативного ставлення до громадянського виховання; активізацію позитивних складових, формування мотивів; базується на самопізнанні, самоаналізі і усвідомленні фахівцем своєї діяльності.

Поведінково-діяльнісний компонент дає змогу за допомогою ситуативних завдань виявляти можливу поведінку майбутніх офіцерів служби порятунку і визначати характеристики громадянської вихованості. Сутність його реалізації полягає в тому, що процес самопізнання

відбувається завдяки залученню курсантів до різних видів громадянської діяльності, пізнання ним своїх можливостей у конкретних ситуаціях.

Під час практичної реалізації компоненти набули критеріальних ознак. Критеріями громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку є: когнітивний, показниками якого є рівень професійних, етичних, політичних, правових, соціологічних, економічних, історичних знань; ціннісно-змістовий, показниками якого є рівень сформованості громадянських поглядів, переконань, почуттів, ціннісних орієнтацій, ставлення, громадянської свідомості, самооцінки, рефлексивної позиції; поведінково-діяльнісний, показниками якого є активність громадянська позиція, громадянська поведінка, мотивовані громадянські вчинки, відповідальність, готовність захищати інтереси Батьківщини, виконувати професійний обов'язок, підпорядковувати особисті інтереси суспільним.

З метою розподілу майбутніх офіцерів служби порятунку за рівнями громадянської вихованості нами було запропоновано чотири рівні.

Високий рівень характеризується повними громадянськими знаннями, прагненням до їх розширення та поглиблення, високим рівнем усвідомлення громадянського обов'язку, наявністю достатньо стійкої громадянської спрямованості особистості. Знання є глибокими та міцними. Курсанти використовують знання у нестандартних ситуаціях і відстоюють свою думку. Для майбутніх офіцерів служби порятунку з високим рівнем громадянської вихованості характерні висока громадянська активність і громадські мотиви діяльності. Вони сумлінно виконують доручення, дбайливо ставляться до результатів колективної праці, відповідної поведінки вимагають і від інших; мають правильне уявлення про товариськість і дружбу, відчувають відповідальність за честь і справи колективу.

Достатній рівень характерний для майбутніх офіцерів служби порятунку, які орієнтуються в змісті громадянських знань, для них

характерна достатня громадянська спрямованість особистості – в мотиваційній структурі громадські та колективні інтереси значно домінують над особистими. Курсанти виявляють інтерес до подій у громадському житті, проте не завжди виявляють нетерпимість до негативних вчинків. Вони вільно володіють навчальним матеріалом (знаннями в галузі громадянського виховання), вміють пояснити основні закономірності, застосовують громадянські знання в стандартних ситуаціях, вміють робити висновки.

Середньому рівню громадянської вихованості відповідає середній рівень громадянських знань, розуміння і прояву громадянської активності. В мотиваційній структурі особистості суспільні мотиви в незначній мірі домінують над особистісними або ж їх прояви рівні. Майбутні офіцери служби порятунку в життєвих і професійних ситуаціях здатні до самостійної громадянської поведінки. Вони виконують завдання за зразком, володіють елементарними вміннями та навичками у галузі громадянського виховання.

Початковий рівень відрізняється від попередніх елементарним рівнем громадянських знань, розуміння і низьким рівнем громадянської активності. В мотиваційній структурі особистісні мотиви домінують над суспільними. Тому поведінка майбутніх офіцерів служби порятунку з низьким рівнем громадянської вихованості може варіюватись у широких межах: від егоїстичної замкнутості до грубих порушень дисципліни. Вони характеризуються початковими знаннями про предмет громадянського виховання, його роль і функції.

Прогнозування результату громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку здійснюємо на рівні діяльності колективу, роботи викладачів-предметників, офіцерів-вихователів, кураторів.

Діяльність викладачів-предметників та кураторів у рамках управління системою громадянського виховання передбачає:

- ✓ формування у майбутніх офіцерів служби порятунку здатності мислити державними категоріями;
- ✓ сприяння набуттю у майбутніх офіцерів служби порятунку соціального досвіду, успадкування ними духовних надбань українського народу;
- ✓ спрямування інтелектуальної активності майбутніх офіцерів служби порятунку на обговорення найбільш актуальних проблем українського сьогодення, залучення їх до роботи у різних сферах наукової діяльності; проведення національно-культурної, просвітницької роботи; забезпечення вивчення української мови та історії України;
- ✓ формування історичної пам'яті, національної свідомості, гідності та чіткої громадянської позиції;
- ✓ забезпечення системно-цільового планування громадянського виховання, спрямованого на формування у майбутніх офіцерів служби порятунку активної життєвої позиції шляхом залучення їх до активної діяльності ;
- ✓ постійну співпрацю, співтворчість з органами самоврядування, розвиток ініціативи, творчості, самостійності майбутніх офіцерів служби порятунку, забезпечення набуття ними організаторських знань, умінь та навичок;
- ✓ активне залучення майбутніх офіцерів служби порятунку до управління системою громадянського виховання шляхом передачі їм реальних прав і повноважень для розв'язання різноманітних проблем, посилення демократизації та гуманізації життя закладу, створення здорового морально-психологічного клімату в колективі;
- ✓ сприяння розвитку самоврядування; співпраця з органами самоврядування;
- ✓ постійне здійснення психолого-педагогічної діагностики рівня інтелектуального розвитку, моральної та громадянської вихованості

майбутніх офіцерів служби порятунку і коригування відповідно до результатів аналізу організації виховного процесу.

Свою практичною діяльністю педагоги допомагають майбутнім офіцерам служби порятунку у самовизначенні, формуванні їхнього духовного обличчя, створюють умови для формування цілісної особистості громадянина України, спрямовують зусилля на формування громадянських якостей.

I. Сахневич визначає громадянське самовизначення як процес, і як результат оволодіння студентами системою знань, умінь та навичок громадянської поведінки і відповідального ставлення до громадянських обов'язків, виявлення активної позиції, що забезпечується громадянською освітою та вихованням, включенням у спільну діяльність усіх суб'єктів навчально-виховного процесу [181, с. 7].

У системі громадянського виховання вищого закладу освіти важливу роль відіграє бібліотека, що задовольняє потреби в освіті та самоосвіті, професійному вдосконаленні, розширенні світогляду, духовному, громадянському розвитку курсантів.

До класичних форм масової роботи у бібліотеці відносяться літературні вечори та усні журнали. Привабливість літературного вечора – в його мобільності. Його можна присвятити будь-якій темі, знаменній даті, творчості окремого автора тощо.

У бібліотеці проводяться інноваційні виставки – виставка-подорож, виставка-подяка, виставка-реквієм, виставка-нагадування, виставка-персоналія, виставка-інсталяція, книжкові інсталяції, виставки без книг, віртуальні виставки (розміщені на сайті закладу освіти на сторінці бібліотеки та в соціальних мережах).

У бібліотеці використовуються активні форми та методи роботи: турніри, вікторини, конкурси тощо. Важливими є презентації книг, історико-краєзнавчі зустрічі, уроки духовності, книжкова кав'ярня, вечори

народних традицій тощо. Інформація про масові заходи розміщується на сторінках сайту. Важливим для майбутніх офіцерів служби порятунку є вміння визначати суспільні проблеми, бажання їх розв'язувати, прагнення до соціальної активності. Застосування наведених форм і методів громадянського виховання повинно сприяти формуванню поведінкових норм, умінь, міркувати, аналізувати, ставити запитання, шукати власні відповіді, критично та всебічно розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у громадському житті тощо.

Вирішальною умовою формування почуття громадянськості особистості виступає розроблення та впровадження в процес діяльності студентських об'єднань інноваційних педагогічних технологій, які впливають на активну цілеспрямовану, суспільно корисну діяльність молоді людини, тобто бажання діяти та проявляти відповідальність, ініціативність, самостійність у суспільному та повсякденному житті. Формування почуття громадянськості у студентської молоді Ю. В. Ївженко розглядає у взаємодії двох структур: організаційно-процесуальної та особистісної. До першої було віднесено комплекс науково-методичного та організаційного забезпечення, форм і методів навчально-виховного процесу у взаємодії з громадськими організаціями. До другого – систему властивостей і якостей особистості, що взаємодіють у процесі її громадянського становлення [93, с. 115].

Самоврядування можна розглядати як реальну демократію. Управління є стрижнем, спрямованим на активізацію людини шляхом створення необхідних умов для прояву її творчого потенціалу. Ось чому сьогодні самоврядування в закладі освіти покликане стати школою демократії, школою підготовки дітей, підлітків і молоді до реального управління життям суспільства.

Органи самоврядування є важливим компонентом управлінської системи громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Самоврядування – це дієвий метод досягнення широкого спектру виховних завдань – громадської активності, соціальної відповідальності, набуття всебічного морального досвіду.

Отже, прогнозування громадянського виховання передбачає:

1. Визначення механізмів та загальнопедагогічних чинників громадянського виховання (переконування, навіювання, наслідування).
2. Індивідуальний підхід та роль колективу у процесі громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.
3. Використання у виховному процесі ідентифікаційної та цілеутворювальної функції громадянського виховання.
4. Формування громадянських якостей особистості у процесі навчальної діяльності.
5. Рівень планування виховної роботи.
6. Розвиток самоврядування.
7. Системна організація виховного процесу; використання інноваційних виховних технологій.
8. Цілеспрямована й системна робота бібліотеки.

Розвиток громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку передбачає включення проблематики формування громадянськості до програм та планів освітніх закладів, розробку відповідних навчальних курсів і методичних матеріалів, підготовку та перепідготовку педагогів, широке залучення громадських організацій та бібліотеки. Формування громадянськості значною мірою залежить від спрямованості конкретних навчально-виховних закладів і атмосфери в них.

Особливого значення для формування громадянськості майбутніх офіцерів служби порятунку в сучасних умовах набуває кваліфіковане управління системою громадянського виховання, яке має відповідати високим професійним і функціональним критеріям.

З огляду на мету дослідження прагнули досягнути: а) утвердження

цінностей, пов'язаних з ініціативою і свободою студента; створення умов для розкриття його потенційних можливостей, стимулювання саморозвитку, аналізу суб'єктивного досвіду, опору на нього під час організації навчального процесу; б) реалізації функцій викладача як режисера, що співпрацює зі студентом у діалозі, здійснює прогнозування інтелектуального зростання особистості; виявляє чуйність, терпіння, ерудицію, справедливість, чесність, доброту, принциповість як запоруку успішності процесу формування громадянської свідомості в них, підтримує увагу та інтерес у студентів до проблем громадянськості; в) розвитку у студентів творчого ставлення до самостійної навчально-пізнавальної і науково-дослідної діяльності, а також формування відповідальності, умінь вибору, аналізу, аргументації тощо.

З метою забезпечення мотиваційно-цільової основи навчально-виховного процесу (як однієї з умов) курсантам пропонувалось ставити перед собою зрозумілі й особистісно значущі цілі, усвідомлювати свою значущість і важливість стосовно інших людей, сприймати себе як унікальну неповторну особистість. Цьому сприяло використання питань-тренінгів, які вимагали роздумів, зіставлень, узагальнень, аналізу (наприклад, відповісти на питання: «Хто ми такі?», «Хто я?», скласти анкету, провести її та обговорити отримані результати); знайомство з досвідом громадянського виховання, накопиченим у вітчизняному шкільництві минулого. Крім того, передбачалося введення у зміст навчання та виховання знань про традиційний виховний ідеал народу; вивчення родоводу студентів та використання народного досвіду виховання; аналіз та введення у студентське життя тих елементів народних традицій, обрядів, звичаїв, які можуть сприяти розв'язанню сучасних виховних завдань; знайомство з досвідом формування громадянськості (робота з матеріалами преси, результатами науково-педагогічних досліджень, безпосередньо у процесі проходження практики).

Реалізації громадянсько-орієнтованої комунікативної взаємодії викладачів і курсантів сприяло посилення виховної та координаційної функцій викладача, діалогової форми спілкування; організація навчально-виховного процесу на основі доброзичливих, емпатійних, демократичних відносинах.

Особливого значення в контексті зазначеного вище, набуло надання можливості студентам умов для вільного вияву почуттів, зокрема громадянських; а також для їхнього розвитку (стимулювання до науково-пізнавального пошуку з огляду на досліджувану проблему, систематизації матеріалу в контексті громадянського виховання, прийняття рішень, здійснення громадянських вчинків, діагностування і прогнозування громадянської діяльності); застосування прийомів оптимального спілкування: створення на заняттях атмосфери захищеності під час спілкування студентів з викладачами; схвалення, підтримка; заохочення усних відповідей за власною ініціативою студентів; демонстрація вербальними і невербальними засобами уваги до студентів, підтримка їхнього прагнення до участі в діалозі з викладачами; ініціювання активності студентів; похвала їх за роботу, за ініціативу; критика власних помилок як демонстрація еталону ставлення до них; ігрова провокація; прагнення викладачів створити умови для прояву власного «я», власної думки, точки зору, оцінки; надання можливостей майбутнім фахівцям прояву індивідуальних якостей, бажань, прагнень; а також можливості бути більш самостійними у виборі рішень (проведення диспутів, конференцій, мозкових штурмів, вікторин, написання й обговорення рефератів і доповідей).

Створення інтелектуально-напруженої атмосфери у процесі фахової підготовки передбачало, з одного боку, прояв професійно-особистісної творчості педагогів і студентів, а з іншого – забезпечення реалізації вільного вибору шляхів освоєння освітнього простору. Вищезазначене

передбачало санкціонування й апробування студентами широкого діапазону соціальних ролей, функцій та альтернатив поведінки; стимулювання творчого саморозвитку студентів; включення їх у різноманітну навчально-пізнавальну діяльність; застосування таких форм і методів, які «напружують думку», сприяють критичному засвоєнню інформації: участь студентів у різного роду конференціях, зокрема в дистанційних; презентація форм роботи з громадянського виховання й освіти; обговорення рефератів, доповідей; підготовка дидактичних ігор, «мозкових штурмів», «вільних мікрофонів», «круглих столів», диспутів «Проблеми нашого міста», «Пізнай себе»; виконання творчих самостійних робіт з громадянської проблематики.

Оцінюючи ефективність проведеної роботи, ми виходили з того, що процес формування громадянської свідомості має на меті оволодіння майбутніми фахівцями системою знань, необхідних для формування уявлень про способи і форми функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціально-культурному полі демократичної держави; громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і практичного застосування знань; громадянські чесноти – норми, мотиви, етичні установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства [170, с. 6].

Приділяється певна увага громадянському вихованню студентства, що виявляється у: 1) розробці концепцій громадянського виховання; 2) плануванні виховної роботи; 3) громадянській спрямованості викладання навчальних дисциплін; 4) наданні важливого значення у формуванні громадянських якостей позааудиторній роботі студентів; 5) методичній та практичній допомозі студентському активу в організації і функціонуванні студентського самоврядування, молодіжних громадських структур.

3.2. Методика експериментального дослідження

Методика експерименту. У процесі експериментального дослідження проводилась перевірка ефективності педагогічних умов та апробація моделі громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Важливими для розробки методики експериментального дослідження є методики представлені у дослідженнях проблем виховання у молодого покоління громадянських якостей, а саме у працях: В. Борисова «Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді» (2006), Т. Гавлітіної «Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного закладу освіти» (2007), П. Кендзьора «Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього закладу освіти (теорія і методика)» (2017), М. Михайліченка «Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу» (2007), А. Солодкої «Теоретико-методичні засади крос-культурної взаємодії учасників педагогічного процесу вищих навчальних закладів» (2016), А. Панчука «Громадянське виховання курсантів педагогічних університетів у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності» та ін.

Т. Гавлітіною визначено, що результатом національно-патріотичного виховання є національно-патріотична вихованість, яка забезпечується: цілеспрямованим процесом відображення української історії і національної культури у свідомості особистості (пізнавальний компонент); створенням умов безпосереднього переживання ставлення до національно-культурного, господарського життя та суспільно-громадських явищ, до інших людей, до себе самого та до своїх дій (почуттєвий компонент); виробленням потреби ціннісних ставлень та реальних дій особистості у розбудові національного життя і взаємодії з оточуючим світом (поведінковий компонент) [52, с. 16].

В. Борисовим [22] розроблено методику діагностики та моніторингу сформованості національної самосвідомості. Доведено, що дослідження національної самосвідомості особистості доцільно здійснювати на основі результатів діагностики, враховуючи наявні авто- та гетеро стереотипи. Принципи та прийоми розробки проєктивних тестів (зокрема методики «Асоціації») дозволяють використовувати їх у розробці авторської методики дослідження громадянської вихованості.

М. Михайліченком було визначено, що структурними компонентами громадянської компетентності є когнітивний, операційно-процесуальний, ціннісно-мотиваційний, особистісний [142, с. 12].

А. Панчуком досліджено рівень сформованості громадянськості курсантів, визначено її критерії (знання про громадянськість та її прояв; ставлення, ціннісні орієнтації; громадянська поведінка) та показники (усвідомлення сутності громадянськості та способів її прояву, знання історії і культури України; позитивне ставлення до громадянськості як якості особистості, інтерес до історії і культури українського народу, переживання його як особистісної цінності, прагнення залучатися до громадської діяльності; громадянська поведінка, активна участь у громадській діяльності) [161, с. 14].

Громадянське виховання майбутніх фахівців тісно пов'язане з професійною компетентністю, яка є якісною характеристикою рівня підготовленості фахівця до діяльності, об'єднує три основні компоненти: мотиваційний, який передбачає мотиви професійної діяльності, досягнення і саморозвитку; когнітивний, який передбачає продуктивні професійні знання та професійні здібності; діяльнісний, який передбачає розвиток проєктувальних, дослідницьких, організаційних умінь і професійно важливих якостей [219, с. 60].

Аналіз педагогічних досліджень показав, що у більшості випадків дослідники зосереджуються на методах національного виховання,

результативність виховного процесу визначається за рівнем громадянської компетентності та громадянськості, а вихованість науковцями досліджується за її компонентним складом. При цьому недостатньо уваги приділено дослідженню ефективності науково-методичного забезпечення громадянського виховання та методикам вивчення громадянської вихованості майбутніх фахівців, що негативно позначається на результатах теорії і практики розв'язання проблеми громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Уявлення сучасних науковців про теорію та методику виховання базуються на виокремленні когнітивної, афективної та комунікативно-дійової граней процесу виховання. Відповідно до цього в структурі громадянського виховання нами виокремлено мотиваційний, когнітивний, процесуальний та комунікативно-рефлексивний компоненти. Отже, методика експериментального дослідження громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку повинна забезпечувати визначення рівня сформованості цих компонентів.

Ефективність громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку перевірялась нами шляхом дослідно-експериментальної роботи на базі таких навчальних закладів: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, Національний університет цивільного захисту України (м. Харків), Вище професійне училище Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (м. Вінниця), Ліцей цивільного захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (м.Вінниця), Інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси). Педагогічним експериментом на різних етапах було охоплено 480 курсантів та 38 командирів підрозділів і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів.

З метою вивчення стану досліджуваної проблеми і перевірки

ефективності педагогічних умов громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку проводився педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний). У програмі дослідження було визначено такі завдання експериментальної роботи:

- аналіз стану громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладах вищої освіти;
- аналіз вхідного рівня громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку на початок експерименту;
- експериментальне впровадження педагогічних умов громадянського виховання у рамках підготовки бакалаврів – майбутніх офіцерів служби порятунку;
- зіставлення результатів контрольної та експериментальної груп для визначення динаміки громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку за її компонентами.

У плані експериментальної роботи було передбачено три етапи. *На першому етапі* (2012–2014 рр.) вивчався стан розробки окремої проблеми в її теоретичному аспекті у філософській, педагогічній, психологічній, навчально-методичній літературі. Було висунуто гіпотезу дослідження, сформульовано об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, визначено програму експериментальної роботи.

На другому етапі (2014–2015 рр.) здійснювався аналіз громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладах вищої освіти. Проводився констатувальний експеримент. Визначався рівень громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку.

На третьому етапі (2015–2017 рр.) проводились формувальний та контрольний експерименти. Розроблялась модель громадянського виховання. Під час формувального експерименту простежувались зміни стану громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку під впливом спеціально організованого навчально-виховного процесу. На цьому етапі

було проаналізовано та систематизовано отримані результати. Досягнуті результати експериментального дослідження оцінювались згідно із запропонованими критеріями та рівнями громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку. Формулювалися висновки, вносилися корективи у формулювання теоретичних понять і положень, систематизувався й узагальнювався дослідницький матеріал. Послідовність здійснення етапів сприяла накопиченню необхідних матеріалів, вдосконаленню громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

У констатувальному експерименті було проаналізовано стан практики громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку та рівень їх громадянської вихованості. Для вивчення стану досліджуваної проблеми були використані такі методи збору інформації: вивчення документації, бесіди, анкетування, тестування, педагогічне спостереження, аналіз продуктів діяльності курсантів.

Під час аналізу документації проводилося опрацювання стандартів професійної підготовки майбутніх офіцерів служби порятунку, нормативних документів, навчальних та робочих планів, програм, методичних матеріалів тощо. Нами було проаналізовано ступінь реалізації вимог нормативних документів: «Концепція громадянського виховання в умовах становлення української державності», «Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді», «Заходи щодо реалізації концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» (Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641), Настанова з організації соціально-гуманітарної роботи з особами рядового і начальницького складу та працівниками органів і підрозділів цивільного захисту (Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 06.03.2008 N 177), постанова «Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення,

формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» (постанова Кабінету Міністрів України №1697 від 15 вересня 1999 р.), «Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» (Указ Президента України №212/2012).

Стан практики громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку досліджувався на основі цілісного підходу до організації і перебігу громадянського виховання. Ми аналізували наукове і навчально-методичне забезпечення громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку: освітньо-професійні програми підготовки майбутніх офіцерів служби порятунку, робочі навчальні програми, навчально-методичні матеріали, підручники тощо.

У процесі експериментальної роботи ми вивчали:

- вимоги державного стандарту вищої освіти підготовки майбутніх офіцерів служби порятунку (спеціальність «261 Пожежна безпека»).
- обсяг та зміст дисциплін суспільно-гуманітарного циклу;
- навчальні програми варіативного складника змісту освіти;
- програми тематичних виховних заходів;
- програми відвідування визначних історичних місць та ознайомлення з пам'ятками української історії та культури.

У процесі експериментальної роботи ми вивчали найбільш поширені форми громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, зокрема:

- освітньо-просвітницьку роботу, яка передбачає відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України, включно з проведенням фотовиставок, організацією музейних експозицій, проведенням дискусій, «круглих столів» із застосуванням регіональних

традицій, свідчень усної історії національно-визвольної боротьби українського народу;

- участь майбутніх офіцерів служби порятунку у всеукраїнських конкурсах та фестивалях (наприклад, з відзначення Дня української писемності та мови);

- проведення лекцій, бесід, виховних заходів із метою утвердження у свідомості майбутніх офіцерів служби порятунку переконань про єдність і соборність України;

- укомплектованість бібліотек освітніх закладів літературою, спрямованою на громадянське виховання.

Авторська програма експерименту передбачала вивчення громадянської вихованості на основі її компонентного складу та критеріїв. Було виокремлено мотиваційний, знаннєвий, ціннісний, ситуативний та рефлексивний компоненти, відображених у громадянській вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку. Під час практичної реалізації компоненти набули критеріальних ознак.

Програма експерименту передбачала застосування сукупності методів дослідження, одержання даних з різних джерел (самооцінка, анкетування різного типу, оцінки експертів, робота з діловою документацією, спостереження, бесіди), їхню математичну обробку та узагальнення.

У процесі експериментального дослідження було встановлено: ставлення майбутніх офіцерів служби порятунку та викладачів і вихователів до громадянського виховання;

- оцінку громадянських знань майбутніх офіцерів служби порятунку;

- думки майбутніх офіцерів служби порятунку та експертів щодо необхідності знань про компоненти громадянського виховання;

- залежність рівня громадянської вихованості майбутніх

офіцерів служби порятунку від науково-методичного забезпечення громадянського виховання у закладі вищої освіти.

У процесі експерименту рівень громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку ми досліджували за такими проявами: якості громадянина-патріота; якості громадянина-професіонала; якості майбутнього офіцера, громадянська самосвідомість. Методика передбачала дослідження комплексу визначених громадянських якостей за рівнями сформованості громадянської вихованості:

У процесі експериментальної роботи ми здійснювали моніторинг рівня громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку. Відповідно до теоретичного обґрунтування методики та процедури дослідження було розроблено методичну карту експериментального дослідження (табл..3.1).

Таблиця 3.1

Методична карта експериментального дослідження

Критерії	Показники	Методики діагностики
<i>Когнітивний</i>	Рівень громадянських знань: професійних, етичних, політичних, правових, соціологічних, економічних, історичних знань. Досвід застосування громадянських знань, умінь і навичок у практиці	Тестування Анкетування Модульний контроль Контрольні зрізи Підсумкова атестація
<i>Ціннісно-змістовий</i>	Рівень сформованості громадянських поглядів, переконань, почуттів, ціннісних орієнтацій, ставлення, громадянської свідомості, самооцінки, рефлексивної позиції	Анкетування Методика незакінчених речень Методика дослідження ціннісних орієнтацій Методика діагностики самоактуалізації особистості
<i>Поведінково-</i>	Активність, громадянська	Анкетування

<i>діяльнісний</i>	позиція, поведінка, громадянські відповідальність, захищати інтереси виконувати обов'язок, особисті інтереси	громадянська мотивовані вчинки, готовність Батьківщини, професійний підпорядковувати суспільним.	Експертне оцінювання Самооцінювання Взаємооцінювання
--------------------	--	--	--

Для визначення рівня громадянського виховання під час вивчення нормативних дисциплін курсантам було запропоновано написати есе на тему «Як впливає вивчення навчальних дисциплін на громадянське виховання». Есе – це твір невеликого обсягу і вільної композиції, що виражає індивідуальні враження та міркування з конкретного приводу чи питання. Він поєднує підкреслено індивідуальну позицію автора. Деякі ознаки есе:

- наявність конкретної теми або питання. Твір, присвячений аналізу широкого кола проблем, за визначенням не може бути виконано в цьому жанрі;
- вираз індивідуальних вражень і думок з конкретного приводу чи питання;
- як правило, передбачає нове, суб'єктивно забарвлене слово;
- в змісті есе оцінюється, в першу чергу, особистість автора – його світогляд, думки і почуття.

Курсантам запропоновано написати усе за такою структурою: думки автора з проблеми громадянського виховання під час вчення нормативних дисциплін викладаються у формі коротких тез (Т); думка повинна бути підкріплена доказами, тому за тезою слідує аргументи (А). Аргументи – це факти, явища суспільного життя, події, життєві ситуації і життєвий досвід, наукові докази, посилання на думку вчених та ін. Рекомендується наводити один-два аргументи на користь кожної тези. Таким чином, есе

мали кільцеву структуру (кількість тез і аргументів залежить від кількості охарактеризованих навчальних дисциплін). Рейтинг важливості нормативних дисциплін у громадянському вихованні майбутніх офіцерів служби порятунку визначався на основі якісного та кількісного аналізу тез та аргументів.

Шляхом анкетування ми визначали рівень сформованості морально-духовних, патріотичних, етичних якостей та рівень громадянської активності. У дослідженні рівня громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку (відповідно до показників) ми розробили питання, які дали можливість курсантам скласти уявлення про себе як про громадянина та професіонала. Самооцінка громадянських якостей майбутніх офіцерів служби порятунку проводилася шляхом анкетування (див.Додаток В). Під час анкетування була використана методика порівняння відповідей респондентів (викладачів та курсантів). Однакові питання ставилися курсантам різних курсів. Оскільки дослідження проводилося протягом декількох років, це дало можливість узагальнити і усереднити результати та виявити їх зміни з часом.

Таблиця 3.2

Анкета визначення рівня громадянської вихованості

<i>Критерій</i>	<i>Питання в анкеті</i>
Когнітивний	<p>Чи є у вас потреба у періодичному поповненні громадянських знань?</p> <p>Чи знаєте ви свої громадянські права і обов'язки?</p> <p>Чи усвідомленим є ваш професійний вибір?</p> <p>Чи переконані ви у громадянській справедливості?</p> <p>Чи позитивно ви ставитеся до громадянського виховання у закладі освіти?</p>
Ціннісно-змістовий	<p>Чи маєте ви власні погляди на громадянське виховання?</p> <p>Чи усвідомлюєте ви необхідність дотримання громадянських норм?</p> <p>Чи впевнені ви, що громадянське виховання сприятиме вашому розвитку?</p> <p>Чи переконливо ви аргументуєте особисту громадянську позицію?</p>
Поведінково-діяльний	<p>Чи визнаєте ви органи курсантського самоврядування?</p> <p>Чи критично ви оцінює вчинки людей?</p> <p>Чи співчуваєте ви іншим у складних ситуаціях та бажаєте надавати їм допомогу?</p> <p>Починаючи роботу, я сподіваюся на успіх.</p> <p>Якщо мені хочуть доручити яке-небудь громадянське доручення, то я спробую знайти поважну причину і відмовитися.</p> <p>При зустрічі з труднощами я шукаю способи їх подолання.</p> <p>Для мене дуже важливо робити свою справу якомога краще, навіть якщо через це у мене виникають непорозуміння.</p> <p>Я часто відчуваю сумнів в успіху при виконанні будь-якої справи.</p> <p>При невдачі я відмовляюся від поставленої цілі.</p> <p>Якщо у мене виникає якесь бажання, я обов'язково прагну його здійснити.</p> <p>Якщо я не виконав якесь завдання, я не переживаю.</p>

Під час дослідження рівня громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку використовувалось декілька видів тестів. Психодіагностичні тести – стандартизовані діагностичні методики, які призначені для встановлення кількісних і якісних індивідуально-психологічних відмінностей. Тести досягнень – тип методик, що спрямовані на оцінювання досягнення рівня сформованості певної компетентності. Критеріально-орієнтовані тести – тести для визначення рівня індивідуальних досягнень щодо певного критерію на основі логіко-функціонального аналізу змісту завдань. Як критерій (або об'єктивний еталон) звичайно розглядаються конкретні знання, уміння, навички, необхідні для успішного виконання того чи іншого завдання діяльності. Тести ситуаційні складаються з цілеспрямованого набору тестових завдань, призначених для оцінювання рівня сформованості знань щодо орієнтовних основ дій, які є адекватними діяльності вирішення проблемних ситуацій, що властиві майбутній діяльності (соціальной, виробничій) майбутніх офіцерів служби порятунку.

Показовим у дослідженні став тест для визначення рівня сформованості громадянських якостей. Якості оцінювались парами, наприклад: турбота про державну мову, підвищення її престижу – байдуже або негативне ставлення до державної мови; повага до національних традицій – скептицизм, неповага до національних традицій; громадянська активність – громадянська ригідність. У роботі з тестом користувалися шкалою, в якій якості оцінюються за 5- бальною системою. При цьому врахувати, що 4 бали – максимальний рівень даної якості, 3 – високий, 2 – достатній, 1 – середній, 0 – низький (можливо відсутність якості і присутність протилежної, антигромадянської якості).

Ціннісне ставлення майбутніх офіцерів служби порятунку до професійної діяльності вивчалось за допомогою модифікованого варіанту проєктивної методики незавершених речень, які стимулювали

досліджуваних виявити ставлення до окремих аспектів громадянського виховання. Курсантам пропонувалося завершити 20 речень за досить короткий проміжок часу. Аналіз результатів був спрямований на виявлення особливостей громадянського виховання у закладі вищої освіти загалом.

Дослідження термінальних та інструментальних цінностей ми проводили за допомогою методики дослідження ціннісних орієнтацій О.Пехоти. Методика передбачає визначення цілей, яких необхідно домогтися (цінності-цілі), та конкретних якостей особистості, які потрібно використовувати для їхнього досягнення (цінності-засоби).

До участі у *формульовальному етапі експерименту* було залучено 150 осіб (курсанти 1-4 курсів експериментальних навчальних закладів).

На другому (формульовальному) етапі проведення експериментальної роботи було здійснено такі кроки:

1. Поділ учасників експерименту на контрольну та експериментальну групи.
2. Визначення вхідного рівня громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку (анкета, тести).
3. Вплив активних чинників, що сприяють громадянському вихованню майбутніх офіцерів служби порятунку в експериментальних групах (ЕГ).
4. Дослідження та порівняння показників контрольної та експериментальної груп щодо рівня громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку.
5. Здійснення обробки та аналізу результатів експерименту.

У процесі експериментального дослідження було обґрунтовано вибір груп учасників формульовальної стадії експерименту. Перевірку однорідності контрольної та експериментальної груп здійснювали з використанням *t*-критерію студента. Перевірка нуль-гіпотези (H_0) засвідчила відсутність значних розбіжностей між вибірками для рівня достовірності 0,05

(вірогідність 5%). Отриманий розподіл генеральної вибірки дозволив нам визначити склад експериментальних та контрольних груп, щоб забезпечити достовірність та валідність експериментальної роботи. Розподіл результатів навчання курсантів контрольних та експериментальних груп наведено у табл.3.3.

Таблиця 3.3

Розподіл результатів навчання курсантів контрольних та експериментальних груп

	<i>Ріве нь</i>	<i>Високий</i>		<i>Достат ній</i>		<i>Середній</i>				<i>Початко- вий</i>	
	ECTS	A		B		C		D		E	
	Бали	90 – 100		82-89		74-81		64-73		60-63	
	Курса нтів	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
ЕГ	150	17	11,3	40	26,7	43	28,7	39	26,0	11	7,3
КГ	150	16	10,7	44	29,3	47	31,3	35	23,3	8	5,3

Таким чином, контрольна та експериментальна групи є рівноцінними.

3.3. Аналіз результатів експериментального дослідження громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку

Констатувальна частина експериментального дослідження реалізувалася відповідно до такого плану: ставлення майбутніх офіцерів служби порятунку та викладачів і вихователів до громадянського виховання; оцінювання громадянських знань майбутніх офіцерів служби порятунку; дослідження думки майбутніх офіцерів служби порятунку та експертів щодо необхідності знань про компоненти громадянського

виховання; дослідження залежності рівня громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку від кількості виховних справ.

Державними стандартами вищої освіти України за спеціальністю «Пожежна безпека» визначено професійне призначення і умови використання випускників вищих навчальних закладів даної спеціальності та освітнього ступеня у вигляді переліку виробничих функцій, завдань та якостей особистості. Якості випускника закладу вищої освіти – це цілісна сукупність характеристик особистості, що визначає зміст соціально значущих і професійно важливих властивостей особи, яка закінчує заклад вищої освіти, та проявляється як рівень сформованості компетентності.

Загальні вимоги до властивостей і якостей випускників закладу вищої освіти як соціальних особистостей подаються у вигляді переліків компетенцій щодо вирішення певних проблем та завдань соціальної діяльності, інструментальних, загальнонаукових і професійних компетенцій. До соціально-особистісних компетенцій майбутніх офіцерів служби порятунку належать такі: розуміння та сприйняття етичних норм поведінки (принципи професійної етики); розуміння необхідності та дотримання норм здорового способу життя; здатність учитися; здатність до критики й самокритики; креативність, здатність до системного мислення; адаптивність; комунікабельність; наполегливість у досягненні мети; турбота про якість виконуваної роботи; толерантність.

Тому на початку дослідження ми проводили опитування педагогів і курсантів щодо ранжування соціально-особистісних компетенцій майбутніх офіцерів служби порятунку. Для цього педагоги і курсанти розташовували соціально-особистісні компетенції за рангом їх важливості для громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку (ранг спадає від 1 до 10) (табл.3.4).

Таблиця 3.4

Важливість соціально-особистісних компетенцій для громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку

<i>№</i>	<i>Соціально-особистісні компетенції</i>	<i>Педагоги</i>	<i>Курсанти</i>
1.	Розуміння та сприйняття етичних норм поведінки (принципи професійної етики)	1	1
2.	Розуміння необхідності та дотримання норм здорового способу життя	10	3
3.	Здатність навчатися	5	10
4.	Здатність до критики й самокритики	3	6
5.	Креативність, здатність до системного мислення	2	4
6.	Адаптивність	7	7
7.	Комунікабельність	8	9
8.	Наполегливість у досягненні мети	6	5
9.	Турбота про якість виконуваної роботи	4	2
10.	Толерантність	10	8

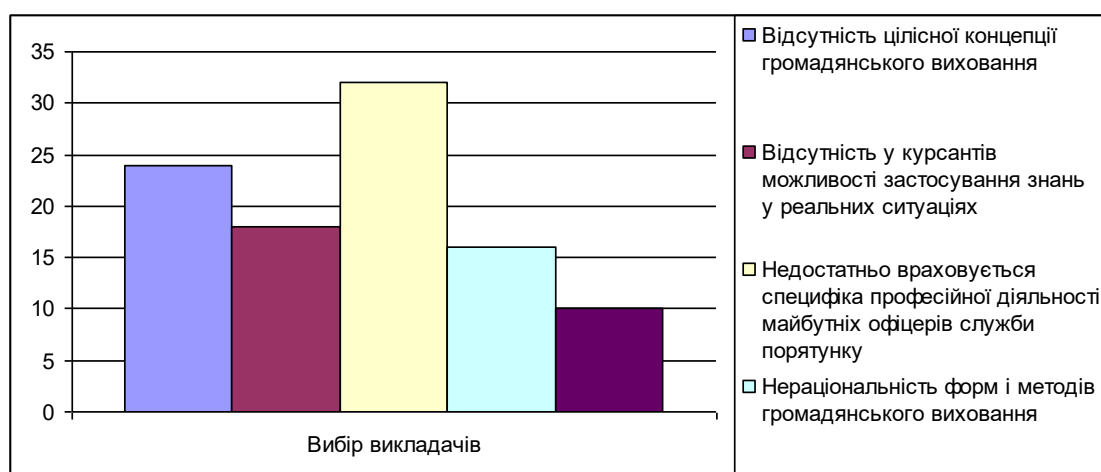
Аналіз освітньо-професійних програм дозволив виділити типові завдання професійної діяльності та уміння, якими повинні володіти майбутні офіцери служби порятунку (табл.3.5.).

Таблиця 3.5

**Типові завдання професійної діяльності та уміння майбутніх
офіцерів служби порятунку**

<i>Типові завдання діяльності</i>	<i>Уміння майбутніх офіцерів служби порятунку</i>
Враховувати суспільні відносини при здійсненні діяльності	на основі аналізу державних нормативно-правових документів, довідників, сучасної політичної літератури та періодичних видань, використовуючи ознаки та критерії класифікації політичної влади, визначати форми та типи влади в конкретній державі, визначати власну ідеологічну орієнтацію;
Враховувати політичні переконання при здійсненні діяльності	на основі аналізу результатів самоспостережень, використовуючи ознаки конкретної ідеології, встановлювати власні політичні переконання;
Враховувати процеси соціально-політичної історії України при здійсненні діяльності	аналізуючи сучасні документи та історичні матеріали, що відтворюють закономірності попереднього життя українського народу, визначати особливості сучасного соціально-політичного розвитку українського суспільства та його перспективу;
Враховувати релігійні переконання	використовуючи ознаки конкретної релігійної доктрини, визначати власні релігійні переконання;
Враховувати моральні переконання та смакові уподобання при здійсненні безпечної та ефективної діяльності	з урахуванням визначених моральних переконань та смакових уподобань знаходити компромісні рішення при здійсненні спільної діяльності.
Поєднувати теоретичні та практичні аспекти культури в процесі діяльності людини та суспільства	з урахуванням визначеного місця окремих соціально-культурних елементів у культурному контексті інтегрувати власну діяльність у культурне оточення.

Опитування викладачів щодо труднощів громадянського виховання під час освоєння майбутніми офіцерами служби порятунку типових завдань професійної діяльності. Аналіз даних діаграми свідчить, що 24 викладачі скаржаться на відсутність цілісної концепції громадянського виховання, а 32 педагоги вважають, що у нормативному змісті курсу недостатньо врахована специфіка професійної діяльності майбутніх офіцерів служби порятунку. Нераціональність форм і методів громадянського виховання як недолік вважають 16 викладачів (хоча його можна виправити удосконаленням методики викладання). Тільки 18 викладачів вважають проблемою відсутність у курсантів можливості застосування знань у реальних ситуаціях.

Рис.3.1. Результати опитування викладачів щодо труднощів громадянського виховання

Під час опитування викладачів і курсантів ми з'ясували укомплектованість бібліотек освітніх закладів літературою, спрямованою на громадянське виховання. Більшість викладачів та курсантів вважають укомплектованість бібліотек задовільною, але висловлюють побажання поповнити фонди власними розробками.

Соціально-особистісні компетенції передбачені під час освоєння таких нормативних дисциплін: психологія, соціологія, політологія, українська мова (за професійним спрямуванням), правознавство, історія України,

філософія, релігієзнавство, педагогіка, етика і естетика, історія української культури, фізичне виховання. Аналіз посібників, навчальних планів і програм цих дисциплін [17; 24; 27; 55; 74; 76; 92; 110; 132; 133, 138; 143; 144; 146; 168; 190; 205; 217; 220] дозволив виділити теми, важливі для громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку. Наприклад:

Формування української державності.

Влада в Україні.

Людина й суспільство.

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина.

Основні закономірності, суть і наслідки етапів і процесів українського державотворення.

Історія формування та діяльності громадських, культурологічних, освітніх, політичних організацій українського народу.

Практичний спосіб людського буття в природному, соціальному та культурному просторі.

Релігійні конфесії та напрямки в Україні.

Діяльнісний підхід у культурології.

Культурний простір та зв'язки.

Динаміка соціальної структури суспільства.

Соціально-політичні процеси у суспільстві.

Етико-естетичні імперативи в природному та соціально-культурному просторах.

Для визначення впливу вивчення навчальних дисциплін на громадянське виховання курсантам було запропоновано написати есе. Під час якісного аналізу есе щодо ролі навчальних дисциплін у громадянському вихованні знаковими стали такі твердження:

Історія України. «...Вивчення «Історії України» закладає підвалини історичних уявлень майбутніх громадян про давнє минуле власне

українського народу, його мови, культури, ментальних рис характеру, державно-політичного життя як невід'ємної складової формування європейської цивілізації». «...У духовному і політичному житті кожного народу є події й роки, які назавжди входять у його історію, свідомість, визначають характер буття, місце і роль у світових цивілізаційних процесах». «...В історії України чимало подій, що перед усім світом засвідчили прагнення українського народу до вільного, щасливого, заможного життя. Як свідчить історія, із тисяч народів і народностей світу лише 200 виросли в нації – створили свої держави й домоглися визнання світової спільноти, серед них – Україна». «Історія України – це не тільки події, а й історичні постаті українських князів, козацтва, видатних гетьманів Б.Хмельницького, І.Мазепи, П.Орлика; всього українського народу та його видатних представників – Т.Шевченка, В.Винниченка, М.Міхновського, М.Грушевського, С.Петлюри, С.Бандери та багатьох інших. Вони демонструють національну гідність нашого народу, його прагнення мати власну державу».

Українська мова (за професійним спрямуванням). «...Пріоритетним завданням «Української мови» є руйнування стереотипу неповноцінності української мови, який упродовж попередніх поколінь з різних ідеологічних причин насаджувався в свідомості українців», «...Українську мову необхідно сприймати як сучасну, європейську, багату, культурну, розвинену», «Потрібно демонструвати повноправність і спроможність нашої мови в усіх сферах життя».

Фізичне виховання. «...Застосування під час фізичного виховання народних ігор, розваг, естафет, козацьких забав, спортивних ігор сприяє вихованню патріотичних почуттів, моральних та фізичних якостей, формує свідомого громадянина України».

Політологія. «Особливого значення в сучасних умовах набуває так звана соціальна держава. Соціальна держава – держава, що прагне до

забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, а в ідеалі – приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості».

Рейтинг важливості нормативних дисциплін у громадянському вихованні майбутніх офіцерів служби порятунку визначався на основі кількісного аналізу тез та аргументів (табл.3.6.).

Таблиця 3.6.

Рейтинг важливості нормативних дисциплін у громадянському вихованні майбутніх офіцерів служби порятунку

<i>Навчальна дисципліна</i>	<i>Кількість аргументів щодо громадянського виховання</i>
Історія України	356
Українська мова (за професійним спрямуванням)	232
Історія української культури	187
Політологія	124
Психологія	102
Соціологія	81
Правознавство	57
Фізичне виховання	29
Релігієзнавство	25
Філософія	18
Етика й естетика	15

Громадянську активність майбутніх офіцерів служби порятунку ми досліджували на основі їх участі у соціально-гуманітарній роботі закладу освіти (табл.3.7).

Таблиця 3.7

Участь майбутніх офіцерів служби порятунку у соціально-гуманітарній роботі закладу освіти

<i>Заходи</i>	<i>Участь курсантів (у %)</i>			
	<i>Постійно</i>	<i>Залежно від ситуації</i>	<i>Рідко</i>	<i>Ніколи</i>
Святкові концерти та вечори	44	40	15	1
Підготовка та проведення конкурсів	23	39	36	2
Диспути та інформаційні години за тематикою визначних подій українського державотворення, суспільно-політичного життя	75	15	10	0
Секції, тренування, спортивні свята та змагання	30	39	26	5
Культпоходи та екскурсії	28	33	39	0
Зустрічі з визначними особистостями	56	33	11	0
Цикли лекцій та лекторії	71	17	12	0
Гуртки художньої самодіяльності	24	43	25	8
Волонтерська допомога інвалідам і ветеранам	17	27	52	3
Науково-практичні конференції	11	28	61	0
Літературні та мистецькі фестивалі	9	45	46	0
Висвітлення діяльності в ЗМІ	4	12	52	30

За допомогою анкетування ми визначали ставлення майбутніх офіцерів служби порятунку до громадянських якостей. Результати дослідження наведені у табл. 3.8.

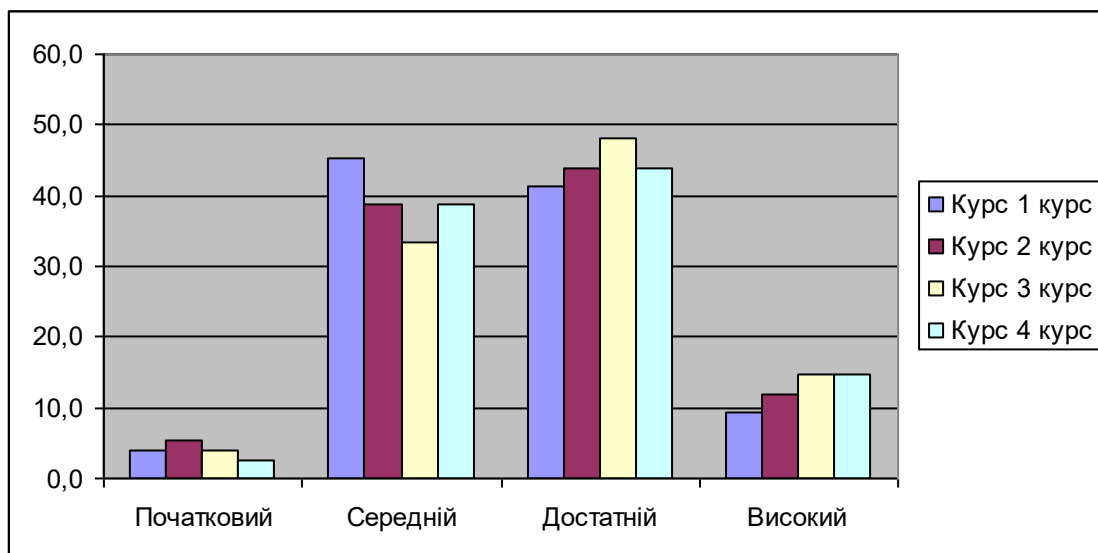
Таблиця 3.8

Ставлення майбутніх офіцерів служби порятунку до громадянських якостей

Якості	<i>Ставлення майбутніх офіцерів служби порятунку, %</i>		
	<i>Позитивне</i>	<i>Нейтральне</i>	<i>Негативне</i>
Ставлення до громадянського виховання	45,3	16,0	38,6
Турбота про державну мову	53,3	15,0	32,0
Повага до національних традицій	47,3	8,0	44,6
Громадянська активність	50,6	28,0	21,3
Бажання самопізнання	25,3	52,0	22,6
Бажання саморозвитку	34,0	48,6	17,3

Таким чином, стан громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку ми досліджували шляхом проведення анкетування, тестування, опитування, бесід, спостережень тощо.

З метою визначення рівня громадянських знань розроблялися спеціальні тести. Результати дослідження представлені на рис.3.2.

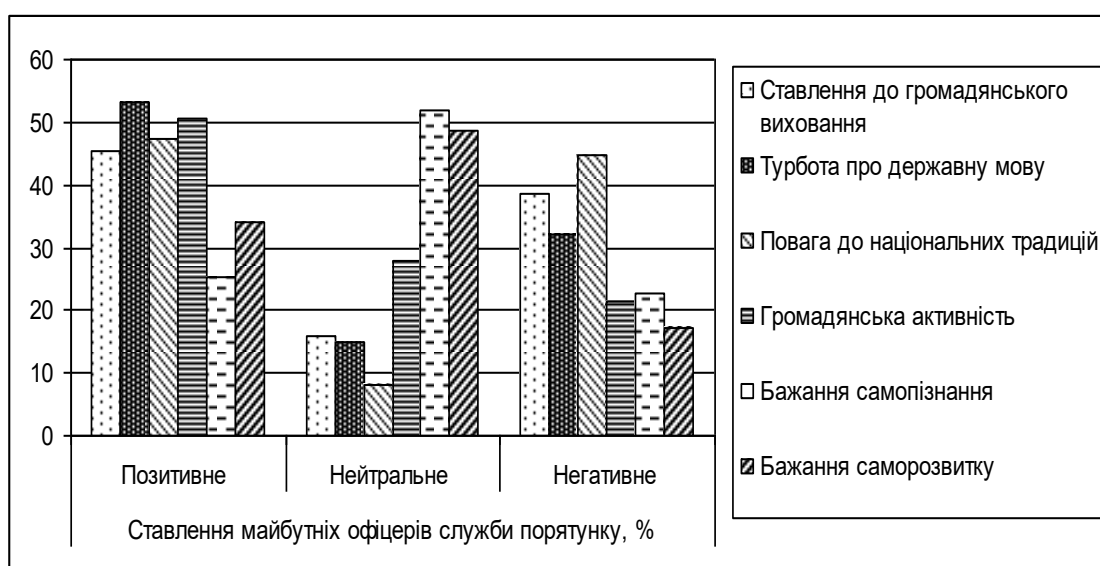

Рис.3.2. Рівень громадянських знань майбутніх офіцерів служби порятунку

Як засвідчили узагальнені результати дослідження рівня громадянських знань за результатами тестів, на першому курсі досить малий відсоток курсантів було віднесено до групи з високим рівнем громадянських знань (9,3%). На другому курсі кількість курсантів з високим рівнем громадянських знань зростає (до 12,0 %), що є результатом, на нашу думку, виховного впливу під час вивчення нормативних дисциплін «Історія України», «Історія української культури» та «Українська мова (за професійним спрямуванням)». На наступних курсах кількість курсантів з високим рівнем громадянських знань практично не змінюється (3 курс – 14,7%; 4 курс – 14,7%). Відсоток курсантів з низьким рівнем громадянських знань на всіх курсах є практично однаковим (1 курс – 4,0%; 2 курс – 5,3%; 3 курс – 4,0%; 4 курс – 2,7%), що свідчить про відсутність негативного впливу та зумовлено відповідним розподілом.

Бесіди з учасниками навчально-виховного процесу показали, що для курсантів з низьким рівнем громадянських знань характерним є негативне або індиферентне ставлення до участі у соціально-гуманітарній роботі закладу освіти.

На основі досліджень, проведених у рамках констатувального експерименту, були зроблені такі висновки. Аналіз рівня результату навчання з суспільно-гуманітарних дисциплін, що формують громадянські знання, показав, що більшість курсантів (62,3%) мають середній рівень громадянських знань і, як наслідок, низький рівень застосування цих знань у реальних ситуаціях громадянського виховання. Результати опитування показали, що лише 45,3% позитивно ставляться до громадянського виховання (рис.3.3).

Рис.3.3. Ставлення майбутніх офіцерів служби порятунку до громадянських якостей

На основі досліджень, проведених у рамках констатувального експерименту, були зроблені висновки про те, що важливими для громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку є секції, гуртки, екскурсії, тренування тощо.

Формувальний експеримент. У процесі формувального етапу експерименту ми перевіряли ефективність педагогічних умов та апробували модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку. Реалізація педагогічних умов відбувалася шляхом конструювання змісту

громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку з урахуванням специфіки професійної діяльності; розробки концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку; реалізації форм і методів громадянського виховання на основі інтегративного підходу.

У формувальному експерименті активними педагогічними чинниками були: розробка та впровадження інтегративно-цільової програми громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, вивчення курсантами експериментальних груп вибіркових дисциплін і тем громадянського спрямування; активізація громадської роботи курсантів експериментальних груп в органах курсантського та студентського самоврядування; використання ефективних форм і методів громадянського виховання, розробка науково-методичного забезпечення громадянського виховання.

З метою впровадження концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку було внесено зміни у план соціально-гуманітарної роботи. Згідно з наказом МНС України від 06.03.2008р. № 177 «Про затвердження Настанови з соціально-гуманітарної роботи з особами рядового і начальницького складу та працівників органів і підрозділів цивільного захисту» та з метою підвищення рівня громадянського виховання організувати та провести заходи з утвердження особистості як найвищої соціальної цінності, впровадження гуманістичних взаємовідносин в інституті, формування світогляду та життєвої позиції курсантів та студентів, найповнішого розкриття здібностей в інтересах гармонійного розвитку як громадян-патріотів, так і високопрофесійних спеціалістів (табл.3.9). Відвідування занять курсантами ЕГ було обов'язкове, а курсантами КГ – за бажанням.

Таблиця 3.9

Витяг з плану соціально-гуманітарної роботи ЗВО

РОБОТА З ПЕРСОНАЛОМ
Курс занять з гуманітарної підготовки на теми:
Основні положення Концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.
Гуманітарна політика держави – направленість на європейську людиноцентричну систему цінностей. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики».
Законодавче та нормативно-правове регулювання порядку проходження служби в органах та підрозділах ДСНС України.
Дисциплінарний статут служби цивільного захисту. Сутність службової дисципліни, права та обов'язки осіб рядового і начальницького складу органів та підрозділів цивільного захисту щодо її додержання, види заохочення та дисциплінарних стягнень і порядок їх застосування.
Вивчення основних положень Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», відповідних статей Кодексу України про адміністративні правопорушення та статей Кримінального кодексу України, які стосуються злочинів у сфері службової діяльності.
Історія української державності: витоки і етапи становлення. Українська культура: історія і сучасність.

З метою вивчення курсантами експериментальних груп дисциплін громадянського спрямування їм було запропоновано теми громадянського спрямування до вибіркового курсів: «Культура ділового спілкування», «Риторика», «Українська мова та культура», «Професійна етика та службовий етикет».

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Культура ділового спілкування» є система науково-практичних засад комунікативної взаємодії

під час ділового спілкування. Основні завдання курсу: розширити комунікаційний потенціал; вчити виховувати культуру професійного спілкування з урахуванням двох аспектів: підвищення загальномовної культури майбутніх спеціалістів та їх особистої поведінкової культури; виробити навички ефективної ділової взаємодії; сприяти збагаченню словникового запасу; активізувати й поглибити знання з лексики, граматики, орфографії та пунктуації; формувати уміння самостійно здобувати і застосовувати знання, користуватися спеціальною та довідковою літературою; правильно використовувати мовні засоби для усного та письмового творення, фіксації чи передачі інформації у різних комунікативних ситуаціях.

Предметом вивчення «Риторики» є технологія творення тексту інформаційного повідомлення та науково-практичні засади риторико-комунікативної діяльності. Мета курсу – сформувати ораторську особистість висококваліфікованого спеціаліста, поглибивши у курсантів і студентів уміння і навички аналізувати, створювати та виголошувати тексти різного типу відповідно до мети, призначення й умов ділового та приватного спілкування. Основні завдання курсу: формувати уміння і навички публічного та ділового мовлення, мовно-поведінкова підготовка до професійних комунікативних потреб, зокрема профілактичної, масово-роз'яснювальної роботи.

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Українська мова та культура» є закономірності виникнення та розвиток української мови та культури на різних етапах вітчизняної історії, українська мова як система, зокрема офіційно-діловий стиль і особливості його вживання у професійному мовленні. Міждисциплінарні зв'язки: «Історія України», «Філософія», «Психологія», «Соціологія». Завдання курсу: ознайомити курсантів із закономірностями виникнення та джерелами формування української культури, особливостями її розвитку на різних етапах історії

України, з'ясувати сутнісні ознаки духовної культури нашого народу, її гуманістичну спрямованість, відкритість перед культурами інших народів, глибокий демократизм, творчий характер. Навчити курсантів вільно оперувати сучасними концептами історичної культурології та широким фактологічним матеріалом.

Програма вивчення вибіркової навчальної дисципліни «Професійна етика та службовий етикет» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалавра спеціальності «Пожежна безпека». Предметом вивчення навчальної дисципліни є основні моральні норми та правила поведінки фахівця в системі ДСНС, без яких неможлива його професійна діяльність. Міждисциплінарні зв'язки: «Етика», «Естетика», «Психологія», «Управління персоналом», «Культурологія», «Філософія», «Політологія», «Історія», «Логіка», «Релігієзнавство», «Етнофілософія», «Риторика», «Конфліктологія». Метою курсу є розкриття змісту основних моральних категорій і норм поведінки, без яких неможлива професійна діяльність працівника ДСНС; ознайомлення курсантів та студентів з засадами морально-етичного виховання, особливостями професійної дисципліни, відповідальності та етикету; виховання високодуховних, патріотично спрямованих та інтелігентних фахівців. Завданням курсу є: розгляд основних аспектів та категорій професійної етики; розкриття внутрішніх екзистенціальних аспектів моральності, питань добра і зла, совісті, честі і гідності, відповідальності, професійного обов'язку, сенсу життя, щастя; аналіз морально-професійної та емоційної культури працівника ДСНС; розкриття етапів морального виховання особистості, таких основоположних понять професійної етики, як моральні риси, моральний вчинок, моральна відповідальність, дисципліна та дисциплінованість; формування у майбутніх працівників пожежно-рятувальної служби рис інтелігентності, виховання духовності та патріотизму; виховання працівника ДСНС на основі взірців та еталонів

зразкової поведінки у найрізноманітніших етикетних ситуаціях як на службі, так і поза її межами; ознайомлення з найголовнішими правилами службового та позаслужбового етикету.

Після вивчення вибіркового дисциплін ми досліджували рівень громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку за когнітивним критерієм. З цією метою ми використовували критеріально-орієнтовані тести для визначення рівня індивідуальних досягнень.

Дослідження показало, що активні чинники позитивно вплинули на рівень громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку за когнітивним критерієм. Після завершення експерименту в експериментальній групі відбулися позитивні зрушення: зросла кількість курсантів, які характеризувалися високим рівнем (10,7% – до експерименту і 46,0% – після його завершення), зменшилася чисельність курсантів, які належали до достатнього рівня громадянської вихованості (43,3% – до експерименту і 9,3% – після його завершення).

У контрольній групі також спостерігаються подібні тенденції (причина – зростання загального рівня сформованості професійних уявлень та професійних якостей майбутніх фахівців з вищою освітою), хоча показники дещо гірші (11,3% – до експерименту і 32,7% – після його завершення); причина – відсутність активного чинника впливу.

З метою забезпечення роботи з курсантами та студентами, формування та розвиток у них особистої відповідальності за свідоме виконання вимог Конституції та законів України, вірності Присязі, почуття патріотизму, державного світогляду, високої духовної культури, засвоєння морально-етичних норм поведінки та психологічної готовності до виконання завдань за призначенням проводились заходи з інформаційно-пропагандистського забезпечення відповідно до вимог Положення про інформаційно-пропагандистське забезпечення роботи з особами рядового і

начальницького складу та працівниками органів і підрозділів цивільного захисту.

За участю курсантів ЕГ були організовані та проведені інформаційні години за тематикою визначних подій українського державотворення, суспільно-політичного життя в Україні:

- Організація закарпатської молоді – Українська Національна Оборона (1938);
- «Сторінками українського кіно» (до Дня українського кіно);
- 150 років українському історичу, громадському та політичному діячу Михайлу Грушевському;
- «Старість наших батьків – це наша старість» (до Міжнародного дня людей похилого віку);
- Публіцистика Івана Багряного: концепції протиріч чи ідеї боротьби (до дня народження Івана Багряного);
- «Гетьман Пилип Орлик та його Конституція» (до 344 роковин з дня смерті Пилипа Орлика);
- Покрови пресвятої Богородиці ;
- День заснування УПА;
- «Вітчизна слави й доблесті край» (до Дня захисника Вітчизни);
- Утворення Української держави на українських етнічних землях у складі Австро-Угорщини (1918);
- «Листопадовий чин – утворення Західноукраїнської Народної Республіки»;
- «Маркіян Шашкевич: пам'ять і сьогодення» (до 205-ї річниці з дня народження Маркіяна Шашкевича);
- «Князь Дмитро Байда-Вишневецький – засновник Запорізької Січі, оборонець Європи»;
- «Мова – ДНК нації» (до Дня української писемності і мови);

- «Оптимізм, любов до природи, м'який гумор як риси індивідуального почерку Остапа Вишні» (до 127-ї річниці з дня народження Остапа Вишні);
- «Керманич політичного життя народу до останньої хвилини» (157 років тому народився Кость Левицький);
- «Герої нашого часу» (до Дня Революції гідності);
- «Роль в історії України Григорія Квітки-Основ'яненка» (до 238-ї річниці з дня народження);
- «Майбутнє — без СНІДу» (до Всесвітнього дня боротьби зі СНІДом);
- День Збройних сил України;
- Заснування Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка;
- «Багатогранність таланту Михайла Старицького» (176- річчя з дня народження);
- День вшанування ліквідаторів наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- «Гармат би нам та кулеметів замість мрій» (До дня народження українського драматурга Миколи Куліша);
- «Україна починається з тебе» (до дня народження українського політика, громадського діяча В'ячеслава Чорновола);
- «День волі народної дзвін» (до Дня пам'яті Героїв Крут);
- День працівників пожежної охорони;
- «Спадкоємець українського престолу» (до дня народження українського військового, політичного діяча Данила Скоропадського);
- «Небесна сотня: герої не вмирають» (до Дня вшанування пам'яті Героїв Небесної сотні);
- «Ні! Я жива! Я буду вічно жити!» (до 145 -річчя з дня народження української поетеси Лесі Українки);
- День цивільної оборони;

- «Тарас Григорович Шевченко – безсмертний Кобзар українського народу» (до дня народження українського Кобзаря Тараса Григоровича Шевченка);
- «Устим Кармелюк. Народний месник» (до дня народження українського народного героя, керівника боротьби селян Поділля проти кріпацтва Устима Кармелюка);
- «Я долю вибрала собі сама...» (до дня народження Ліни Василівни Костенко);
- «Щирий сміх подовжує життя» (до Міжнародного дня сміху);
- «Бережи здоров'я змолоду» (до Всесвітнього дня здоров'я);
- «Толерантність людини — найважливіша умова миру і злагоди в сім'ї, колективі, суспільстві» (до Міжнародного дня культури);
- День пожежної охорони;
- Всесвітній день книги;
- День психолога;
- День солідарності молоді;
- «Чорнобиль: трагедія, подвиг, пам'ять» (до Дня пам'яті ліквідаторів аварії на ЧАЕС);
- День пам'яті та примирення та 72-а річниця Перемоги над нацизмом у Другій світовій війни;
- Міжнародний день сім'ї;
- День пам'яті жертв політичних репресій;
- День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу;
- «Вишивка у нашому житті» (до Дня вишиванки);
- День українських героїв.

За результатами проведення таких заходів проводилось їх обговорення, згодом дослідження громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку за ціннісно-змістовий критерієм.

Після завершення експерименту позитивні зрушення за ціннісно-змістовим критерієм в експериментальній групі відбулися на всіх рівнях. Значно зменшилася кількість курсантів, які характеризувалися середнім рівнем громадянської вихованості (36,7% – до експерименту і 12,0% – після його завершення) та зросла кількість курсантів з високим та достатнім рівнями громадянської вихованості. Позитивна динаміка за ціннісно-змістовим критерієм пояснюється ставленням майбутніх офіцерів служби порятунку до громадянських цінностей. У контрольній групі динаміка на високому рівні нижча, ніж в експериментальній; майже відсутня динаміка на середньому, достатньому та низькому рівнях громадянської вихованості, що пояснюється відсутністю бажання самостійно удосконалювати свої знання та вміння під час навчання.

З метою активізації громадської роботи курсанти експериментальних груп були більше задіяні в роботі органів курсантського та студентського самоврядування. Рада курсантського та студентського самоврядування (далі – РК та СС) – це об'єднання курсантів і студентів, що вирішують питання навчання і побуту, захисту прав та інтересів, а також беруть участь в управлінні закладом вищої освіти. Мета діяльності РК та СС – сформувати майбутнього фахівця та свідомого громадянина-патріота, тобто людину, якій притаманні особистісні якості й риси характеру, спосіб мислення, вчинки та поведінка, спрямовані на розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні. Мета діяльності РК та СС конкретизується через систему завдань:

- визнання й забезпечення прав курсантів та студентів як гуманістичної цінності та єдиної норми без будь-яких дискримінацій;
- усвідомлення курсантами та студентами взаємозв'язку прав та відповідальності;
- формування національної свідомості, виховання почуття патріотизму, відданості у служінні Батьківщині;

- формування соціальної активності курсантів та студентів, готовності взяти на себе відповідальність; здатність розв'язувати конфлікти у відповідності з демократичними принципами;

- формування політичної та правової культури, виховання поваги до законодавства;

- розвиток критичного мислення, що забезпечує здатність усвідомлювати та відстоювати особисту позицію в тих чи інших питаннях, вміння знаходити нові ідеї та критично аналізувати проблеми, брати участь у дебатах, вміння переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій та вчинків;

- уміння визначати форми та способи своєї участі у суспільному житті, спілкуватись з адміністрацією, органами влади, захищати і підтримувати закони і права курсантів та студентів;

- формування інтеркультурного менталітету, сприйнятливості до культурного плюралізму, загальнолюдських цінностей, толерантного ставлення до інших культур і традицій;

- вироблення негативного ставлення до будь-яких форм порушення вимог до навчально-виховного процесу та дисципліни.

Участь у курсантському та студентському самоврядуванні є добровільною. Ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у курсантському та студентському самоврядуванні.

З метою дослідження громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку за поведінково-діяльнісним критерієм використовувались ситуаційні тести, які складаються з цілеспрямованого набору тестових завдань щодо орієнтовних основ дій під час вирішення проблемних ситуацій, що властиві громадській діяльності майбутніх офіцерів служби порятунку.

Таблиця 3.10

**Дослідження громадянської вихованості майбутніх офіцерів
служби порятунку за поведінково-діяльнісним критерієм, %**

	<i>Експериментальна група</i>		<i>Динаміка</i>	<i>Контрольна група</i>		<i>Динаміка</i>
	На початок експерименту	На кінець експерименту		На початок експерименту	На кінець експерименту	
Рівні						
Початковий	35,33	17,33	-18,00	37,33	32,00	-5,33
Середній	29,33	24,00	-5,33	30,67	31,33	0,67
Достатній	25,33	38,00	12,67	24,00	25,33	1,33
Високий	10,00	20,67	10,67	8,00	11,33	3,33

Результати експерименту показали істотне збільшення кількості курсантів з високим рівнем готовності за поведінково-діяльнісним критерієм (10,00% – до початку дослідження і 20,67% – після його завершення). Курсанти продемонстрували спроможність розв’язувати типові задачі професійної діяльності, оцінювати та вирішувати професійні ситуації. В експериментальній групі також істотно зросла чисельність курсантів, які належали до достатнього рівня громадянської вихованості (25,33% – до експерименту і 38,00% – після його завершення).

У формульованому експерименті як активний педагогічний чинник впроваджено комплекс виховних заходів, спрямованих на удосконалення громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку (секції, гуртки, екскурсії, тренування, студія акторської майстерності). З метою

виконання наказу МНС України від 23.02.2004 р. №89 «Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб» та інших керівних документів ДСНС (МНС) щодо забезпечення соціально-психологічного супроводження навчально-виховної діяльності було організовано та проведено комплекс виховних заходів.

Таблиця 3.11

Участь майбутніх офіцерів служби порятунку у виховних заходах

Тип заходу	Тематика заходів	Участь курсантів	
		ЕГ	КГ
Зустрічі	З майстрами мистецтв та діячами культури	78	56
	З учасниками ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС	67	64
	З ветеранами війни та закладу освіти	58	45
Святкові концерти та вечори	До Дня рятувника	61	54
	До Дня Революції Гідності	87	56
	До Дня вшанування ветеранів та пенсіонерів пожежної охорони	43	52
	До дня народження Лесі Українки	57	50
	До Дня матері	98	89
	До Дня незалежності України		
	Тематичний вечір «Скорботною пам'яттю свічка горить» (до Дня вшанування жертв голодоморів)	56	50
	Тематичні квести	51	50
Конкурси	Творчих робіт «Я пишаюсь тим, що я українець!»	78	54
	Вертепів «Спалах Різдвяної зірки»	34	32
	Художньої самодіяльності серед творчих колективів	65	41
	Стінного друку	23	11

Культпоходи та екскурсії	Культпоходи та екскурсії в мистецькі заклади (театри, музеї, виставки, галереї тощо)	87	56
	Екскурсії в музей історії закладу освіти	43	52
	Тиждень відвідування бібліотек (до Всеукраїнського дня бібліотек)	57	50
Ігри та змагання	Військово-патріотична гра «Козацькі забави»	98	89
	КВК	56	50
	Спортивне свято з нагоди Дня фізичної культури та спорту	32	34
Волонтерська робота	Доброчинні акції до Дня Святого Миколая та відвідини дитячих будинків. Доброчинні акції у благодійній програмі «Турбота в дії»	78	64
Конференції	Всеукраїнська наукова інтернет-конференція «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події»	67	45
	Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціальна робота в Україні: становлення, перспективи, розвиток»	58	54
Мистецькі заходи	Мистецький вечір до дня народження українського композитора і поета Володимира Івасюка	61	56
	Шевченківський літературно-мистецький вечір	87	52
	Мистецький захід «Чорнобиль – біль наш довічний»	53	64

Активними чинниками впливу в процесі формувального експерименту нами були розроблені методичні рекомендації щодо громадянського виховання. Методичні рекомендації «Розвиток громадянської позиції майбутніх офіцерів служби порятунку в контексті національного

виховання» [43] присвячені проблемі громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку. Проаналізовані основні напрями та принципи виховання, які забезпечують почуття гордості за свою країну, повагу до мови, культури, прагнення до милосердя, доброти, поваги. Розглянута проблема становлення громадянського виховання. Проаналізовано особливості громадянської позиції майбутніх офіцерів.

У методичних рекомендаціях «Історичний досвід та традиції громадянського виховання» [34] здійснено періодизацію розвитку громадянської позиції населення України на початку XXI століття та визначені ідеї, які сприяють використанню історичного досвіду у сучасних умовах (козацька педагогіка, волонтерський рух тощо). Визначено основні напрями використання національних традицій у процесі виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Таким чином, у формувальному експерименті курсанти контрольних груп були розподілені на дві групи: перша контрольна група (курсанти, які освоювали основи громадянського виховання у звичному режимі закладу вищої освіти), друга контрольна група (курсанти, які у процесі планової виховної роботи одержували додаткову інформацію про громадянське виховання) та експериментальна група (виховний процес курсантів проходив під впливом активних педагогічних чинників).

Як активний педагогічний чинник використовувався комплекс виховних засобів, спрямованих на удосконалення громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку. За результатами експерименту виявлено, що активні чинники позитивно вплинули на рівень громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку за всіма критеріями. На початку експерименту в контрольній та експериментальній групах не було різких розходжень у показниках.

Позитивний вплив активних чинників на рівень громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку при порівнянні динаміки результатів експериментальної та контрольної груп (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Динаміка рівнів громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку за результатами констатувального та формувального етапів експерименту (у %)

Рівні	<i>Експериментальна група</i>		<i>Динаміка</i>	<i>Контрольна група</i>		<i>Динаміка</i>
	На початок експерименту	На кінець експерименту		На початок експерименту	На кінець експерименту	
Початковий	35,42	17,50	-17,92	37,08	32,08	-5,00
Середній	29,58	23,96	-5,62	30,83	31,67	+0,84
Достатній	25,42	37,71	+12,29	24,17	25,00	+0,83
Високий	9,58	20,83	+11,25	7,92	11,25	+3,33

Так, в експериментальній групі показник курсантів із початковим рівнем зменшився з 35,42 % до 17,50 %, в той час як у контрольній – з 37,08 % лише до 32,08 %; зменшився також відсотковий показник курсантів середнього рівня: в експериментальній групі – з 29,58 % до 23,96 %, а в контрольній групі цей показник дещо зріс – з 30,83 % до 31,67 %; збільшилась кількість курсантів достатнього рівня: в експериментальній групі – з 25,42 % до 37,71 %, в контрольній – з 24,17 % до 25,00 %; курсантів високого рівня стало значно більше в експериментальній групі – з 9,58 % до 20,83 %, в той час як у контрольній групі – з 7,92 % до 11,25 %. Важливо

відзначити стійку тенденцію до зростання рівня громадянських знань у експериментальній групі за рахунок систематичності та тематичної спрямованості виховних заходів, у той час як у першій експериментальній групі середній бал змінюється стрибкоподібно, що зумовлено несистематичним проведенням поодиноких заходів.

Дослідження динаміки рівнів громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку довело ефективність запропонованих педагогічних умов, які не лише дають змогу підвищити рівень громадянських знань та практичних навичок, а й мають позитивний вплив на громадянське виховання. Мети наукового пошуку досягнуто, гіпотезу підтверджено, завдання виконано.

Висновки до третього розділу

Результатом громадянського виховання є сформованість громадянської вихованості. Компонентами громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку обрано когнітивний, ціннісно-змістовий і поведінково-діяльнісний. Під час практичної реалізації компоненти набули критеріальних ознак. Оцінювання громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку проводилося за когнітивним, ціннісно-змістовим і поведінково-діялісним критеріями.

З метою розподілу майбутніх офіцерів служби порятунку за рівнями громадянської вихованості нами було запропоновано чотири рівні: високий, достатній, середній, початковий.

Констатувальна частина експериментального дослідження реалізувалася відповідно до такого плану: ставлення майбутніх офіцерів служби порятунку та викладачів і вихователів до громадянського виховання; оцінювання громадянських знань майбутніх офіцерів служби порятунку; дослідження думки майбутніх офіцерів служби порятунку та експертів щодо необхідності знань про компоненти громадянського

виховання; дослідження залежності рівня громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку від кількості виховних справ.

У формувальному експерименті активними педагогічними чинниками були: розробка та впровадження інтегративно-цільової програми громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, вивчення курсантами експериментальних груп вибіркового дисциплін і тем громадянського спрямування; активізація громадської роботи курсантів експериментальних груп в органах курсантського та студентського самоврядування; використання ефективних форм і методів громадянського виховання, розробка науково-методичного забезпечення громадянського виховання.

Дослідження динаміки рівнів громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку довело ефективність запропонованих педагогічних умов, які не лише дають змогу підвищити рівень громадянських знань і практичних навичок, а й мають позитивний вплив на [45], громадянське виховання.

Основні результати розділу викладені у публікаціях [34], [36], [37], [43]

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і новий підхід до розв'язання важливого й актуального завдання, що полягає в обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

1. Аналіз теорії та практики досліджуваної проблеми громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку дав змогу дійти висновку, що актуальним на сучасному етапі є теоретичне обґрунтування педагогічних умов громадянського виховання та розробка конкретних методик громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку.

Уточнено основні поняття дослідження, зокрема громадянське виховання майбутніх офіцерів служби порятунку розглядаємо як процес цілеспрямованої виховної та самовиховної діяльності з формування у майбутніх офіцерів служби порятунку громадянських якостей і дій (у тому числі професійних) на користь суспільству, що передбачає когнітивний, ціннісно-змістовий і поведінково-діяльнісний компоненти. Громадянська вихованість майбутніх офіцерів служби порятунку є результатом громадянського виховання.

2. Визначено концептуальні засади громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку (дотримуватися суспільних і професійних норм, передбачених в загальнодержавних і галузевих документах; спиратися на історичний досвід і враховувати зарубіжний досвід громадянського виховання; використовувати загальнонаукові підходи; забезпечувати єдність національного та громадянського виховання шляхом формування національної свідомості; визначати стратегію громадянського виховання на основі цінностей громадянського суспільства).

Розроблено та апробовано модель громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку у закладі вищої освіти, що охоплює мету, педагогічні умови, концептуальні засади, зміст, засоби, методи та форми; інтегративно-цільову програму, критерії, показники, рівні громадянської вихованості, результат.

3. Теоретично обґрунтовано педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку: конструювання змісту громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку з урахуванням специфіки професійної діяльності; розвиток професійно ціннісних орієнтацій курсантів на основі концепції громадянського виховання; реалізація форм і методів громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку на основі інтегративного підходу.

Встановлено, що ефективній організації громадянського виховання сприяє оптимальний добір методів роботи: організаційно-пізнавальні (переконування, дискусія, приклад); формування досвіду громадянської поведінки (доручення, вимога); стимулювання (заохочення, змагання); самовиховання (самооцінка, самоконтроль). Результативними напрямками виховної роботи є підготовка курсантів до здійснення громадянських функцій (цільовий проект); реалізація особистісних можливостей, що сприяє розширенню кола своїх інтересів, професійному й особистісному самоутвердженню (участь в органах самоврядування, Євроклуб); надання соціальної допомоги (волонтерська робота); інформаційно-просвітницька робота (бібліотечні заходи).

4. Уточнено критерії та показники громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку. Показниками когнітивного критерію є рівень професійних, етичних, політичних, правових, соціологічних, економічних, історичних знань. Показниками ціннісно-змістового критерію є рівень сформованості громадянських поглядів, переконань, почуттів, ціннісних орієнтацій, ставлення, громадянської свідомості, самооцінки,

рефлексивної позиції. Показниками поведінково-діяльнісного критерію є активність громадянська позиція, громадянська поведінка, мотивовані громадянські вчинки, відповідальність, готовність захищати інтереси Батьківщини, виконувати професійний обов'язок, підпорядковувати особисті інтереси суспільним.

Відповідно до визначених критеріїв і показників визначено вимоги до початкового, середнього, достатнього, високого рівнів сформованості громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку.

5. У рамках експериментальної частини дослідження перевірено ефективність педагогічних умов громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку. Формувальний експеримент реалізовувався шляхом дослідження розподілу майбутніх офіцерів служби порятунку за рівнями громадянської вихованості на початку та наприкінці дослідження в контрольній та експериментальних групах.

Одержані дані формувального експерименту в порівняльному аспекті із числовими показниками констатувального етапу дослідження дали змогу зафіксувати позитивну динаміку рівнів сформованості громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку, що свідчить про ефективність запропонованих педагогічних умов.

Виконане дослідження, звісно, не вичерпує всіх аспектів проблеми громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку. Предметом подальших наукових розвідок можуть бути: проблеми теорії і практики різних напрямів виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, дослідження історичного досвіду громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, розробка теоретичних систем громадянського виховання, виявлення чинників впливу на рівень сформованості у майбутніх офіцерів служби порятунку громадянських якостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авксентьєва Т. А. Формування моральної свідомості студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Т. А. Авксентьєва // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць / редкол. – К. ; Вінниця : Планер, 2014. – – Вип. 39. – С. 137–142.
2. Акімова О. В. Теоретико-методичні засади формування творчого мислення майбутнього вчителя в умовах університетської освіти : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. В. Акімова. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – 43 с.
3. Алексєєва О. В. Теорія і практика виховання громадянськості в школах Франції в контексті Європейської інтеграції: автореф. дис. ... канд. псих. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. В. Алексєєва. – К., 2003. – 20 с.
4. Антонюк В. З. Формування художньо-естетичної культури старших підлітків у процесі вивчення інформатики у загальноосвітній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / В. З. Антонюк. – Луцьк, 2008. – 20 с.
5. Афанасьєв А. О. Педагогічні основи військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / А. О. Афанасьєв. – К., 2005. – 266 с.
6. Бажановська О. В. Загальнолюдські цінності в контексті громадянського виховання учнів середньої школи у Франції : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка й історія педагогіки» / Бажановська Олена Василівна. – Луганськ, 2004. – 247 с.
7. Барабанщиков А. В. Военная педагогика и психология / Александр Васильевич Барабанщиков. – М. : Военное издательство, 1986. – 240 с.

8. Балябас В. Д. Пожежно-рятувальна служба в Україні: становлення та розвиток (1991-2011): дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Д. Балябас. – Львів, 2014. – 310 с.
9. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
10. Бец Ю. І. Роль національно-державної свідомості у процесі професійної підготовки офіцерів-прикордонників / Ю. І. Бец // Збірник наук. праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка / голов. ред. С. В. Ленков. – К. : ВІКНУ, 2009. – Вип. 21. – С. 217–223.
11. Бец Ю.І. Формування національної свідомості у майбутніх офіцерів-прикордонників в процесі вивчення гуманітарних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Ю. І. Бец. – Хмельницький, 2011. – 20 с.
12. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді : навч. посібник / О. В. Безпалько. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 176 с.
13. Бикова О. В. Формування готовності до професійної діяльності майбутніх офіцерів пожежної охорони : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти / О. В. Бикова. – К., 2001. – 21 с.
14. Білас Л. М. Виховання національної самосвідомості старшокласників у процесі вивчення іноземної мови: автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Л. М. Білас. – К., 2005. – 24 с.
15. Білик Л. І. Теоретико-методичні основи формування екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Білик Людмила Іванівна. – Черкаси, 2004. – 461 с.
16. Біруля В. В. Формування у підлітків ціннісних орієнтацій засобами художньої літератури у поза навчальний час : автореф. дис. ... канд. пед.

- наук : спец : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / В. В. Біруля. – Херсон, 2005. – 33 с.
17. Бойко А. М. Український рушник: засіб національного виховання: навч.-метод. посібник / А.М.Бойко, В.П.Титаренко. – К. : Верстка, 1998. – 219 с.
18. Бойчев І. І. Підготовка майбутнього вчителя до організації культурно-дозвілєвої діяльності учнів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец . 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. І. Бойчев. – Одеса, 2005. – 21 с.
19. Бойченко В. В. Полікультурне виховання молодших школярів у навчально-виховному процесі школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / В. В. Бойченко. – Херсон, 2006. – 22 с.
20. Бондаренко З. П. Волонтерська робота у вищому навчальному закладі / З. П. Бондаренко // Вісник Запорізького національного університету. – 2008. – № 1. – С. 25–30.
21. Бондаренко Т. Є. Формування національної самосвідомості старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів у процесі краєзнавчої роботи : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Бондаренко Тетяна Євгеніївна. – К., 2008. – 305 с.
22. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07 / В.В.Борисов; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,– Тернопіль, 2006. –41 с.
23. Боришевський М. Розвиток громадянської спрямованості особистості в юнацькому віці : монографія / Мирослав Йосипович Боришевський. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 186 с.
24. Варій М. Й. Військова психологія і педагогіка: посібник / Варій М. Й., Козяр М. М., Коваль М. С. ; за заг. ред. М. Й. Варія. – Львів : Сполом, 2003. – 624 с.

25. Василенко І. В. Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади: автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец . 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Василенко Ірина Віталіївна. – К., 2009. – 20 с.
26. Васянович Г. Принцип громадянськості й патріотизму (етико-педагогічний аспект) / Г. Васянович // Вісник Львівського університету. – 2006. – №1. – С. 15–22.
27. Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч. посібник / Григорій Петрович Васянович. – Львів : Норма, 2005. – 344 с.
28. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, вихованців, молоді і батьків / Григорій Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 192 с.
29. Вдовюк В. И. Педагогика высшей военной школы: современные проблемы в структурно-логических схемах и таблицах: уч. пособие / В.И. Вдовюк, Г. А. Шабанов. – М. : ВУ, 1996. – 65 с.
30. Великий Я. Б. Взаємозв'язки громадянського та національно-патріотичного виховання майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Педагогічні інновації у фаховій освіті: зб. наук. праць. – Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2014. – Вип. 1. – 384 с.
31. Великий Я. Б. Використання національних традицій у вихованні майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Педагогічні інновації у фаховій освіті: зб. наук. праць / ред. кол. : В. І. Кобаль (відпов. ред.), С. Г. Борзенко та ін. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2013. – Вип.4. – С.126 – 131.
32. Великий Я. Б. Виховання в майбутніх офіцерів служби порятунку громадянської позиції / Я. Б. Великий // Scientific genesis: International scientific-practical conference of pedagogues and psychologist, the 8-th of August, 2014, Geneva (Switzerland) – Geneva: Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists, 2014. – V. 1. – С. 67–72.

33. Великий Я. Б. Виховання громадянської позиції майбутніх офіцерів служби порятунку : історичний досвід / Я. Б. Великий // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць. – Київ ; Вінниця : Планер 2016. – Вип. 45 – С. 158–161.
34. Великий Я. Б. Історичний досвід та традиції громадянського виховання: метод. рекомендації / Я. Б. Великий. – Львів : Сполом, 2015. – 33 с.
35. Великий Я. Б. Концептуальний підхід до громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Innovative and Information Space in Educational and Scientific Activity: Issues of Particular Organization, Performance and Perspectives of Development: International Research and Training Conference, 19–21 November, 2014. – Košice, 2014. – С. 378–381.
36. Великий Я. Б. Методика та результати експериментального дослідження громадянського виховання офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Педагогічний альманах : зб. наук. праць. – Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. – Вип. 34. – С. 22–29.
37. Великий Я. Б. Моделювання процесу громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць. – Київ ; Вінниця : Планер, 2016. – Вип. 47. – С. 127–130.
38. Великий Я. Б. Національне виховання як сучасна проблема підготовки майбутніх офіцерів служби порятунку у ВНЗ / Я. Б. Великий // Особистість в екстремальних умовах : зб. статей VI Всеукраїнської наук.-практ. конф. : в 2 ч. / [за ред. О. А. Кривопишиної, Б. І. Шуневича]. – Львів : ЛДУ БЖД, 2013. – Ч. I. – С. 221–225.
39. Великий Я. Б. Особливості національного виховання майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Нові технології навчання:

наук.-метод. збірник / Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – Київ, 2013. – Вип. 79. – С. 136 – 141.

40. Великий Я. Б. Особливості національного виховання майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Сучасні технології навчання у професійній підготовці майбутніх фахівців : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 9–10 жовтня 2013 р. – Львів: Сполом, 2013. – С. 146 – 148.
41. Великий Я. Б. Педагогічні умови громадянського виховання офіцерів служби порятунку : концептуальний підхід / Я. Б. Великий // Педагогічний альманах : зб. наук. праць. – Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. – Вип. 31. – С. 16–22.
42. Великий Я. Б. Проблема громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць / редкол. : І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ ; Вінниця : Планер, 2014. – Вип. 39. – С. 168–172.
43. Великий Я. Б. Розвиток громадянської позиції майбутніх офіцерів служби порятунку в контексті національного виховання: метод. рекомендації / Я. Б. Великий. – Львів : ЛДУ БЖД, 2014. – 24 с.
44. Великий Я. Б. Роль національних традицій у вихованні майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Професійна підготовка майбутніх кваліфікованих робітників : зб. матеріалів наук.-практ. конф. Львівського наук.-практ. центру Інституту професійно-технічної освіти НАПН України, 25 лютого 2014 р. – Львів : Сполом, 2014. – С. 53–54.
45. Великий Я. Б. Теоретичні засади громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Філософсько-психологічні аспекти духовності в економіці та управлінні : зб. тез III Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 19 квітня 2017 р. / за ред. В. П. Мельник. – Львів : Сполом, 2017. – С. 37–39.
46. Великий Я. Б. Формування громадянської позиції майбутніх офіцерів служби порятунку / Я. Б. Великий // Особистість в екстремальних умовах :

- зб. статей VII Всеукр. наук.-практ. конф., 20 травня 2015 р., м. Львів. – Львів : ЛДУ безпеки життєдіяльності, 2015. – С. 123–126.
47. Вербицька П. В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку : монографія / Поліна Вербицька. – К. : Генеза, 2009. – 384 с.
48. Вирост Й. С. Національна самосвідомість: проблеми визначення й аналізу / Й. С. Вирост // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – № 7. – С. 11–19.
49. Вишневський О. І. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси / Омелян Іванович Вишневський. – Львів : Львівський обл. наук.-метод. ін-т освіти ; Львівське обл. пед. товариство ім. Г. Ващенка, 1996. – 238 с.
50. Вірковський А. П. Формування гуманістичного ідеалу старшокласників у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / А. П. Вірковський. – Житомир, 2002. – 20 с.
51. Волошин П. М. Виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу : автореферат дисертації ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / П. М. Волошин. – К., 2010. – 20 с.
52. Гавлітіна Т. М. Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Т. М. Гавлітіна. – К., 2007. – 24 с.
53. Галєєва А. П. Організаційно-педагогічні умови виховної діяльності у вищому аграрному навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / А. П. Галєєва. – Дрогобич, 2009. – 22 с.
54. Галімов А. В. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до виховної роботи з особовим складом: монографія / А. В. Галімов. – Хмельницький: НАДПСУ, 2004. – 376 с.

55. Галузинський В. М. Педагогіка: теорія та історія: навч. посібник / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. – К. : Вища школа, 1995. – 237 с.
56. Гевко О. Формування національно-патріотичних рис у студентів // Рідна школа. – № 11. – 2001. – С.47–48.
57. Гончаренко С. Український педагогічний словник : наук. видання / Семен Устимович Гончаренко. – К. : Либідь, 1997 – 374 с.
58. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям / Семен Устимович Гончаренко. – К.; Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. – 278 с.
59. Гурій М. О. Громадянське виховання старшокласників у Великій Британії : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Гурій Марія Олександрівна. – Дрогобич, 2008. – 189 с.
60. Горохівський О. Є. Формування пізнавальної активності курсантів вищих навчальних закладів міністерства надзвичайних ситуацій у процесі вивчення спеціальних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Горохівський Олег Євстахіївч. – Вінниця, 2006. – 203 с.
61. Дем'яненко О. О. Проблема громадянської освіти і виховання особистості: історико-філософський аспект // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка : зб. наук. праць. – Глухів : ГНПУ ім. О.Довженка, 2012. – Вип. 20 – С. 273–276. – Серія : Педагогічні науки.
62. Дем'янюк Т. Д. Організація виховного процесу в сучасному загальноосвітньому навчальному закладі : наук.-метод. посібник / Т. Д. Дем'янюк. – Суми : Антей, 2006. – 384 с.
63. Дерев'янку Н. П. Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец . 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. П. Дерев'янку. – Луганськ, 2004. – 31 с.
64. Деркач Ю. Я. Естетичне виховання студентів у навчально-виховному середовищі педагогічного коледжу: дис. ... канд. пед. наук : спец . 13.00.07

- «Теорія і методика виховання» / Деркач Юлія Ярославівна. – Ужгород, 2013. – 305 с.
65. Дзюба В. М. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів внутрішніх військ у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 20.02.02 «Військова педагогіка та психологія» / В. М. Дзюба. – Хмельницький, 2002. – 19 с.
66. Долженко В. О. Виховання духовних цінностей студентської молоді в полікультурному просторі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / В. О. Долженко. – Луганськ, 2006. – 21 с.
67. Дорошенко К. Г. Виховання студентської молоді засобами особистісно орієнтованого підходу / К. Г. Дорошенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету : зб. наук. праць. – Миколаїв: МДУ, 2006. – Вип. 12. – С. 57–62.
68. Дудар О. В. Залучення національних традицій до сучасної системи виховання / О. В. Дудар // Виховна діяльність педагога як фактор гуманізації простору дитинства : зб. наук. праць наук.-практ. конф., 21листоп. 2011 р., м. Київ. – К., 2011. – С. 159–163.
69. Душек М. О. Зміст та сутність громадянського виховання у сучасних умовах українського державотворення / М.О. Душек // Людинознавчі студії: зб. наук. праць Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка / ред. кол. Т. Біленко (голов. ред.), В. Кемінь, Г. Васянович та ін. – Дрогобич: Вимір, 2005. – Вип. 11. Педагогіка. – С. 14–24.
70. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; голов. ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
71. Єфремова Г. Л. Формування професійно-особистісних якостей майбутніх соціальних педагогів засобами волонтерської практики // Педагогічні науки : зб. наук. праць – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. – Ч. 2. – С. 323–330.
72. Жуковський В. М. Морально-етичне виховання в американській школі (30-і роки ХІХ ст. – 90-і роки ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед.

- наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. М. Жуковський; АПН України ; Інститут педагогіки. – К., 2004. – 20с.
73. Жаровська О. П. Патріотичне виховання студентів в освітньо-виховному середовищі педагогічного університету : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Олена Петрівна Жаровська. – Вінниця, 2015. – 20 с.
74. Завалевський Ю. І. Громадянське виховання старшокласників: проблеми, досвід, перспективи: навч.-метод. посібник / Ю. І. Завалевський. – К., 2003. – 104 с.
75. Зайцева І. Є. Розвиток естетичної культури майбутніх учителів засобами театрального мистецтва : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец . 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. Є. Зайцева. – К., 2001. – 17 с.
76. Зайченко І. В. Педагогіка: навч. посібник для студ. вищих пед. навч. закладів / І. В. Зайченко. – Чернігів 2002. – 528 с.
77. Зарічанський О. А. Формування системи різнорівневої психолого-педагогічної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій: автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец . 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. А. Зарічанський. – Вінниця., 2009. – 20 с.
78. Захарова Є. Ю. Громадянське виховання старшокласників у США (друга половина ХХ століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Захарова Євгенія Юріївна ; Кіровогр. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2014. – 20 с.
79. Заячківська Н. М. Формування моральної культури учнів профтехучилищ на народних традиціях : дис. ... канд. пед. наук : спец . 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Заячківська Надія Михайлівна. – К., 1995. – 176 с.
80. Зелений В. І. Розвиток педагогічної культури молодих офіцерів внутрішніх військ МВС України : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец . 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В. І. Зелений. – Хмельницький, 2003. – 25 с.

81. Зеленов Є. А. Теоретико-методологічні основи планетарного виховання студентської молоді : автореф. дис. ... д-ра. пед. наук : спец : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Є. А. Зеленов. – Луганськ, 2009. – 43 с.
82. Закон України «Про вищу освіту» // Відомості Верховної Ради України від 19.09.2014, / № 37-38 /, стор. 2716, стаття 2004 у ред. від 09 серпня 2016 р.
83. Зонь В. В. Основи виховання волі курсантів вищих військових навчальних закладів Міністерства оборони України : зб. наук. праць ВГІ НАО України. – К. : ВГІ НАО України, 2001. – С. 272–281.
84. Зорій Я. Б. Модель військово-патріотичного виховання студентів цивільних вищих навчальних закладів / Я. Б. Зорій // Наукові записки Тернопільського національного пед. ун-ту. Педагогіка. – Тернопіль, 2005. – № 2. – С. 49–54.
85. Зубалій М. Сутність і зміст поняття «Військово-патріотичне виховання» / М. Зубалій // Освіта і управління. – 2003. – Т. 6. – № 2. – С. 110–116.
86. Зязюн І. А. Гуманістична парадигма в освіті / І. А. Зязюн // Вища освіта в Україні : реалії, тенденції, перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 17-18 квітня 1996 р. – К., 1996. – Ч. 1 : Нова парадигма вищої освіти. – С. 8–12.
87. Іванкова-Стецюк О. Б. Народна культура в житті сучасного культурного суспільства : автореф. дис. ... канд. соціал. наук : спец : 22.00.03 «Соціальна структура, соціальні інститути та соціальні відносини» / О. Б. Іванкова-Стецюк. – К., 2000. – 18 с.
88. Іванов М. С. Політична освіта в контексті політичних трансформацій суспільства : монографія / Микола Семенович Іванов. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. – 280 с.
89. Ігнатенко П. Р. Виховання громадянина : психолого-педагогічний і народознавчий аспекти : навч.-метод. посібник / П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, Н. І. Косарева, Л. В. Крицька. – К. : ІЗМН, 1997. – 252 с.

90. Ільчишин Я. В. Виховний вплив інформаційно-комунікаційних технологій на формування компетентності / Я. В. Ільчишин, Т. Д. Якимович // Інформаційно-комунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи : зб. наук.праць: в 2-х ч. / за ред.М. Козяра, Н. Ничкало. – Львів : ЛДУ БЖД, 2015. – Ч. 2. – С. 206–209.
91. Ішичкіна Л. М. До питання підвищення якості професійної підготовки працівників пожежної охорони / Л. М. Ішичкіна // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. праць. – К. ; Запоріжжя : Обл. ін-т післядипл. пед. освіти, 2004. – Вип. 30. – С. 409–414.
92. Іщенко Д. В. Військова педагогіка. Курс лекцій : навч. посібник / Д. В. Іщенко. – Хмельницький : Вид-во Академії ПВУ, 1998. – 159 с.
93. Ївженко Ю. В. Деякі аспекти формування почуття громадянськості у студентів / Ю. В. Ївженко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : електрон. наук. фахове видання. – № 5. – 2016. – С.113–119.
94. Кабачинський М. І. Національне виховання курсантів-прикордонників під час викладання навчальної дисципліни «Історія формування та охорони державних кордонів» / М. І. Кабачинський // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. – Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2013. – № 2. – С. 49–58. – Серія : Педагогічні та психологічні науки.
95. Кадемія М. Ю. Інформаційне освітнє середовище сучасного навчального закладу : навч.-метод. посібник / М. Ю. Кадемія, М. М. Козяр, Т. В. Ткаченко, Л. С. Шевченко. – Львів : Сполом, 2009. – 186 с.
96. Кандиба Л. Формування національної самосвідомості учнів / Л. Кандиба // Рідна школа. – 1996. – № 10. – С. 23–24.
97. Капська А. Й. Соціальна робота: технологічний аспект: навч. посібник / Алла Йосипівна Капська. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
98. Кибальна Н. А. Виховання професійної відповідальності майбутніх фахівців цивільного захисту : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец.

- 13.00.07 «Теорія і методика виховання»/ Н. А. Кибальна. – Умань, 2016. – 20 с.
99. Кендзьор П. І. Інтеграція через діалог. Система організації полікультурного виховання у школі : [монографія] / Петро Іванович Кендзьор. – Львів : Панорама, 2016. – 378 с.
100. Кершенштейнер Г. О воспитании гражданственности / Георг Кершенштейнер ; пер. Э. Н. Журавской. – Петроград : Изд-во газеты «Школа и Жизнь», 1917. – 32 с.
101. Кецик У. В. Громадянське виховання учнів українських професійних шкіл Галичини (перша третина ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Кецик Уляна Василівна. – Івано-Франківськ, 2005. – 255 с.
102. Кириченко О. В. Виховання старшокласників на військово-козацьких традиціях у процесі допризовної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. В. Кириченко. – Донецьк, 2006. – 20 с.
103. Киричук О. В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України / О. В. Киричук // Радянська школа. – 1991. – № 5. – С. 33–40.
104. Кляшторний М. Д. Основні тенденції розвитку державності України в контексті національної ідеї / М. Д. Кляшторний, О. І. Салтовський // Політологічний вісник – 1994. – Вип. 3. – С. 43–53.
105. Коберник О. М. Еволюція змісту виховання в українській школі: сутність і структура // Інновації у вихованні: зб. наук. праць. – Рівне : РДГУ, 2016. – Вип. 4. – С. 56–62.
106. Коберник О. М. Еволюція мети виховання в незалежній Україні / О. М. Коберник // Інноватика у вихованні : зб. наук. праць. – Рівне: Вид-во РДГУ, 2015. – Вип. 2. – С. 15–26.
107. Коваль М. С. Упровадження інноваційних технологій у навчальний процес Львівського державного університету безпеки життєдіяльності / М. С. Коваль, М. І. Кусій // Сучасні інформаційні технології та інноваційні

- методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць / [ред.кол. : І. А. Зязюн (голова) та ін.]. – К. ; Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2012. – Вип. 29. – С. 387–392.
108. Ковальчук О. С. Полікультурний підхід у сучасній шкільній освіті Росії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. С. Ковальчук. – К., 2004. – 21 с.
109. Козловська І. М. Виховний потенціал інтегративного підходу в освіті // Педагогічний альманах: зб. наук. праць / ред. кол. В. В. Кузьменко (гол.) та ін. – Херсон : РІПО, 2011. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 6–14.
110. Козяр М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посібник / М. М. Козяр, М. С. Коваль. – К. : Знання, 2013. – 327 с.
111. Козяр М. М. Педагогічні основи виховання у курсантів вищих навчальних закладів системи МВС відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Козяр Михайло Михайлович. – К., 1998. – 172 с.
112. Койкова Е. І. Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Е. І. Койкова. – Луганськ, 2008. – 22 с.
113. Коломієць А. М. Використання інтернет-сайтів на заняттях з іноземної мови [Електронний ресурс] / А. М. Коломієць, Ю. В. Фальштинська // Наука і освіта. – 2015. – № 9. – С. 102–107.
114. Колоскіна О. А. Сутність та механізми виховання національної свідомості та самосвідомості. / О. А. Колоскіна // Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки. – К. ; Запоріжжя : Обл. ін-т післядипл. пед. освіти, 2002. – Вип. 22. – С. 26–30.
115. Кондрашова, Л. В. Методика організації виховної роботи в сучасній школі: навч. посібник / Л. В. Кондрашова, О. О. Лаврентьєва, Н. І. Зеленкова. – Кривий Ріг : КДПУ, 2008 – 187 с.

116. Кононенко В. І. Етнолінгводидактика: навч. посібник / В. І. Кононенко ; за ред. С. В. Павлюка, Г. Н. Горинь, Р. В. Кирчова. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – 156 с.
117. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності : проект / наук. кол.: О. В. Сухомлинська (наук. кер.) та ін. // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 7–13.
118. Концепція громадянського виховання студентської молоді : Рішення колегії МОН від 25 червня 2009 р., протокол № 7/2–4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
119. Концепція військової освіти в Україні : Постанова КМ України № 1170 (1170-2007-п) від 26.09.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1058.1144.4&nobreak=1>.
120. Корінна Л. В. Формування громадянських цінностей старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Л. В. Корінна. – Житомир, 2004. – 20 с.
121. Корнієнко А. В. Виховання національної самосвідомості підлітків у позашкільних навчальних закладах : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / А. Корнієнко. – К., 2008. – 24 с.
122. Корпач Н. І. Формування громадянської позиції підлітків в процесі соціалізації в дитячих громадських організаціях / Н. І. Корпач // Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 298–302.
123. Косарева Н. І. Особливості громадянського виховання студентської молоді / Н. І. Косарева // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. статей [за матеріалами. Всеукр. наук.-практ. семінару] / М. П. Лукашевич та ін. (ред.). – Черкаси, 1998. – С. 36–42.
124. Кошолап О. Ф. Громадянське виховання старшокласників у процесі історико-краєзнавчої діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. Ф. Кошолап. – Херсон, 2005. – 22 с.

125. Красильник Ю. С. Патріотичне виховання військовослужбовців Збройних Сил України засобами української етнопедагогіки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Ю. С. Красильник. – К., 2002. – 22 с.
126. Красовська О. О. Виховання громадської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Красовська Ольга Олександрівна. – Рівне, 1999. – 231 с.
127. Крицька Л. В. Громадянськість як інтегральна ціннісна орієнтація особистості / Л. В. Крицька // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. збірник. – К. : Вид-во АПН України, 1997. – С. 58–62.
128. Кудикіна Н. Характеристика пізнавального інструментарію проблеми громадянського виховання особистості: понятійно-категоріальний аспект / Надія Кудикіна // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2009. – Ч. 2. – С. 191–200.
129. Кузякіна М. Л. Проблеми громадянського виховання школярів у системі середньої освіти Німеччини : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / М. Л. Кузякіна. – Слов'янськ, 2011. – 20 с.
130. Кузь В. Г. Основи національного виховання. Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук. – Умань, 1993. – 108 с.
131. Кузьменко Ю. В. Роль громадянського виховання у формуванні національно свідомої учнівської молоді / Ю. В. Кузьменко // Таврійський вісник освіти. – 2013. – № 2. – С. 21–24.
132. Кузьмінський А. І. Педагогіка : підручник / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – [3-тє вид., випр.] – К. : Знання-Прес, 2008. – 447 с.
133. Кукушкин В. С. Теория и методика воспитательной работы: уч. пособие / В. С. Кукушкин. – изд. 3-е, перераб. и доп. – Ростов н/Д : «МарТ», 2002. – 320 с. – Серия «Педагогическое образование».
134. Лебідь І. В. Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи (теоретико-методологічний аспект): автореф. дис.

- ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. В. Лебідь. – К., 2002. – 21 с.
135. Левицька Л. Я. Психолого-педагогічні аспекти формування характеру української молоді / Л. Я. Левицька // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф. : в 7-и т. – К. : Вид-во Європ. Ун-ту, 2004. – Т. 1. – С. 93–96.
136. Литвин А. Типологія поняття «умови» в науково-педагогічних дослідженнях / А. Литвин // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2013. – № 5. – С. 9–28.
137. Локшина О. Тенденції розвитку змісту шкільної освіти в країнах європейського союзу: автореф. дис. ... д-ра пед. наук 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. І. Локшина. – К, 2011.– 45 с.
138. Лозова Т. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посібник / Т. Лозова, Г. Троцько. – 2-е вид. – Харків: «ОВС», 2002. – 400 с.
139. Максимчук Ю. В. Естетичне виховання студентської молоді у процесі клубної роботи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Ю. В. Максимчук. – Херсон, 2004.– 22 с.
140. Матюша І. К. Гуманізація виховання і навчання в загальноосвітній школі: навч. посібник / І. К. Матюша. – К. : ІСДО, 1995. – 160 с.
141. Міщенья О. М. Формування громадянської відповідальності старшокласників у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О. М. Міщенья. – Дрогобич, 2009. – 20 с.
142. Михайліченко М. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу: автореф. дис. . канд. пед. наук : спец. 13. 00. 04 «Теорія та методика професійної освіти » / М. В. Михайліченко. – Кіровоград, 2007. – 22 с.
143. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібник / Н. Є. Мойсеюк. – 4-е вид. – К. : [б. в], 2003. – 615 с.
144. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібник / Н. Є. Мойсеюк. – 5-е вид. допов. і переробл. – К. : Гранмна, 2007. – 608 с.

145. Момотюк Л. Б. Громадянське виховання в національній освіті / Л. Б. Момотюк // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та вузі : зб. наук. праць. – Рівне : Міжнар. ун-т “РЕГІ” ім. акад. С. Я. Дем’янчука, 2002. – Вип. 3. – С. 18–21.
146. Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка: навч. посібник / В. А. Мосіяшенко – 2-ге вид., стереотип. – Суми : Університетська книга, 2008. – 174 с.
147. Москальова Л. Ю. Теоретико-методичні засади виховання у майбутніх учителів морально-етичної культури : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Л. Ю. Москальова. – К., 2011. – 42 с.
148. Мохнюк Р. С. Формування громадянської культури студентів у процесі навчання суспільствознавчих дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Р. С. Мохнюк. – Луцьк., 2010. – 20 с.
149. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів : монографія / Галина Анатоліївна Назаренко. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – 394 с.
150. Нещадим М. І. Військова освіта України : історія, теорія, методологія, практика : монографія / Микола Іванович Нещадим. – К. : ВЦ «Київський університет», 2003. – 852 с.
151. Немцева Т. О. Сучасні підходи до виховання громадянської ініціативності старшокласників : наук.-метод. посібник / Тетяна Немцева. – Черкаси : ЧОПОПІ, 2014. – 130 с.
152. Ничкало Н. Андрагогіка в системі педагогічних наук / Неля Ничкало // Післядипломна освіта в Україні. – 2013. – Вип. 23. – С. 73–77.
153. Нікітіна Н. П. Формування громадянської позиції учнів у навчально-виховному процесі педагогічного ліцею : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Н. П. Нікітіна. – Слов’янськ, 2007. – 20 с.

154. Овчарук І. С. Деякі аспекти моделі фізичної підготовленості майбутніх фахівців з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій / І. С. Овчарук // Наукові праці ЗНП ПДАТА: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : ПП О. А. Буйницький, 2006. – Вип. 13. – С. 89–94.
155. Олійник О. І. Формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. І. Олійник. – Слов'янськ, 2007. – 20 с.
156. Омельчук Ю. В. Шляхи реалізації громадянської освіти та громадянського виховання в сучасному освітньому середовищі / Ю. В. Омельчук // Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід : матеріали Першої наук.-практ. конф. – Острог : ГО «Центр демократичного лідерства, Нац. ун-т «Острозька академія», 2013 – Режим доступу: http://tme.uho.edu.ua/docs/dod/1_2010/OMELCHUK.pdf
157. Оржехівський В. Управління змістом освіти / В. Оржехівський // Освіта і управління. – 1998. – Т. 2. – № 1. – С. 25–32.
158. П'янковський Г. В. Педагогічна оцінка ефективності військово-патріотичного виховання призовної молоді: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / П'янковський Геннадій Валентинович. – К.: КДУ ім. Т.Г. Шевченка, 1997. – 143 с.
159. Паламарчук О. М. Соціально-психологічні умови формування еколого-економічної культури підприємця : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / О. М. Паламарчук. – К., 2006. – 20 с.
160. Пантюк М. П. Підготовка майбутнього вчителя до виховної роботи у вітчизняній педагогіці ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Микола Павлович Пантюк. – Дрогобич, 2011. – 40 с.
161. Панчук А. П. Громадянське виховання студентів педагогічних університетів у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності : автореф. дис. ...

- канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / А. П. Панчук. – К., 2012. – 24 с.
162. Парубок О. М. Дидактичні умови застосування ділових ігор у професійній підготовці фахівців пожежної безпеки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. М. Парубок. – Хмельницький, 2003. – 18 с.
163. Пекач К. А. Сутність поняття «громадянська відповідальність» особистості / К. А. Пекач // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2015. – Вип. 220. – С. 141-146. – Серія «Педагогіка, психологія, філософія».
164. Перетяга Л. Є. Дидактичні умови формування полікультурної компетентності молодших школярів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. : 13.00.09 «Теорія навчання» / Л. Є. Перетяга. – Харків, 2008. – 23 с.
165. Петронговський Р. Р. Теорія і практика формування патріотизму старшокласників: монографія / Роман Рафаїлович Петронговський ; за ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : Полісся, 2003. – 220 с.
166. Петрук В. А. Використання нетрадиційних занять у процесі формування професійної компетентності майбутніх випускників технічних ВНЗ / В. А. Петрук // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського: зб. наук. праць. – Вінниця : Едельвейс і К., 2007. – № 21. – С. 246–250. – Серія : Педагогіка і психологія.
167. Примак В. П. Формування громадянської відповідальності у курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / В. П. Примак. – Луганськ, 2011. – 21 с.
168. Пірен М. І. Основи етнопсихології : підручник / Марія Іванівна Пірен ; Київський військ. Гуман. Ін.-т, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К. : [Б. в.], 1996. – 385 с.
169. Пірен М. І. Релігійна соціалізація особистості як чинник утвердження духовних цінностей громадянського суспільства / М. І. Пірен // Соціальна психологія. – 2005. – № 6. – С. 31–41.

170. Плахтєєва В. І. Формування громадянської свідомості майбутніх учителів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В. І. Плахтєєва. – Харків, 2008. – 19 с.
171. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки // Вісник програм шкільних обмінів. – 2005. – № 23. – С. 18–24.
172. Пономарьова Г. Ф. Національно-патріотичне виховання майбутніх педагогів у період державотворення / Г. Ф. Пономарьова // Наукові записки кафедри педагогіки [ХНУ імені В. Н. Каразіна]. – 2016. – № 40. – С. 123–133.
173. Про затвердження Концепції громадянсько-патріотичного виховання молоді : Указ Президента України № 3754/981/538/4927 2010 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
174. Рацул О. А. Формування громадянськості у студентів вищих навчальних закладів України у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. А. Рацул. – Харків, 2004. – 20 с.
175. Ревнюк Н. І. Формування національної самосвідомості майбутніх учителів засобами педагогічного краєзнавства : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Н. І. Ревнюк. – Умань, 2011. – 20 с.
176. Рехтета Л. О. Діагностика громадянської вихованості учнів основної школи // Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. праць. – К. : Київський держ. лінгвістичний ун-т, 2002. – Вип. 21. – С. 181–183.
177. Рудіна О. М. Формування ціннісних орієнтацій старшокласників в умовах навчально-виховного процесу гімназії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. М. Рудіна. – К., 2002. – 41 с.
178. Рудь М. В. Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи в умовах

полікультурного регіону : дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Марія Валентинівна Рудь. – Л., 2002.

179. Санфирова О. В. Экологическое воспитание: эколого-педагогический подход к современному образованию / О. В. Санфирова // *Философия образования.* – 2006. – № 1. – С.23-28.
180. Сахневич І. Д. Формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / І. Д. Сахневич. – Житомир, 2010. – 20 с.
181. Сахневич І. Д. Формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / І. Д. Сахневич. – К., 2010. – 24 с.
182. Серік М. В. Громадянське виховання: теоретичний та історичний аспекти / Марина Володимирівна Серік // *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія.* – 2013. – № 4. – С. 402–409.
183. Сігова А. Г. Педагогічні умови формування громадянської позиції студентської молоді : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / А. Г. Сігова. – К., 2008. – 20 с.
184. Сікорський П. Педагогічні умови національного виховання учнів ПТНЗ / П. І. Сікорський // *Сучасні технології навчання у професійній підготовці майбутніх фахівців: матеріали наук.-практ. конф., 9–10 жовтня. 2013 р.* – Львів : Сполом, 2013. – С. 143–146.
185. Система патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізаційних суспільних змін : навч.-метод. посібник / І. Д. Бех, К. І. Чорна, К. О. Журба, В. А. Киричок та ін. – К. : Педагогічна думка, 2011. – 240 с.
186. Сметанський М. І. Педагогічна влада та її виховний потенціал / М. І. Сметанський, В. М. Галузяк // *Педагогіка і психологія.* – 1996. – № 4. – С. 32–38.

187. Снежкова І. До проблеми формування етнічної самосвідомості у підлітків (спроба етносоціологічного дослідження) / І. А. Снежкова // Етнографія Києва і Київщини. Традиції й сучасність / Л. Ф. Артюх, Н. К. Гаврилюк, В. Ф. Горленко та ін. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 262–270.
188. Солодка А. К. Полікультурне виховання старшокласників у процесі вивчення гуманітарних предметів : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Солодка Анжеліка Костянтинівна. – К., 2005. – 197 с.
189. Сопівник І. В. Формування громадянськості студентів вищих аграрних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / І. В. Сопівник. – К., 2008. – 20 с.
190. Стельмахович М. Теорія і практика українського національного виховання : посібник / М. Стельмахович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. – 179 с.
191. Ступарик Б. Громадянське виховання сучасної молоді / Б. Ступарик // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – Вип. III. – С. 3–14.
192. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення : навчально-методичний посібник / Б. М. Ступарик. – К. : ІЗМН, 1998. – 336 с.
193. Сухомлинська О. В. Концепція громадянськості й школа в Україні / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 21–25.
194. Сухомлинська О. Громадянське виховання : спадщина і сучасність / О. Сухомлинська // Доба історичної та громадянської освіти : наук.-метод. часопис. – 2005. – №2. – С.4–5.
195. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / Василь Олександрович Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 283–582
196. Тараненко І. Роль корекційно-педагогічної діяльності у вихованні підлітків з девіантною поведінкою / І. Тараненко // Педагогічна освіта: теорія і практика. – 2015. – Вип. 18. – С. 99–104.

197. Тарасенко Г. С. Естетико-екологічна культура вчителя в контексті соціокультурних пріоритетів професійної освіти / Г. С. Тарасенко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць. – К. ; Вінниця : «ДОВ Вінниця», 2002. – Вип. 2. – С. 91–97.
198. Темко Г. Д. Основи формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності (світоглядно-філософський аналіз) : монографія / Г. Д. Темко. – К. : Варта, 1997. – 288 с.
199. Торічний О. В. Теоретико-методичні засади формування військово-спеціальної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі навчання : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання» / О. В. Торічний. – Хмельницький, 2013. – 36 с.
200. Трибулькевич К. Г. Розвиток студентського самоврядування у вищих навчальних закладах України (1917–2010 рр.) : монографія / Катерина Георгієвна Трибулькевич. – Одеса : Купрієнко С. В., 2016. – 454 с.
201. Туренко Н. О. Громадянське виховання: основні підходи і практики реалізації / Н. О. Туренко // Інформаційний збірник АПН України. – 1993. – Вип. 3–4. – С. 2–4.
202. Тхоржевський Д. Виховання національної самосвідомості учнів – невідкладне завдання загальноосвітньої школи / Д. Тхоржевський // Шлях освіти. – 2003. – № 2. – С. 28–30.
203. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді : Указ Президента України № 3754/981/538/4927.10.p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
204. Філіпчук Г. Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультурна, етнополітика : монографія / Георгій Георгієвич Філіпчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 488 с.
205. Фіцула М. М. Педагогіка : [навч. посіб. для студ. вищ. пед. закл. освіти] / М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2003. – 528 с.
206. Фрідріх А. В. Формування у майбутніх фахівців національної самосвідомості / А. В. Фрідріх // Оновлення змісту, форм та методів

навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. праць. – Рівне: Вид-во РДГУ, 2016. – Вип. 13. – С. 87–89.

207. Цимбрило С. М. Полікультурне виховання студентів в умовах освітньо-виховного середовища вищого технічного навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : спец 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Цимборило Світлана Михайлівна. – Ужгород, 2011. – 305 с.
208. Чепіль М. М. Громадянське виховання підлітків у позаурочній діяльності / М. М. Чепіль // Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості : наук-метод. збірник. – К. ; Дрогобич : [Б. в.], 1998. – С.178–180.
209. Чернуха Н. М. Основні тенденції розвитку полікультурного виховання в сучасному світі / Н. М. Чернуха, І. С. Бахов // Молодий вчений. – 2014. – № 1. – С. 132–136. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_1%2804%29_30
210. Чернуха Н. М. Інтеграція виховних соціальних впливів суспільства у формуванні громадянськості учнівської молоді : дис. ... д-ра пед. наук : спец. : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Чернуха Надія Миколаївна. – Луганськ, 2007. – 422 с.
211. Чорна К. І. Виховання громадянина, патріота, гуманіста: навч.-метод. посібник / К. І. Чорна. – К. : ТОВ «ХІМ», 2004. – 96 с.
212. Шахрай В. М. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства / В. М. Шахрай // Український соціум. – № 2. – 2008. – С. 123–134.
213. Швець Т. Е. Громадянська соціалізація старшокласників у позакласній діяльності загальноосвітнього навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Т. Е. Швець. – Харків, 2011. – 20 с.
214. Шестопалюк О. В. Теоретичні і практичні засади розвитку громадянської компетентності майбутніх учителів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. В. Шестопалюк. – Вінниця, 2010. – 46 с.

215. Штофф В. А. Моделирование и философия : монографія / Виктор Александрович Штофф. – М. ; Л. : Наука, 1966. – 326 с.
216. Щербань П. Українська національна ідея і сучасні проблеми виховання учнівської та студентської молоді / П. Щербань // Вища освіта України. – 2005. – № 4. – С. 62–67.
217. Ягупов В. В. Військова психологія : підручник / Василь Васильович Ягупов. – К. : Тандем, 2004. – 656 с.
218. Ягупов В. В. Теорія і методика військового навчання : монографія / Василь Васильович Ягупов.. – К.: Тандем, 2000. – 380 с.
219. Якимович Т. Д. Розвиток творчої самостійності майбутніх фахівців у процесі професійної підготовки / Т. Д. Якимович, А. Я. Цюприк // Професійна освіта: проблеми і перспективи: зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 8. – С. 58–63.
220. Яремчук Н. Я. Педагогіка : навч. посібник / Н. Я. Яремчук. – Львів : НВБД УАД, 2011. – 246 с.
221. Яремчук Н. Я. Підготовка студентів класичного університету до виховної діяльності у загальноосвітній школі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. Я. Яремчук. – Вінниця, 2007. – 20 с.
222. Baliński W. Wartości, rodzina, szkoła: patriotyzm na co dzień i od święta : materiały z konferencji na temat edukacji patriotycznej i obywatelskiej / W. Baliński. – Kraków, 2010. – 96 s.
223. Curren R. Patriotic Education in a Global Age / R. Curren, C. Dorn. – Chicago, 2018. – 175 p.
224. Patriotism and Citizenship / Ed. B. Haynes. – Wiley-Blackwell, 2009. – 108 p.
225. Westheimer J. Politics and patriotism in education / J. Westheimer // Pledging allegiance: The politics of patriotism in America's schools. – New York : Teacher's College Press, 2007. – Pp. 171 – 188.

ДОДАТКИ

Додаток А¹

КОНЦЕПЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ СЛУЖБИ ПОРЯТУНКУ

I. Загальні положення

Провідна ідея. Стратегічною метою соціального розвитку України є формування громадянського суспільства та побудова правової держави. Запорукою становлення демократичної держави є високий рівень громадянської культури. Тому під час професійної підготовки у закладі вищої освіти необхідно забезпечити виховання громадянських якостей майбутніх фахівців, які повинні виконувати не лише конституційні закони й професійні обов'язки, а й відчувати відповідальність за розвиток громадянського суспільства. Сформовані громадянські якості дають людині можливість оцінювати соціальні явища та процеси, свої вчинки та дії з позиції інтересів суспільства.

Головна мета – забезпечення громадянської вихованості майбутніх офіцерів служби порятунку під час професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Основоположні принципи громадянського виховання:

- принцип національної спрямованості, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;

- принцип самоактивності й саморегуляції забезпечує розвиток у студентів та курсантів суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень;

---

¹ Авторська розробка

виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках;

- принцип полікультурності передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування у молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірувань інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської;

- принцип соціальної відповідності обумовлює потребу узгодження змісту і методів патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією, в якій організовується виховний процес, і має на меті виховання у студентів та курсантів готовності до захисту вітчизни та ефективного розв'язання життєвих проблем;

- принцип історичної і соціальної пам'яті, який спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців та відтворює її у реконструйованих і осучаснених формах і методах діяльності;

- принцип дотримання національних традицій, який зберігає для нащадків зразки української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні.

Рівні організації виховної роботи:

- на рівні закладу освіти;
- на рівні інституту, факультету;
- на рівні курсу;
- в навчальних взводах та групах;
- на рівні ради курсантського та студентського самоврядування (РК та СС);
- індивідуальна виховна робота.

Організаційно-методичне забезпечення виховної роботи:

- інформаційно-пропагандистське забезпечення;
- профорієнтаційне забезпечення;
- тематичне інформування із залученням представників місцевих органів виконавчої влади та управління, вчених, творчої інтелігенції, духовенства, ветеранів АТО та служби, учасників ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, шефських організацій, товариств;
- інформаційні години за тематикою визначних подій українського державотворення, суспільно-політичного життя в Україні та за кордоном;
- засоби телекомунікації;
- інформаційна наочність.

II. Цілісність громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку (зміст, система, основні напрями, виховні справи)

Змістові лінії виховання:

- основи громадянських знань;
- права людини та шляхи їх захисту;
- державна та національна символіка;
- принципи та механізми демократії;
- принципи самоврядування;
- принципи демократичного керівництва;
- національна свідомість;
- міжособистісна комунікація;
- конфліктологія;
- етика професійної поведінки;
- інтерактивні технології навчання.

Система цінностей:

- загальнолюдські – щастя, гуманізм, повага до життя, духовність, моральність, людська гідність, дружба, чесність, любов, краса, гармонія, свобода, здоров'я, мир, знання, культура.
- громадянські – патріотизм, права людини, демократія, свобода вибору, рівність, справедливість, участь у суспільному житті або громадянська активність, толерантність, відповідальність, міжкультурний діалог тощо.
- професійні – професійна гідність, відповідальність, обов'язок, відвага, сміливість;
- сімейні - сім'я, кохання, традиція, добробут, відповідальність, взаємоповага, гендерна рівновага.

Стратегічні напрями громадянського виховання:

- роль громадських формувань;
- підготовка до складання курсантами Присяги;
- підготовка до випуску фахівців;
- робота гуртків художньої самодіяльності;
- аналіз індивідуально-виховної роботи;
- організація дозвілля;
- зміцнення успішності та дисципліни у навчальних взводах та групах;
- висвітлення виховної діяльності в ЗМІ;
- адаптація курсантів 1-го курсу до навчального процесу;
- соціально-психологічного забезпечення навчально-виховного процесу;
- морально-психологічний клімат в колективі.

III. Основні шляхи реалізації концепції, контроль виконання, критерії оцінювання ефективності виховної діяльності

Основні шляхи реалізації громадянського виховання у закладі вищої освіти:

- засвоєння громадянських знань, доповнення змісту навчання

темами громадянського спрямування, збагачення виховних заходів професійним змістом.

- формування ціннісних орієнтацій курсантів та громадянського світогляду, глибоке опанування національних надбань; усунення негативного ставлення до громадянського виховання; активізацію позитивних складових, формування мотивів; базується на самопізнанні, самоаналізі і усвідомленні фахівцем своєї діяльності.

- процес самопізнання відбувається завдяки залученню курсантів до різних видів громадянської діяльності, пізнання ними своїх можливостей у конкретних ситуаціях.

Критерії оцінювання ефективності виховної діяльності визначається за рівнем:

- громадянознавчих знань та вмій, що дасть змогу проявити громадянську компетентність;

- громадянських цінностей, що дасть змогу проявити громадянську позицію;

- громадянської поведінки та вчинків.

Соціальна ефективність громадянського виховання:

- соціальні надії;

- соціальна впевненість;

- громадянська мужність;

- громадянська самоповага;

- громадянська самооцінка;

- громадянська довіра

Додаток Б²

Витяг з інтегративно - цільової програми виховання

№ з\п	Назва розділів та заходів
1	2
ПІЗНАВАЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНИЙ БЛОК	
1. Інформаційно-пропагандистське забезпечення. Згідно наказу МНС України від 06.03.2008р. № 177 «Про затвердження Настанови з соціально-гуманітарної роботи з особами рядового і начальницького складу та працівників органів і підрозділів цивільного захисту» та з метою забезпечення роботи з курсантами та студентами, формування та розвиток у них особистої відповідальності за свідоме виконання вимог Конституції та законів України, вірності Присязі, почуття патріотизму, державного світогляду, високої духовної культури, засвоєння морально-етичних норм поведінки та психологічної готовності до виконання завдань за призначенням організувати та провести:	
1.1.	Ефективне проведення заходів з інформаційно-пропагандистського забезпечення, відповідно до вимог Положення про інформаційно-пропагандистське забезпечення роботи з особами рядового і начальницького складу та працівниками органів і підрозділів цивільного захисту.
1.2.	Тематичне інформування із залученням представників місцевих органів виконавчої влади та управління, вчених, творчої інтелігенції, духовенства, ветеранів війни та служби, учасників ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, шефських організацій, товариств тощо.
1.3.	Інформаційні години за тематикою визначних подій українського державотворення, суспільно-політичного

² Авторська розробка

	життя в Україні та за кордоном (постійний та перемінний склад).
1.4.	Висвітлення інформаційного матеріалу через засоби телекомунікації, оновлення інформаційних стендів в інституті, кафедрах.
Цикл лекцій на тему:	
1.5.	“Формування у молоді національної свідомості. Духовність і патріотизм”;
1.6.	“Формування індивідуальної культури здоров`я курсантів”;
1.7.	“Дисципліна як ознака морального чинника в діяльності працівника ДСНС”;
1.8.	“Профілактика негативних звичок та шляхи подолання залежності”;
1.9.	“Культура поведінки, мовлення та побуту”.
Провести цикл лекторіїв з:	
1.10.	Львовознавства;
1.11.	Політології;
1.12.	Професійної етики та етикету працівників ДСНС.
Провести диспути на тему:	
1.13.	“Молодь в сучасному світі”;
1.14.	“Професія – це обов’язок чи покликання”.
Провести інформаційні години на тему:	
1.15.	“Знання – це скарб, а вміння вчитись – це ключ до нього” (до Дня знань);
1.16.	“Сторінками українського кіно” (до Дня українського кіно);
1.17.	Український історик, громадський та політичний діяч “Михайло Грушевський”;

1.18.	“Старість наших батьків – це наша старість” (до Міжнародного дня людей похилого віку);
1.19.	Публіцистика Івана Багряного: концепції протиріч чи ідеї боротьби (до Дня народження Івана Багряного);
1.20.	“Гетьман Пилип Орлик та його Конституція” (до 346 роковин з дня смерті Пилипа Орлика);
1.21.	Покрови Пресвятої Богородиці; День Українського козацтва; День заснування УПА; “Вітчизна – слави й доблесті край” (до Дня захисника Вітчизни);
1.22.	Утворення Української держави на українських етнічних землях у складі Австро-Угорщини (1918);
1.23.	“Листопадовий Чин - утворення Західноукраїнської Народної Республіки”;
1.24.	“Маркіян Шашкевич: пам'ять і сьогодення” (до 208-ї річниці з дня народження Маркіяна Шашкевича);
1.25.	“Князь Дмитро Байда-Вишневецький - засновник Запорізької Січі, оборонець Європи”;
1.26.	“Мова – ДНК нації” (до Дня української писемності і мови);
1.27.	“Оптимізм, любов до природи, м'який гумор як риси індивідуального почерку Остапа Вишні” (до 129-ї річниці з дня народження Остапа Вишні);
1.28.	“Керманіч політичного життя народу до останньої хвилини” 159 років тому народився Кость Левицький;
1.29.	“Герої нашого часу” (до Дня Революції Гідності);
1.30.	“Роль в історії України Григорія Квітки-Основ'яненка” (до 240-ї річниці з дня народження);
1.31.	“Майбутнє — без СНІДу” (до Всесвітнього дня боротьби зі СНІДом);
1.32.	“День збройних сил України”;
1.33.	Заснування Всеукраїнського товариство “Просвіта” імені Тараса Шевченка;
1.34.	“Багатогранність таланту Михайла Старицького” (179 річчя з дня народження);

	День вшанування ліквідаторів на Чорнобильській АЕС;
1.35.	“Гармат би нам та кулеметів замість мрій” (До Дня народження українського драматурга Микола Куліша);
1.36.	“Україна починається з тебе” (до Дня народження українського політика, громадського діяча В’ячеслава Чорновола;)
1.37.	“День волі народної дзвін” (до Дня пам’яті Героїв Крут); “День працівників пожежної охорони”;
1.38.	“Спадкоємець українського престолу” (до Дня народження українського військового, політичного діяча Данила Скоропатського);
1.39.	“Небесна сотня: Герої не вмирають” (до Дня вшанування пам’яті Героїв Небесної Сотні);
1.40.	“Ні! Я жива! Я буду вічно жити!” (до 148 років з дня народження української поетеси Лесі Українки);
1.41.	День цивільної оборони;
1.42.	“Тарас Григорович Шевченко – безсмертний Кобзар українського народу” (до Дня народження українського Кобзаря Тараса Григоровича Шевченка);
1.43.	“Устим Кармелюк. Народний месник” (до Дня народження українського народного героя, керівника боротьби селян Поділля проти кріпацтва Устима Кармелюка;
1.44.	“Я долю вибрала собі сама...” (до Дня народження Ліни Василівни Костенко);
1.45.	“Щирий сміх подовжує життя” (до Дня міжнародного дня сміху);
1.46.	“Бережи здоров'я змолоду” (до Всесвітнього дня здоров`я);
1.47.	“Толерантність людини — найважливіша умова миру і злагоди в сім’ї, колективі, суспільстві.” (до Міжнародного дня культури);
1.48.	День пожежної охорони;

1.49.	Всесвітній день книги; День психолога;
1.50.	День солідарності молоді;
11.51.	“Чорнобиль: трагедія, подвиг, пам'ять” (до Дня пам'яті ліквідаторів аварії на ЧАЕС);
1.52.	День пам'яті та примирення(до 72-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні);
1.53.	Міжнародний день сім'ї;
1.54.	День пам'яті жертв політичних репресій;
1.55.	День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу;
1.56.	Вишивка у нашому житті (до Дня вишиванки);
1.57.	День українських героїв.
<p>2. Індивідуально-виховна робота та профілактика правопорушень.</p> <p>Згідно наказу МНС України від 06.03.2008р. № 177 «Про затвердження Настанови з соціально-гуманітарної роботи з особами рядового і начальницького складу та працівників органів і підрозділів цивільного захисту» та з метою удосконалення виховної роботи з особовим складом ЛДУБЖД, надання цій роботі систематичності та результативності організувати та провести:</p>	
2.1.	Превентивні заняття з курсантами та студентами, для профілактики негативних психологічних станів та профілактики гігієни в навчальному закладі.
2.2.	Заслуховування порушників дисципліни.
2.3.	Бесіди з курсантами та студентами щодо недопущення протиправних дій.
2.4.	Аналіз стану службової дисципліни, виявляючи причини порушень, недоліки в роботі з особовим складом, опрацьовувати додаткові заходи з попередження порушень дисципліни і законності.

3. Культурно-просвітницька робота.

Згідно наказу МНС України від 06.03.2008р. № 177 «Про затвердження Настанови з соціально-гуманітарної роботи з особами рядового і начальницького складу та працівників органів і підрозділів цивільного захисту» та з метою формування в особового складу високої духовної та фізичної культури і моральних якостей, почуття патріотизму національної свідомості, вірності традиціям українського народу **прийняти участь:**

3.1.	Засіданнях кафедр, відділів, служб, структурних підрозділів з обговорення та аналізу виконання кожною особою керівних документів щодо підвищення загальної культури осіб постійного та перемінного складу Університету.
3.2.	Роботі гуртків художньої самодіяльності.

Зустрічі з:

3.3.	Майстрами мистецтв та діячами культури Львівщини;
3.4.	Учасниками ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
3.5.	Ветеранами навчального закладу (загальні, на кафедрах, на курсах);

Святкових концертах та вечорах з нагоди:

3.6.	Дня рятувальника;
3.7.	Дня Революції Гідності;
3.8.	Дня вшанування ветеранів та пенсіонерів пожежної охорони;
3.9.	Дня матері;
3.10.	Дня випуску фахівців;
3.11.	Тематичних вечорах відпочинку, брейн-рингах в інтелектуально-розважальному центрі «Alma-Mater»;

3.12.	Тематичних квестах.
Прийняти участь в підготовці та проведенні конкурсів:	
3.13.	Творчих робіт “Я пишаюсь тим, що я українець!” (у вигляді літературних творів, фотографій та малюнків);
3.14.	Вертепів “Спалах Різдвяної зірки”;
3.15.	Художньої самодіяльності серед творчих колективів ЛДУБЖД;
3.16.	“Міс та Містер ЛДУБЖД ”;
3.17.	КВН серед команд ЛДУБЖД;
3.18.	Стінного друку ЛДУБЖД.
Інших заходах:	
3.19.	Культпоходи та екскурсії в мистецькі заклади м. Львова (театри, музеї, виставки, галереї тощо).
3.20.	Екскурсії для курсантів та студентів 1-го курсу в Музей історії навчального закладу
3.21.	Тиждень відвідування бібліотек м. Львова (до Всеукраїнського дня бібліотек).
3.22.	Вечір відпочинку до Дня студента.
3.33.	Тематичний вечір “Скорботною пам’яттю свічка горить” (до Дня вшанування пам’яті жертв голодоморів).
3.34.	Урочисті заходи з нагоди випуску магістрів.
3.35.	Вечір відпочинку до Дня Святого Валентина.
3.36.	Мистецький вечір до дня народження українського композитора і поета Володимира Івасюка.
3.37.	Шевченківський літературно-мистецький вечір.
3.38.	Мистецький захід “Чорнобиль – біль наш довічний”.
3.39.	Виставу-містерію “Через Хрест до Воскресіння”.

ОЗДОРОВЧО-ТРЕНУВАЛЬНИЙ БЛОК

1. Спортивно-масова робота.

Згідно наказу МНС України від 06.03.2008р. № 177 «Про затвердження Настанови з соціально-гуманітарної роботи з особами рядового і начальницького складу та працівників органів і підрозділів цивільного захисту» та з метою пропаганди здорового способу життя, організація та проведення спортивно-масових і фізкультурно-оздоровчих заходів з курсантами та студентами **організувати та провести:**

1.1.	Спортивне свято з нагоди Дня фізичної культури та спорту.
1.2.	Урочисте відкриття Спартакіади Університету зі службово-прикладних видів спорту.
1.3.	Спортивні змагання з волейболу, боротьби самбо, пожежно-прикладного спорту тощо.
1.4.	Змагання на першість обласної ради ФСТ “Динамо”.
1.5.	Змагання серед навчальних підрозділів інститутів, кафедр, служб з різних видів спорту в рамках Спартакіади Університету.
1.6.	Військово-патріотичну гру “Козацькі забави”.
1.7.	Квест “До дня пожежної охорони”.
1.8.	Тематичні зустрічі з представниками Львівського обласного клінічного наркодиспансеру.
1.9.	Інформаційні години з роз’яснення та пропаганди здорового способу життя (1-5 курси) із залученням представників громадських організацій та установ м. Львова “Посол плюс”, “Любов”, “Дорога”, “Стоп азарт”, “Клініка дружня до молоді”.
1.10.	Методичні наради із заступниками начальників курсів з виховної та соціально-психологічної роботи.

1.11.	Тематичні бесіди для перемінного складу інституту.
СУСПІЛЬНО-АКТИВНИЙ БЛОК	
1. Організаційно-методична робота	
Розглянути питання щодо якості виховної роботи:	
1.1.	В навчальних взводах та групах і роботи кураторів навчальних взводів та груп.
1.2.	Заступників начальників курсів з виховної та соціально-психологічної роботи.
Спільно з керівниками структурних підрозділів Університету обговорити питання:	
1.3.	Ролі громадських формувань у покращенні навчально-виховного процесу та виховної роботи.
1.4.	Підготовки до складання курсантами 1-го курсу Присяги особового складу органів і підрозділів цивільного захисту.
1.5.	Підготовки до випуску фахівців.
1.6.	Роботи гуртків художньої самодіяльності.
1.7.	Аналіз індивідуально-виховної роботи кураторів з курсантами і студентами Організації дозвілля, їх ролі в зміцненні успішності та дисципліни у навчальних взводах та групах.
1.8.	Висвітлення діяльності інституту в ЗМІ.
1.9.	Адаптації курсантів 1-го курсу до навчального процесу в університеті.
1.10.	Соціально-психологічного забезпечення навчально-виховного процесу в інституті.
1.11.	Аналізу заходів щодо зміцнення транспортної дисципліни в інституті.
1.12.	Зміцнення дисципліни і законності, транспортної дисципліни, заходи протидії корупційним проявам.
1.13.	Виконання плану заходів виховної діяльності, індивідуальної виховної роботи за півріччя, обговорення плану заходів на наступний навчальний рік.

1.14.	Вивчення соціально-побутових умов підлеглих по місцю проживання та морально-психологічного клімату в колективі.
Провести:	
1.15.	Методичне засідання з керівництвом курсів навчально-наукового інституту щодо планування соціально-гуманітарної роботи на навчальний рік, здійснення основних напрямків реалізації завдань індивідуально-виховної роботи та профілактики правопорушень.
1.16.	Наради з проблем виховання, формування сприятливого соціально-психологічного клімату, покращення стану служби, успішності та дисципліни.
<p>2. Соціальна робота.</p> <p>Згідно наказу МНС України від 06.03.2008р. № 177 «Про затвердження Настанови з соціально-гуманітарної роботи з особами рядового і начальницького складу та працівників органів і підрозділів цивільного захисту» та з метою здійснення соціально-правових, інформаційних і організаційних заходів щодо сприяння особовому складу, ветеранам у реалізації встановлених Законами України, іншими законодавчими актами прав і пільг, в одержанні ними соціальної допомоги та відповідних компенсацій, створенні у колективах соціальних умов і гарантій, які б забезпечили їх нормальну життєдіяльність, сумлінне ставлення до виконання покладених на них обов'язків</p> <p>організувати та провести:</p>	
2.1.	Роботу по збору та внесенню уточнених даних до Соціального паспорта Інституту (Наказ МНС України від 06.03.2008р. №177).
2.2.	Вивчення та аналіз соціальних проблем, матеріальних і духовних потреб перемінного та постійного складу інституту, визначення шляхів їх вирішення з метою зняття соціальної напруги в колективах та попередження негативних проявів.

2.3.	Доведення до постійного та перемінного складу інституту, визначених законами соціальних прав, пільг та гарантій.
2.4.	В межах компетенції правового і соціального захисту, соціальної підтримки особового складу, ветеранів та членів їх сімей, співпрацю з цих питань з відповідними державними органами та громадськими організаціями.
2.5.	Сприяння вирішенню питань, порушених у заявах, скаргах та зверненнях особового складу, ветеранів та членів їх сімей.
2.6.	Заходи до Міжнародного дня людей похилого віку та Дня ветерана.
2.7.	Заходи до Всесвітнього дня боротьби зі СНІДом.
2.8.	Надання волонтерської допомоги інвалідам (до Міжнародного дня інвалідів).
2.9	Заходи до Дня прав людини.
<p>3. Гуманітарна підготовка</p> <p>Згідно наказу МНС України від 06.03.2008р. № 177 «Про затвердження Настанови з соціально-гуманітарної роботи з особами рядового і начальницького складу та працівників органів і підрозділів цивільного захисту» та з метою вивчення та аналізу соціальних проблем, матеріальних і духовних потреб курсантів та студентів ЛДУБЖД, визначення шляхів їх вирішення з метою зняття соціальної напруги в колективах та попередження негативних проявів організувати та провести:</p>	
3.1.	Заходи з утвердження особистості як найвищої соціальної цінності, впровадження гуманістичних взаємовідносин в інституті, формування світогляду та життєвої позиції курсантів та студентів, найповнішого розкриття здібностей в інтересах гармонійного розвитку як громадян-патріотів, так і високопрофесійних спеціалістів.

3.2.	Курс занять з гуманітарної підготовки.
3.3	Організувати та провести курс занять з функціональної підготовки.
Взяти участь :	
3.4.	Звітно-виборчій конференції РКтаСС ЛДУБЖД.
3.5.	Тренінгах з проблем та профілактики СНІДу.
5.6.	Доброчинні акції до Дня Святого Миколая та відвідини дитячих будинків Львівської області; Доброчинні акції у благодійній програмі “Турбота в дії”.
3.7.	Урочистих заходах та святковому концерті з нагоди 9-ї річниці з дня створення РКтаСС ЛДУБЖД.
3.8.	Передвеликодньому майстер-класі із розписування писанок “Намалюй свою писанку”.
3.9.	Круглому столі “До дня пожежної охорони”.
3.10.	Львівському міжнародному літературному фестивалі в рамках “Форуму видавців у Львові”;
3.11.	Всеукраїнській науково-практичній конференції “Соціальна робота в Україні: становлення, перспективи, розвиток”;
3.12.	Профорієнтаційному заході “Калейдоскоп професій”;
3.13.	Дитячо-юнацькому фестивалі “Сурми звитяги”;
3.14	Загальноукраїнській акції “Засвіти свічку”;
3.15.	Всеукраїнській благодійній акції “Святий Миколай мандрує Україною”;
3.16.	Щорічній всеукраїнській акції з благоустрою “За чисте довкілля”;
3.17.	Фестивалі героїко-патріотичної пісні серед працівників органів і підрозділів цивільного захисту ДСНС України, ветеранів і пенсіонерів служби цивільного захисту;
3.18.	Святкуванні Дня міста Львова;

3.19.	Урочистих заходах з нагоди відзначення у Львові Свята Героїв;
3.20	Заходах спрямованих відстеженню відеопродукції, що демонструється в навчальних підрозділах інститутів та вжити заходів щодо недопущення перегляду фільмів, що пропагують насильство та асоціальні вчинки.
<p>4. Формування та розвиток професійних здібностей</p> <p>З метою розвитку професійних здібностей персоналу Університету, їх глибокої обізнаності в подальшій практичній діяльності, підвищення рівня успішності та прищеплення навиків самостійної роботи в напрямку самовдосконалення своїх знань, виховання причетності і гордості за професію працівника цивільного захисту, всю діяльність науково-педагогічного складу скерувати на виконання вищезазначеної мети для чого організувати та провести наступні заходи:</p>	
4.1.	Спільні засідання кафедр з перемінним складом інституту з питань покращення успішності.
4.2.	Роботу по роз'ясненню курсантам основних положень Конституції України, Кодексу Цивільного захисту, наказу МНС України від 06.03.2008р. № 177 «Про затвердження Настанови з соціально-гуманітарної роботи з особами рядового і начальницького складу та працівників органів і підрозділів цивільного захисту» при проведенні занять і в позаурочний час.
4.3.	Заслуховування курсантів та студентів, які порушують дисципліну або вчаться нижче своїх можливостей.
4.4.	Участь у роботі громадських організацій навчальних підрозділів інституту (Ради курсантського та студентського самоврядування, Ради зборів).
4.5.	Зустріч курсантів 4-5-го курсів з практичними працівниками цивільного захисту та ветеранами кафедри пожежної тактики та аварійно-рятувальних робіт.
4.6.	Засідання громадських формувань у напрямку покращання успішності.

4.7.	Планомірне інформаційно-пропагандистське забезпечення сучасних досягнень в пожежно-рятувальній справі за допомогою стінного друку, засобів внутрішнього радіомовлення, газети «Галицькі вогнеборці», веб-сайту Університету тощо.
<p>5. Соціально-психологічне забезпечення навчально-виховної діяльності</p> <p>З метою неухильного виконання наказу МНС України від 23.02.2004 р. №89 «Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб» та інших керівних документів ДСНС (МНС) щодо забезпечення соціально-психологічного супроводження навчально-виховної діяльності організувати та провести:</p>	
5.1.	Заняття з психологічної підготовки із заступниками начальників курсів з виховної та соціально-психологічної роботи.
5.2.	Заняття з практичної психології з молодшими командирами.
5.3.	Тематичні бесіди для перемінного складу інституту.
5.4.	Забезпечити психологічний супровід проведення тактичних занять з курсантами 5-го курсу.
5.5.	Зустрічі з батьками курсантів та членами їх родин з метою вивчення соціально-побутових умов проживання курсантів, виявлення кола сімейних проблем, надання порад щодо виховання дітей та залучення батьків до навчально-виховного процесу.
5.6.	Вивчення основних рис характеру осіб, що призначаються на посади молодших командирів з подальшим наданням начальникам курсів експертних висновків.
5.7.	Психологічні тестування на предмет визначення інтелектуальної та мотиваційної готовності до навчання, серед студентів Університету, які за підсумковим рівнем навчання та дисципліни рекомендуються для

	переведення у ряди курсантів.
5.8.	Заходи щодо виявлення сімей працівників інституту, в яких склалися конфліктні ситуації.
5.9.	Оформлення експертних висновків, в яких відобразити основні характерологічні особливості курсантів випускного курсу; магістрів; бакалаврів та спеціалістів.
5.10.	Тестування серед курсантів 1-го курсу з метою визначення проблем комунікації. Провести аналіз емпіричного матеріалу та психокорекційну роботу з кандидатами у курсанти, які отримали низькі результати.
5.11.	Соціометричні виміри серед курсантів 1 курсу з метою вивчення особливостей становлення навчальних груп. Зробити аналіз емпіричного матеріалу.
5.12.	Індивідуальну виховну та психокорекційну роботу та вжити заходів психокорекційного впливу та соціального захисту з:
5.13.	курсантами та студентами, які потребують особливої уваги;
5.14.	курсантами та студентами у яких склалися несприятливі взаємостосунки між батьками;
5.15.	курсантами та студентами, які позбавлені батьківського піклування (діти-сироти, діти з неповних сімей);
5.16.	курсантами та студентами, які є постраждалими в наслідок аварії на Чорнобильській АЕС, родичі яких перебувають у зоні АТО, чи загинули у зоні АТО.
Організувати та провести курс занять з психологічної підготовки на теми:	
5.17.	Функція планування і прогнозування. Поняття і класифікація управлінських рішень. Делегування

	повноважень як передумова ефективності управлінських рішень.
5.18.	Корпоративна культура в ДСНС України. Соціально-психологічний клімат як показник ефективності управлінської діяльності. Формування оптимального соціально-психологічного клімату.
5.19.	Психологія особистості особового складу ДСНС України. Психологічний аналіз службової діяльності.
5.20.	Конструктивне вирішення конфліктних ситуацій у службовій діяльності. Безконфліктне спілкування.
5.21.	Особливості взаємодії з населенням в умовах надзвичайної ситуації. Основи організації екстреної психологічної допомоги постраждалим.
5.22.	Емоційне навантаження на особовий склад ДСНС України. Попередження та профілактика.

Додаток В³**АНКЕТА****оцінювання громадянського виховання майбутніх майбутніх офіцерів
служби порятунку**

1. Чи усвідомленим є ваш професійний вибір?

1) так   2) переважно   3) інколи   4) ні

2. Чи знаєте ви свої громадянські права і обов'язки?

1) так   2) переважно   3) інколи   4) ні

3. Чи є у вас потреба у періодичному поповненні громадянських знань?

1) так   2) переважно   3) інколи   4) ні

4. Чи переконані ви у громадянській справедливості?

1) так   2) переважно   3) інколи   4) ні

5. Чи позитивно ви ставитеся до громадянського виховання у закладі освіти?

1) так   2) переважно   3) інколи   4) ні

6. Чи маєте ви власні погляди на громадянське виховання?

1) так   2) переважно   3) інколи   4) ні

7. Чи усвідомлюєте ви необхідність дотримання громадянських норм?

1) так   2) переважно   3) інколи   4) ні

8. Чи впевнені ви, що громадянське виховання сприятиме вашому розвитку?

1) так   2) переважно   3) інколи   4) ні

9. Чи переконливо ви аргументуєте особисту громадянську позицію?

1) так   2) переважно   3) інколи   4) ні

10. Чи визнаєте ви органи курсантського самоврядування?

1) так   2) переважно   3) інколи   4) ні

11. Чи критично ви оцінює вчинки людей?

1) так   2) переважно   3) інколи   4) ні

---

³ Авторська розробка

Додаток Г⁴

Квест

присвячений дню пожежної охорони
серед команд курсантів та студентів

Виховна робота у закладі вищої освіти є невід'ємною складовою ефективного навчального процесу, призначеного забезпечувати всебічний розвиток особистості та сприяти підготовці висококваліфікованих фахівців. Головною метою і основним напрямком виховного процесу є формування творчо-мислячої, професійно-підготовленої, духовно і морально багаті особистості, органічно залученої до системи загальнолюдських цінностей.

З метою забезпечення належної якості духовності і культури, підвищення відповідальності за доручену справу, реалізації творчих здібностей курсантів та студентів, організовано квест на тему: «17 квітня - День пожежної охорони».

1. Тема: «17 квітня - День пожежної охорони».

2. Мета: дати можливість особовому складу проявити себе в інтелектуальній майстерності, продемонструвати моральні якості, ставленні до традицій та надбань ДСНС України, підвищити рівень практичних навичок майбутнього рятувальника.

3. Умови проведення:

- **учасники квесту:** курсанти та студенти;
- **склад команди:** 5 осіб.

Заявка команди подається в кабінет РКтаСС за 2 дні до початку квесту.

4. Реквізити для квесту: мобільний телефон з якісним доступом до мережі інтернет, програмою GoogleMaps та якісною камерою.

5. Дата проведення: 17 квітня. Початок проведення квесту о 10:00 год.

---

⁴ Розробка за участі автора

6. Оргкомітет: представники РКтаСС та ВВтаСГР.

7. Форма одягу: формений спортивний костюм .

8. Правила квесту:

- нормативний час квесту 3 години;
- кожна команда складається з 5 осіб;
- кожна команда повинна мати встановлений додаток Viber;
- допускається використання «Googlemaps» зі встановленим маршрутом руху;
- кожна команда має свій унікальний порядковий номер;
- в день початку квесту всі команди прибувають до місця збору о 10:00 год та у вигляді жеребкування отримують свої номери (номери команди);
- послідовність вибору маршруту проводиться жеребкуванням капітанів команд;
- капітани кожної з команд отримують карти з вказаним маршрутом руху та зазначеною точкою прибуття;
- під час руху команда має дотримуватись правил дорожнього руху та загально прийнятих норм в громадських місцях;
- всі команди висуваються до місця старту з початком руху, згідно складених маршрутів вирушають на пошуки контрольних точок;
- на кожній контрольній точці присутній представник від РКтаСС або відділу виховної та соціально-гуманітарної роботи;
- після прибуття команди у повному складі до контрольної точки команда у повному складі має зробити фото та надіслати його до загальної групи в Viber, посилання на яку кожна команда отримує перед початком квесту, капітан команди отримує попередньо підготовлене запитання. Команда має дати відповідь протягом однієї хвилини, якщо команда не відповідає на питання то отримує штрафні 4 хв, які додаються до загального часу команди і впливають на

фінальний час. Також капітан команди отримує карту з маршрутом руху до наступної контрольної точки. В подальшому пересуванні команди – дії аналогічні;

- кожна команда має однакову кількість контрольних точок – 10 включно з фінальною точкою;
- кожна команда має право на дві підказки
  - 1) команда має зібрати 10 цивільних людей та зробити фото з ними і показати організатору закріпленому на контрольній точці;
  - 2) підказка надається при умові штрафних плюс 2 хв. до загального часу;
- заборонено користуватися транспортними засобами;
- в інтересах команди відповісти якомога на більшу кількість питань та прибути до фінальної точки чим швидше при цьому не порушуючи правил дорожнього руху та правил поведінки в громадських місцях;
- команда, яка не вкладається в нормативний час (до 3-х годин), автоматично дискваліфікується;
- у разі виявлення правопорушення, команду буде дискваліфіковано організаторами заходу.

9. Заохочення та нагородження: команди, що зайняли призові місця нагороджуються кубком, грамотами та іншими видами заохочення передбаченими оргкомітетом квесту. Оргкомітет фіксує загальний час для кожної команди. Переможцями стає та команда, котра покаже найкращий результат за показниками часу та правильністю виконання вправи.

Перелік підготовлених запитань

1. Прийняття на службу в органи та підрозділи ЦЗ
2. Спеціальні звання осіб рядового і начальницького складу служби ЦЗ.
3. Дати визначення хто вважається курсантом та слухачем?

4. Види служби в органах і підрозділах ЦЗ, граничний вік перебування на службі працівників ЦЗ та звільнення із служби працівників ЦЗ.
5. В яких випадках припиняється дія контракту?
6. Що таке караульна служба та її завдання?
7. Кого не можна призначати в оперативний розрахунок чергового караулу?
8. Організація служби караулу.
9. Посадові особи чергового караулу ПРЧ.
10. Внутрішній порядок у караулах.
11. Розпорядок дня о/с чергових караулів.
12. Перелік осіб, що допускаються в приміщення чергового караулу ПРЧ.
13. Організація служби в НПРЧ.
14. Порядок проведення зміни чергових караулів.
15. В яких випадках подається сигнал “Тривога”?
16. Дії чергового караулу у разі сигналу ”Тривога”
17. Обов’язки днювального по гаражу.
18. Обов’язки постового біля фасаду.
19. Обов’язки чергового по караулу.
20. ПБП під час несення служби.
21. ПБП під час збору, виїзду, прямування на пожежу (аварію, стихійне лихо, заняття) і повернення до частини.
22. ПБП під час проведення розвідки пожежі.
23. ПБП під час оперативного розгортання.
24. ПБП під час рятування людей і саморятуванні.
25. Первинні засоби пожежогасіння.
26. Класи пожеж та їх характеристики.
27. Водяні вогнегасники, призначення та будова.
28. Водопінні вогнегасники, призначення та будова.

29. Вогнегасники вуглекислотні, призначення та будова.
30. Вогнегасники порошкові, призначення та будова.
31. Правила безпеки праці при роботі з вогнегасниками.
32. Призначення і види ручних пожежних драбин.
33. Будова, технічна характеристика, експлуатація драбини палиці, штурмової та висувної триколінної драбин та порядок їх випробування.
34. Правила безпеки праці при роботі з ручними пожежними драбинами.
35. Захисний одяг пожежного-рятувальника, призначення та комплектність.
36. Спорядження пожежного-рятувальника, призначення та комплектність.
37. Рятувальні пристрої, призначення та комплектність.
38. Види, призначення механізованого аварійно-рятувального інструменту.
39. Правила безпеки праці при роботі з інструментом (пневно-, гідроінструментом, ручним механізованим інструментом, ручним інструментом та інвентарем).
40. Призначення, будова та види напірних пожежних рукавів.
41. Будова та призначення пожежних стволів.
42. Види пожежних автомобілів та їх призначення.
43. Завдання та роль зв'язку в оперативно-рятувальній службі.
44. Організація експлуатації напірних пожежних рукавів (введення в о\р, перекантовка, сушка, облік роботи, термін служби, випробування, ремонт, зберігання).
45. Технічна характеристика ручних пожежних стволів.
46. ТТХ АЦ-40(130)63Б.
47. Прийом та передача інформації про пожежу (НС).
48. Всмоктуючі пожежні рукави: призначення, види, будова.
49. Технічна характеристика генераторів пін.
50. ТТХ АЦ-40(131)137.

51.ТТХ АЦ-40(433371)63Б-02.

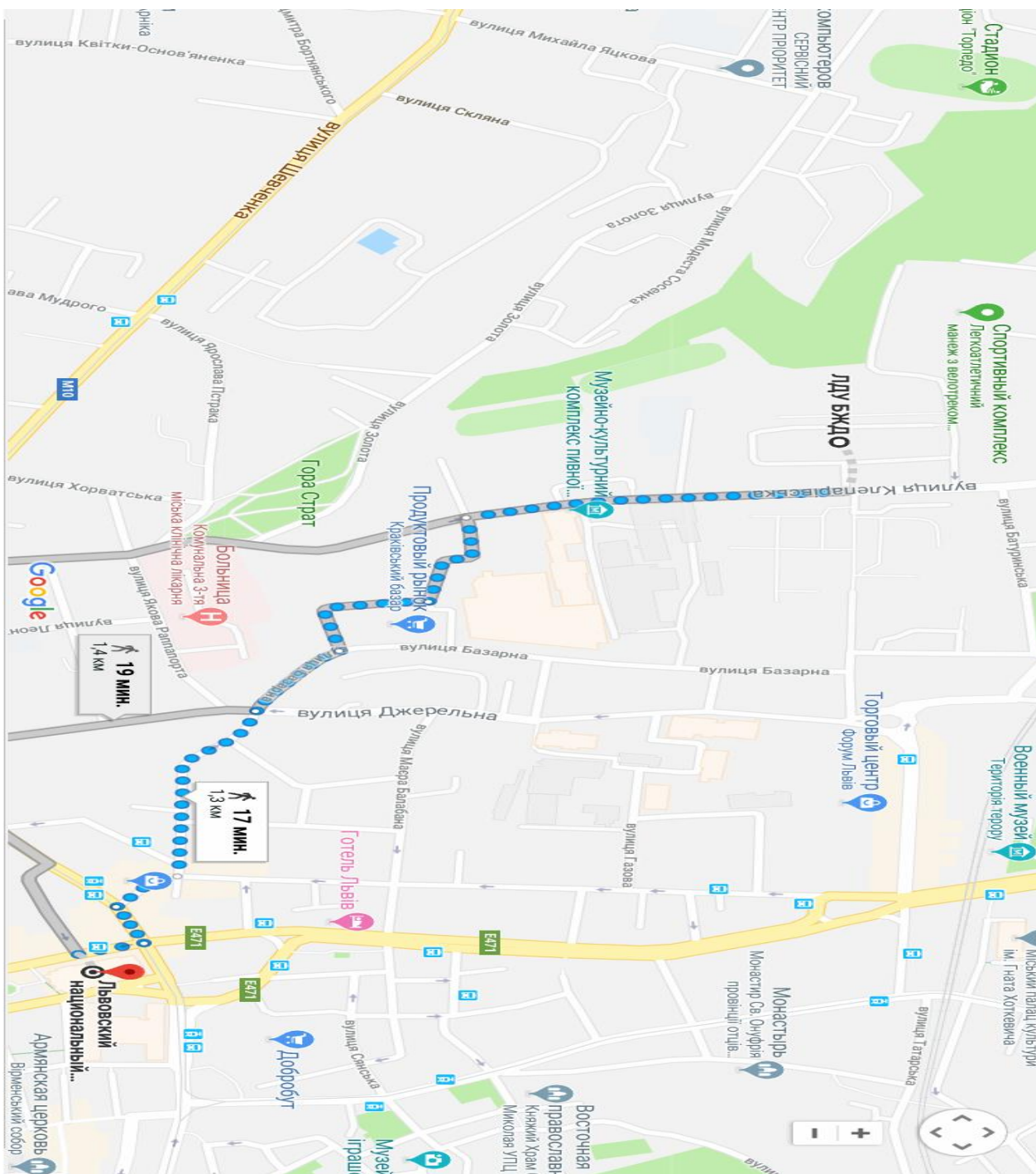
52.Пункт зв'язку частини, його обладнання та документація.

53.Організація експлуатації всмоктуючих та напірно-всмоктуючих пожежних рукавів (введення в о/р, миття, сушка, випробування, ремонт).

54.Технічна характеристика лафетних стволів.

55.Обов'язки чергового радіотелефоніста.

Зразок карти з вказаним маршрутом руху

Додаток Д⁵

Положення

про організацію спортивно-патріотичного конкурсу

«Козацькі забави»

приурочений до Дня захисника України та Українського козацтва

Мета: виховання у молоді любові до рідного краю, сприяння патріотичному вихованню, формування особистості як частки великого українського народу, а також сприяння розвитку інтелектуальної та фізичної спритності, виховання почуття гідності, колективізму та пропаганда здорового способу життя.

Умови проведення.

Конкурс проводиться в чотири етапи.

Форма одягу команд – спортивна.

Порядок нагородження переможців:

I місце – перехідний кубок, грамота за зайняте I місце;

II місце – грамота за зайняте II місце;

III місце – грамота за зайняте III місце.

Додаткові умови:

- у зв'язку з можливим травматизмом обов'язкова присутність лікаря;
- у разі, якщо дві або більше команд в кінцевому результаті наберуть однакову суму балів то перевага буде надаватися тій команді, що матиме вищий результат в етапі «Перетягування канату».

Структура змагань

1. Змагання розпочинаються з урочистого відкриття та привітання учасників.
2. У змаганнях приймають участь 12 команд по 6 чоловік (з кожного курсу по одній команді).
3. Змагання складаються з 6 етапів.

---

⁵ Розробка за участі автора

Перший етап

- **Перенесення мішка з піском.**

В даному етапі приймає участь вся команда. Учасник підходить до мішка з піском вагою 25 кг, бере його в руки і по команді біжить до визначеної точки (дистанція 30м), оббігає її та повертається на лінію старту і передає мішок з піском товаришу по команді. Етап проводиться одночасним стартом 2-х представників команд. Переможець змагань визначається за найкращим часом). 1 місце – 15 балів, 2 місце – 10 балів, 3 місце – 5 балів.

Другий етап

- **Штовхання з колодою.**

(Участь у II етапі приймають 3 чоловіки із команди. Дві команди беруться за колоду, та за допомогою фізичних зусиль повинні виштовхати за визначені межі команду противників не випускаючи з рук колоду. Переможець визначається за кращим часом). 1 місце – 20 балів, 2 місце – 15 балів, 3 місце – 10 балів.

Третій етап

- **Перетягування канату.**

(Участь у етапі приймають всі учасники команди. Команди розділяються на дві підгрупи по шість команд та змагаються між собою. Переможці груп визначають переможця у фінальному двобої, а за загальне третє місце – команди, які зайняли другі місця). 1 місце – 15 балів, 2 місце – 10 балів, 3 місце – 5 балів

Четвертий етап

- **Урятувати пораненого товариша (отамана)**

(Ці змагання потребують від учасників спритності, сили та злагоджених дій. Ви добре пам'ятаєте козацьке прислів'я «Сам помирай, а товариша виручай». Двоє хлопців кожної команди беруть у руки ноші. На них лягає капітан команди (отаман). За сигналом учасники змагань

повинні перенести отамана до визначеного місця (дистанція у 50м), оббігають і повертаються назад всі разом, а також поранений отаман повинен під час його перенесення від точки до точки голосно оголошувати девіз команди. Виграє команда, яка швидше перенесе пораненого отамана). 1 місце – 15 балів, 2 місце – 10 балів, 3 місце – 5 балів.

П'ятий етап

- **Жим штанги вагою 50 кг.**

(Учать у V етапі приймає один представник від команди. Вправа полягає у тому, щоб за визначений час (30 сек) лежачи на спині розігнути і зігнути руки в положенні лежачи із штангою вагою 50 кг. Переможець визначається за найбільшою кількістю підйомів штанги за 30 с). 1 місце – 20 балів, 2 місце – 15 балів, 3 місце – 10 балів.

Шостий етап

- **Повний вперед: штовхання автомобіля**

(В етапі приймають участь всі члени команди. Впродовж століть козаки пильно стояли на сторожі свободи й гідності України. Тому подивимось чи зможуть наші козаки разом подолати це випробування. Завдання полягає у тому, щоб перемістити (штовхаючи його) автомобіль на фінішну лінію. Троє представників команди сідають у автомобіль, а інші троє учасників команди штовхають його. Переможець визначається за найкращим часом). 1 місце – 15 балів, 2 місце – 10 балів, 3 місце – 15 балів

Додаток Ж⁶ ПОЛОЖЕННЯ

Про проведення конкурсу малюнків «Здай кров заради життя»

Це Положення визначає статус, цілі та завдання конкурсу у ВНЗ відповідно до Положення II міжнародного українсько-литовського конкурсу малюнків «Здай кров заради життя» (далі - Конкурс) (на основі листа Мінкультури України від 23 листопада 2016 року).

Конкурс проводиться у Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності.

1. Загальні положення

1.1. Конкурс малюнків проводиться серед студентів та курсантів.

1.2. Основними цілями та завданнями Конкурсу є:

- формування у молоді активної життєвої позиції, готовності брати участь у суспільному і культурному житті країни;
- популяризація ідеї добровільного безоплатного донорства крові;
- формування здорового способу життя серед молоді;
- підвищення значущості ідеї єдності в очах молодих учасників заради миру та майбутнього.

1.3. Для участі у конкурсі авторіві необхідно намалювати малюнок, відповідний до цілей Конкурсу, надати його на розгляд до журі конкурсу (представникам РКтаСС та ВВтаСГР)

2. Вимоги до робіт

2.1. Для участі в Конкурсі необхідно намалювати і надіслати малюнок за запропонованою організаторами Конкурсу тематикою. До участі в Конкурсі допускаються малюнки, виконані у будь-якій техніці; графіка, гуаш, масло, кольорові олівці, фломастери і т.д. Формат малюнка може бути А1, А2, А3.

---

⁶ Розробка за участі автора

2.2. На звороті малюнка мають бути зазначені:

- найменування навчального закладу;
- відомості про автора (прізвище, ім'я, група, контакти).

2.3. Малюнок повинен зображати ідею про необхідність активної участі громадян у популяризації ідеї добровільного безоплатного донорства крові та у русі за здоровий спосіб життя.

2.4. Конкурсна робота має бути завершеною, художньо оформленим витвором.

3. Учасники Конкурсу

3.1. Учасниками Конкурсу є студенти та курсанти.

4. Конкурсна комісія (журі)

4.1. Для організації Конкурсу і визначення кращих робіт формується Конкурсна комісія (журі) конкурсу.

4.2. Журі Конкурсу (складається з окремих представників РКтаСС та працівників відділу виховної та соціально-гуманітарної роботи)

- приймає в установленому порядку роботи;
- здійснює оцінку робіт, представлених на Конкурс;
- своїм рішенням визначає переможців Конкурсу;

5. Порядок підведення підсумків Конкурсу

5.1. При підведенні підсумків журі визначає переможців, що зайняли перші, другі та треті місця.

5.2. Критерії оцінки робіт:

- відповідність роботи цілям і завданням Конкурсу;
- оригінальність ідеї;
- художнє виконання малюнку;
- новизна висвітленого сюжету;
- яскравість і виразність роботи; - рівень інформативності; - гасло, заклик, девіз.

5.3. Роботи оцінюються за 30-ти бальною системою. Загальний бал, що присуджується кожній роботі, визначається як середнє арифметичне (складаються всі оцінки та діляться на кількість голосів членів журі).

5.4. Підведення підсумків Конкурсу оформлюється протоколом журі Конкурсу.

5.5. Учасникам Конкурсу вручаються Дипломи учасників, переможець Конкурсу нагороджується дипломом переможця Конкурсу і подарунковим сертифікатом.

5.6. Робота переможця конкурсу надсилається до Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Серце до серця» (м. Київ, вул. Щебаківського, 31/40, оф.62, 03082) разом із супровідним листом, у якому вказуються прізвище, ім'я учасника, місце навчання, контакти.

Додаток 3⁷

Сценарій

проведення Тематичного вечора до Дня вшанування пам'яті жертв
голодомору(1932-1933)

Сцена. Темне освітлення. Музичний супровід. Стіл (на столі свічка,
шматок хліба на тарілці). Оповідач (1) сидить за столом. Вірш.

Запалим свічку, хай зігріє душі
Усіх кого забрав голодомор.
Це було страшно як настала тиша.
Усюди панував смертельний тон.
Червоний кат, забрав все до зернини,
Ні крик людей, ні плач дітей не зупинив.

Оповідач (2) (На іншому краї сцени)

Я ще не вмер...
Ще промінь в оці грає.
В четвер мені буде 17 літ
Хіба в такому віці помирають?!
Я чую запах квітів. Тримаю жмут трави
В знесиленій худій руці
Я чую стукіт серця ! Я живий!
Куди ж ви, люди, людоньки, куди?!
Я ще не вмер.
...Усі проходять мимо.
...А житечко моє таке густе.
...А мамина рука іще гаряча.
Вам стане соромно колись за те.
Та я вже цього не побачу.

Оповідач (3)

---

⁷ Розробка за участі автора

І пухнучи від голоду вмирили.
 А кат мов навіжений реготав.
 О Боже! Скільки мусим ще терпіти?
 Чому лиха година землю вкрила?
 Повита в чорні хмари Україна,
 Страшна біда, і горе нас накрило.
 А смерть ішла не маючи жалю,
 Голодна смерть! Що може бути
 Страшніше, Дивитись на застигнувшу сльозу,
 В очах дітей, вмираючих так Тихо.
 Смертельний холод, смак голодомору,
 Мільйони сиріт, є приречені вмирати,
 О Боже! Що то був тоді за жах?
 (А ви сьогодні кажете, неправда!
 Скажіть це дітям, що від голоду вмирили!)
 Засвітим свічку, хай зігріє душі,
 Усіх кого забрав голодомор
 Нехай покояться у мирі, всі хто мучивсь
 Ми памятаєм...

(Музичний супровід. Сцена звільняється)Пауза...

Голос з- за сцени оповідач (4) (на сцені стіл, свіча і шмат хліба): Пам'яті мільйонів українських селян, які загинули мученицькою смертю від голоду, заподіяного сталінським тоталітаризмом у 1932-1933 роках, пам'яті тисяч українських сіл і хуторів, які щезли з лиця землі після найбільшої трагедії ХХ століття, присвячується...

(Біл , смерть , голод, страх) четверо ведучих виходять на сцену.

(Ведучий1)

Відкрийтеся небеса!

Зійдіть на землю

Всі українські села, пересілки та хутори,

Повстаньте всі, кому сказали: вмри!

Засяйте над планетою, невинні душі!

Зійдіть на води й суші,

Збудуйте пам'яті невиваглий собор!

Це – двадцять другий рік,

Це – тридцять другий рік,

Це – тридцять третій рік,

Це - сорок шостий рік.

Голодомор. Голодомор. Голодомор.

(... продовжує): Страшний 1933 рік... У Москві - парад, веселі обличчя. Холодна посмішка "вождя усіх народів" з трибуни мавзолею Леніна. Люди, сповнені ентузіазму, несуть гігантські портрети "вождя", танцюють, виконують гімнастичні вправи, захлинається бадьора музика життєствердних маршів, а в цей час в Україні - голод. Кордони республіки закриті військами. Відіслано понад 100 тисяч комуністів для збирання зерна. Воно буквально вимітається із кожної хати. Ним вщерть заповнені всі засіки. Воно за безцінь продається на ринках Європи.

Ведучий:2 (Виходячи розповідає)

На Україні, щохвилини вмирало від голоду 17 чоловік, за годину – тисяча, за добу – 24 тисячі. Всього загинуло більше восьми мільйонів чоловік, чи більше, точна цифра невідома. З них - близько 3 мільйони дітей. Сходили з розуму матері. Історія людства такого ще не знала – щоб планомірно винищували голодом людей.

У той рік знімили зозулі.

Накувавши знедолений вік.

Наші ноги розпухлі узули

В кирзаки - різакі у той рік.

У той рік матері дитину

Клала в яму, копнувши підбік,
 Без труни. Загорнувши в ряднину...
 А на ранок - помер чоловік.
 У той рік і гілля, і коріння –
 Все трощив буревій навкруги...
 І стоїть ще й тепер Україна,
 Як скорботна німа край могил.

(відходить на задній план) (на екран ВІДЕО коментарів людей, які пережили голодомор (5хв))

Ведучий3. Становище в Україні було катастрофічне. Ще в жовтні 1932 року партійно-державна верхівка прийняла холоднокривне рішення: вийти з кризи шляхом конфіскації запасів зерна. За кілька місяців комісії під керівництвом Кагановича, Молотова викачали у селян внутрішні фонди - продовольчий, фуражний, насіннєвий. Представники місцевої влади організовували в селах спеціальні бригади, які вимагали віддавати все зерно, в разі непослуху – позбавляли волі на 10 років. Це був розбій, свідомо спрямований на фізичне винищення українського селянства.

Обдирали селян, наче липку.
 Мав коня – то вже був з куркулів.
 Супротивних – в Сибір, там крізь шибку
 Скільки глянеш – дроти таборів.
 В таборах той, що землю леліав,
 У буремні відстояв грудьми.
 „Вождь великий" всю тундру засіяв
 З України моєї кістями.

(Ведучий 4)

7 серпня 1932 року було видано „закон про колоски", за яким каралися багаторічним ув'язненням, аж до смертної кари, ті, хто „розкрадав соціалістичну власність" - збирав колоски на пожнивному полі. Їм, замість

хліба, було обіцяно законом тюрму, або порцію свинцю. У 1933 році померлих від голоду по селах стало настільки багато, що труни лежали на вулицях, дорогах, в хатах по кілька діб. Влада на місцях призначала окремих людей, котрі збирали трупи і відвозили їх на кладовища возами, одержуючи за свою працю продовольчий пайок. Вони здебільшого ховали людей у неглибоких ямах, земля в яких ще довго ворушилась, бо серед мертвих нерідко траплялись і напівживі!

Ведучий (3)

В 1933р. втрати України від Голодомору становлять 10 мільйонів 844 тисячі людей. За цей перепис 1937 року його виконавці були розстріляні. У пересічному українському селі від Голодомору загинуло в 2-4 рази більше людей, ніж у Другій світовій війні.

(4 Ведучих стоять на задньому плані, опустивши голови голосно вимовлять: “СМЕРТЬ, СМЕРТЬ ,СМЕРТЬ”).

Оповідач(3):

Секунда, дві,три...

Час пролітає перед твоїми очима.

Сьогодні день, а завтра ніч.

І так завжди. А може ні?

Учора все було гаразд,

Смачна вечеря, теплий квас,

Сім'я щаслива, любі діти,

І сонце пестить ніжно квіти.

Погасло сонце. Впав туман.

Затьмарив оч істрахом пустоти

Прийшли у чорній мантиї кати,

без жалості, без миру й доброти.

Прийшли по душі наші,

Та не забрали зразу.

Заставили купатись у багні,
У муках, бідах, стонах дітлахів,
Що милості просили в смертні дні.
Забрали все до крихти до зернини,
Залишили лиш спогад про життя,
Про матір, теплий вечір у родині,
Який не дав умерти з дня на дня.
Цей день настав. І не настало завтра.
Немає спогадів, любові матерів.
Голодомор – це лігво смерті здавна,
Що закарбоване в історії навік-віків.

Оповідач (4)

Ти кажеш, не було голодомору?
І не було голодного села?
А бачив ти в селі пусту комору,
З якої зерно вимели до тла?
Як навіть вариво виймали із печі
І забирали прямо із горшків,
Окрайці виривали з рук малечі,
Із торбинок нужденних стариків?
Ти кажеш, не було голодомору?
Чого ж тоді, як був і урожай,
Усе викачували з двору,
Греби, нічого людям не лишай!
Хто ж села, вимерлі на Україні,
Російським людом поспіль заселяв?
Хто? На чиєму це лежить сумлінні? (пауза....)
Я бачив сам ось ту зловісну пору ...
І пухлих, і померлих на шляхах.

І досі ще стоять мені в очах...

А кажеш - не було голодомору?

Ведучий (1)

Голод, який поширювався протягом 1932 року, набув найстрашнішої сили на початку 1933 року. Першими, як правило, гинули чоловіки, пізніше – діти, і останніми – жінки. Але, перш ніж померти, люди часто божеволіли, втрачаючи своє людське єство. Голод притуплював моральність. У багатьох місцевостях зафіксовані випадки канібалізму.

Найстрашніше було дивитися на маленьких дітей, висохлі, як у скелета, кінцівки яких звисали з роздутого живота. Голод стер з їхніх облич усі сліди щасливого життя, перетворивши їх на замордованих примар, і лише в очах ще лишився відблиск далекого дитинства.

(Оповідач:1 (Поєма Про велику біду)

Давно те було... Та як не згадати

Голодне село і зажурену матір?

Велику матір – всю Україну,

Що з голоду мерла, нівчому не винна.

В краю хліборобів – кругом ні зернини,

Лиш горе та сльози, і ще – домовини .

Багато-багато: усіх не злічити,

Пішло людей в землю навіки спочити.

Ішли продзагони від хати до хати,

Щоб крихти останні в дітей відбирати.

І падали люди... Вмирало село,

Такого в цім краї і ще не було.

А як же матуся? А як її діти?

Чи є, чи лишилося на божому світі?

Та хто про те скаже? Хто те пам'ятає?

Усі вже померли – нікого не має...

Лиш мати лишилась – бо смерті не знала.
 Не вмерла сердешна, все діток шукала.
 «Де ж ви мої дітки, де ж ви мої милі?!
 Чом нема вас коло мене, коли світ сіріє.
 Все віддам катам-скотам, за посмішку вашу
 Серце кров'ю кричить, плаче, за доленьку нашу».
 Ішла вона степом, ішла змученим краєм,
 Сіла край дороги тай дітям співає
 Та не діти коло неї, а ляльки чужії
 Брудом вкриті, слізьми вмиті,
 Що мати пролила.
 І почула з неба голос дитячий лунає:

(голос за сценою)

«не плачте матусю у тузі за нами,
 Ми у синім небі стали журавлями.
 Летимо над світом, бачим все навколо,
 Ще є в ньому кривда, є ще в ньому голод.
 Ще земля палає, плачуть малі діти,
 Ллється кров людська по всім білим світі».
 Присіла тут мати, плаче, заніміла
 А над нею в небі журавлі летіли.
 А над білим світом весни пролітали
 Мала мати діток – та лихо забрало.
 Геть усіх забрало – жодне не остало.
 Лиш думки безумні, в голові у мами:

Оповідач (2) виконує роль матері, виходячи говорить:

«Боже ж ти наш, Боже, світоньку наш милий!...
 Як біда ця сталась в нас на Україні?
 Звідки лихо взялось? І хто в тому винен?»

Вимирали села, хутори зникали,

В старшнім лихолітті міліонів не стало...»

Звучить пісня (Реквієм) Ніни Матвієнко. На екрані відеоролик з дітьми під час голодомору, в цей момент мати шукає дитину серед лежачих людей(1,2,3,4 ведучі), схиляється над ними і помирає.

Голос з-за сцени (Оповідач 3)

Довго, кажуть , мати діточок шукала.

Посивіла, постаріла – і землею стала...

Ведучі встають над померлою мамою. В руки беруть лампадки подають їй руку , і вона встає.

Оповідач(4):

Та життя перемогло, забуяло цвітом,

І живуть, смертям на зло, україни діти.

Оповідач(1):

А катів поглине час, прокляття довічне,

Ми не вмерли! Ми – Живі!

Всі разом: Ми – на віки-вічні!

Ведучий (1)

Продовжувати можна безкінечно цей крик людськоїдуші, крик-звернення до нашої пам'яті. Наш найсвятіший обов'язок сьогодні – зберегти пам'ять про всіх, хто не дожив, недолюбив, пам'ять про живих і ненароджених. Ніхто не має права про це забути.

Сценарій проведення тематичного вечора до Шевченківських днів

«Вогонь запеклих не пече»

Оповідач (1) (голос за сценою)

Шевченко – пророк, поет, філософ, художник – ще багато років турбуватиме наших сучасників та майбутні покоління в Україні та поза нею. Знов і знов його Думка і Пророче Слово зватиме людей на Майдани

боротися за краще майбутнє великої європейської нації. Ми зараз бачимо народження справді нової України, без колоніальних кайданів з вільними громадянами, про яку мріяв й молився до Бога Тарас Шевченко. Непустотливі слова Івана Франка: “Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори. Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко.”

Оповідач (2) виходить і читає початок поеми про сироту:

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою,
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
Пливе човен, води повен,
Ніхто не спиняє,
Кому спинить — рибалоньки
На світі немає.
Поплив човен в синє море,
А воно заграло,
Погралися гори-хвилі —
І скіпок не стало.
Недовгий шлях — як човнові
До синього моря —
Сиротині на чужину,
А там і до горя.
Пограються добрі люди,
Як холодні хвилі,
Потім собі подивляться,
Як сирота плаче,
Потім спитай, де сирота, —

Не чув і не бачив.

Виходить дійова особа 1 (Микола) з бічних дверей. Повільно йде до вікна, роздумує стривожено. І в цей час на екрані появляються фотографії з Євромайдану та АТО. Звучить пісня «Думи мої...» (можливо заспіває хор).

З-за сцени виходить дійова особа 2 (Христина), обіймає свого милого (Миколу):

Христина: Миколо, рідненький мій, як ж я сумувала за тобою. Я принесла тобі пиріжків (Ставить на стіл пиріжки домашні). Ти як? Ти спав сьогодні? Ти зовсім блідий останнім часом. Скажи мені, що відбувається? (Тримає його за обличчя і дивиться у вічі)

Микола: Давно мене уже думка тривожить... Все блукаю сторінками інтернету і душа болить. Ти знаєш, я читав сьогодні Шевченка. І здається, наше все перемішалось. Події, які він описував у своїх творах, наче огорнули нас зараз. Сучасність в перемішку з періодом Тараса... (розвертається, іде до Христини, бере її за руки). Дорога моя, безцінна, Я вирішив... Я їду на війну.

З цими словами вони двоє виходять за куліси.

Виходить Оповідач (З) і читає уривок «Сон» під мелодію:

Лечу, лечу, а вітер віє,
 Передо мною сніг біліє,
 Кругом бори та болота,
 Туман, туман і пустота.
 Людей не чуть, не знать і сліду
 Людської страшної ноги.
 І вороги й невороги,
 Прощайте, в гості не приїду!
 Упивайтесь, бенкетуйте —
 Я вже не почую,

Один собі навік-віки
В снігу заночую.
І поки ви дознаєтесь,
Що ще є країна,
Не полита сльозьми, кров'ю,
То я одпочину...
Одпочину... Аж слухаю —
Загули кайдани
Під землею... Подивлюся...
О люде поганій!
Де ти взявся? Що ти робиш?
Чого ти шукаєш
Під землею? Ні, вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!.. За що ж кара,
За що мені муки?
Кому я що заподіяв?
Чиї тяжкі руки
В тілі душу закували,
Серце запалили
І галичі силу
Думи розпустили?
За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
І коли я спокутую,
Коли діжду краю,
Не бачу й не знаю!
Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини

На той остатній Страшний суд
Мерці за правдою встають.
То не вмерлі, не убиті,
Не суда просити!
Ні, то люди, живі люди,
В кайдани залиті.
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому!.. То катаржні.
А за що? Те знає...
Вседержитель... А може, ще
Й Він не добачає.
Онде злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбойник катований
Зубами скрегоче,
Недобитка товариша
Зарізати хоче!
А меж ними, запеклими,
В кайдани убраний
Цар всесвітній! Цар волі, цар,
Штепом увінчаний!
В муці, в катарзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!
А де ж твої думи, рожевії квіти,
Доглядані, смілі, викохані діти,
Кому ти їх, друже, кому передав?

Чи, може, навіки в серці поховав?
 О не ховай, брате! Розсип їх, розкидай,
 Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!
 Чи ще митарство? чи вже буде?
 Буде, буде, бо холодно,
 Мороз розум будить.

Виходить дійова особа 2 (Христина) та дійова особа 1 (Микола). Вона його проводить і дарує вишиту хустинку:

Христина: Тримай, Миколо. Цю хустину я сама вишивала. На згадку тобі там про мене. Ти мій герой і моя гордість. Пам'ятай про це.

Микола: У мене нікого немає, крім тебе. Ти завжди була моєю опорою, моєю підтримкою, моїм натхненням. Я не хотів передчасно говорити, але ти мене чекай. Чекай і тоді все буде добре. Я повернусь і ми одружимося.

Христина: І заживемо на своїй землі. І будуватимемо її тут. Та тільки...

Микола: Та тільки що?

Христина: Боюсь я за тебе...

Микола: Ти головне молись. Молись і чекай, і я повернусь...

Дівчина обіймає його і він виходить до дверей, вона, опустивши голову, повертається за куліси.

Виходить оповідач (2) :

Кохайтесь, чорнобриві,
 Та не з москалями,
 Бо москалі — чужі люди,
 Роблять лихо з вами.
 Не слухала Катерина
 Ні батька, ні неньки,
 Полюбила москалика,
 Як знало серденько.
 Полюбила молодого,

В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занастила.

**Виходить Оповідач (4) з маленькою дитиною на руках і читає
«Катерину»:**

(до себе тихо говорить)

Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто спитає, привітає
Без милого в світі?
Батько, мати — чужі люде,
Тяжко з ними жити!
“Прости мені, мій батечку,
Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!”

**(Виходять люди обговорюють її, сміються з неї. Вона з дитиною на
руках починає говорити)**

“Не вернуса!
В далекому краю,
В чужу землю, чужі люде
Мене заховають;
А своєї ся крихотка
Надо мною ляже
Та про долю, моє горе,
Чужим людям скаже...
Не розказуй, голубонько!

Де б ні заховали,
Щоб грішної на сім світі
Люди не займали.
Ти не скажеш... ось хто скаже,
Що я його мати!
Боже ти мій!.. лихо моє!
Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя моє,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Безбатченком!..”

(Вибігає на сцену, оповідач (1) і продовжує)

Пішла селом,
Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села — серце мліє;
Назад подивилась,
Покивала головою
Та й заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози,
За сльозами за гіркими
І світа не бачить,
Тільки сина пригортає,
Цілує та плаче.

А воно, як янгелятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає.
Сіло сонце, з-за діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулася,
Пішла... тільки мріє.
В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати...
Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А за віщо? Святий знає.
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі самотнім.
Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де заховують.
Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!

Виходить дійова особа 2 (Христина) та дійова особа 3 (подруга Христини). Сідають за стіл.

Подруга питає: Зібрався і мій коханий на війну, до твого хлопця. Нічого не сказав тільки лист залишив. Вже сліз немає, лише в пам'яті останні теплі слова. Вислухай! Прошу! Хто, як не ти зрозуміє.

Христина: Болить тебе, я розумію та треба мати надію.

Подруга: Чи чути твого милого? Що він каже? Що діється на сході?

Дівчина замислюється і в той час виходить оповідач (З) і читає вірш про АТО

Я прийду з війни і гляну в очі

Тому, хто каже, що жити не хоче.

Кому набридла робота, нудне телебачення,

Розповім трішки, що бачив я...

Кому надто зимно вночі, сильна спека днем,

Чекали задовго таксі, змокли під дощем,

Як ми боялись заснути, навіть на мить,

Від пострілів "градів", ще й гроза гримить.

Та ми звикли спати під шум мінометів,

Чергували, щоб інші "дрімнули"... не в наметі...

Ми спали, там, брате, у ямах холодних,

Де гріють лиш мрії і туга за домом.

Бувало, що пили воду з калюж,

Вечеря для десятка - один підсмажений вуж.

В нас не було простуд, а може й були.

Ніхто і ніколи про це не говорив.

Найстрашніше, до чого там звикаєш,

Це, що кожного дня когось втрачаєш..

І не знаєш... може завтра ТИ...

Але ми вже звикли... Змогли... Змогли...

Ми не герої, як ви говорите...
Тут люди дуріють, стають душевно - хворими...
Це все від війни... від великого горя,
Але більшість – сильна. Сильніша крові і болю...
Ми тут, бо ВІ там маєте жити у спокої,
Ми тут, бо так само хочемо миру...
І навіть, коли я лежу в окопі,
Ніколи не думаю про могилу...
Я мрію про дім, про роботу, сім'ю,
Як же хочу скинути з себе броню...
Допоможи, полюби життя,
Там де мир, там – щастя.
Не шукай собі зла....

Подруга йде за сцену, а Христина сідає збоку сцени і наче пише листа коханому:

Виходить маленький хлопчик (братик Христини) і каже:

Сестричко, чому ти постійно сумуєш? Ось я в школі сьогодні вивчив вірш Тараса Шевченка, хочеш розповім?

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.
Сем'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.
Поклала мати коло хати

Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

(Христина обіймає братика):

Хвалить його: -Ти молодець!

Братик: -Дякую тобі. Отримав відмінно за вірш! Я побіжу матусі похвалюсь! (виходить з кімнати, але в цей момент згадує за лист який лежав в поштовому ящичку, зупиняється при виході дістає лист, звертається до сестрички) Забув! Цей лист тобі!

(Христина відкриває лист, зачитує та закриває обличчя руками)
(слайди про АТО)

Оповідач (1) :

І слово правди і любові
В степах і дебрі рознесли!
Нехай і так. Не наша мати,
А довелося поважати.
То воля господи. Годіть!
Смиріться, молітьсь богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть
Любіть її... во время люте
В останню тяжкую минуту
За неї Господи моліть.

Оповідач (2):

Провидець, наставник, батько України Тарас Григорович Шевченко.
Саме сьогодні, в період неспокою українського народу, його рядки цитує кожен патріот, що вперто відстоює своє право голосу.